

X Međunarodni forum za tranzicionu pravdu Postignuća i prioriteti u postjugoslovenskim zemljama

U organizaciji Koalicije za REKOM
Hotel Crowne Plaza, Beograd, Srbija
15. i 16. 11. 2014.

Program

Subota, 15.11.2014.

9.30–9.45

Otvaranje:

Nataša Kandić, koordinatorka projekta/procesa REKOM
Prof. dr Zdravko Grebo, javni zagovarač Inicijative za REKOM

9.45–11.15

Postignuća i prioriteti

Moderator: Nenad Golčevski, Outreach MKTJ

Ocena iz ugla civilnog društva

Izlagачi: Sandra Orlović (FHP), Dženana Karup Druško (TPPOS), Vesna Teršelić (Documenta),
Nora Ahmetaj (CRDP), Tea Gorjanc (Akcija za ljudska prava) i Mirko Klarin (SENSE).

Progres procesa REKOM

Izlagач: Prof. dr Žarko Puhovski, javni zagovarač Inicijative za REKOM

Reparacije za ratne žrtve u bivšoj Jugoslaviji

Izlagач: Igor Cvetkovski, IOM

11.15–12.00

Ocena iz ugla akademske zajednice

Moderator: Nenad Golčevski

Izlagачi: Prof. dr Svetlana Slapšak; dr Jelena Subotić, asistent profesor, Georgia State University; dr Jasna Dragović Soso, viša predavačica, Goldsmiths, University of London; dr Eric Gordy, viši predavač, University College London.

12.00–12.30

Pauza

12.30–14.00

Diskusija

14.00–15.30

Ručak

15.30–17.30

Iz ugla žrtava: Očekivanja, pravda, sećanje i pomirenje

Moderatorica: Nataša Kandić

20.00

Pozorišna predstava, Bitef teatar

„Pismo iz 1920“, u izvođenju BNP-a iz Zenice, reditelj Oliver Frlić.

Nedelja, 16.11.2014.

10.00–12.00

Upotreba činjenica u umetničkim delima:

Prikaz video sekvenci iz pozorišnih predstava: „Hipermezija“ (rediteljka Selma Spahić), „Generacija 91–95“ (reditelj Borut Šeparović), „Aleksandra Zec“ (reditelj Oliver Frlić), „Potocary party“ (reditelj Stevan Bodroža), „Autorski projekat 25.671“ (reditelj Oliver Frlić), „Patriotic Hypermarket“ (reditelj Dino Mustafić)

Moderator: Bojan Munjin, pozorišni kritičar

Panelisti: Dino Mustafić, reditelj; Hazim Begagić, direktor Bosanskog narodnog pozorišta u Zenici (BiH); Andrej Nosov, reditelj; Stevan Bodroža, reditelj; Alban Ukaj, glumac; Maja Izetbegović, glumica; Amir Bašović, dramaturg

Diskusija

12.00–12.30

Pauza

12.30–14.00

Prikaz odlomaka iz igranih i dokumentarnih filmova: „Vukovar — poslednji rez“ (Janko Baljak), „Svedoci“ (Ivana Lalić), „Tri prozora i jedno vješanje“ (Isa Qosja), „Djeca kao i svaka druga“ (Pjer Žalica), „Približno Srbi“ (Lazar Stojanović)

Moderator: Lazar Stojanović, reditelj

Panelisti: Vesna Kesić, novinarka; Janko Baljak, reditelj; Ivana Lalić, novinarka; Pjer Žalica, reditelj

Diskusija

14.00

Zaključne reči: Prof. dr Žarko Puhovski i Nataša Kandić

14.30

Ručak

Događaj u gradu

Petak, 14.11.2014.

20.00, Kulturni centar REX

Promocija knjiga:

„Splitting: Kako sam tražio Srbe po gradu“, autora Damira Pilića

„Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja“, autora Dragana Markovine

Subota, 15.11.2014.

Otvaranje

Nataša Kandić, koordinatorka projekta/procesa REKOM

Prof. dr Zdravko Grebo, javni zagovarač Inicijative za REKOM

Nataša Kandić : Dobar dan vam želim. Ovo je deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama. Razlikuje se od prethodnih po tome što danas možemo da kažemo da smo postavili kamen temeljac za odnos prema prošlosti. Juče je Koalicija za REKOM održala Skupštinu na delegatskom principu. Glavna tačka je bila razmatranje i donošenje odluke o izmenama Statuta REKOM-a koji je, 26. marta 2011. godine, usvojila Koalicija za REKOM. Izmene su rezultat rada Regionalne ekspertske grupe, koju su činili izaslanici predsednika, predsednice, i dva člana Predsedništva Bosne i Hercegovine. Svi imamo iskustva sa tim koliko je teško i koliko vremena zahteva da neka inicijativa civilnog društva dobije političku podršku. Nama je trebalo dve godine da uverimo predsednike, predsednicu i dva člana Predsedništva BiH da imenuju svoje izaslanike koji će da razmatraju naš predlog Statuta i da svoj rad završe dokumentom koji predstavlja pravni, politički i ustavni okvir za osnivanje REKOM-a. Svedoci smo toga da su postjugoslovenske države prihvatile krivična suđenja kao glavni i jedini mehanizam suočavanja sa prošlošću. Mi smo, kao Koalicija, 2006. godine, počeli da gradimo jedan drugi mehanizam, regionalni, fokusiran na žrtve, koji može da stvori činjeničnu sliku o tome šta se dogodilo u poslednjim ratovima. Juče je bio veliki dan zato što smo uspeali, u komunikaciji sa predsednicima, nimalo lakoj, da dobijemo njihovu podršku i da prihvate da budu politički sponzori ove inicijative, da ta inicijativa postane međudržavni projekat. Podsećam, da ne zaboravimo kako smo stvarali, koliko je bilo komplikovano, a povremeno i nestvarno lako, graditi klimu u Koaliciji za REKOM u kojoj smo svi odgovorni, pozvani i imamo dovoljno znanja da osmislimo mandat regionalnog tela koji će biti fokusiran na to da odgovori šta se dogodilo, kome se dogodilo; i da nemamo ni malo straha da kažemo da je naš zadatak, kao civilnog društva, da javnom sramoćenju uvek izlažemo, kako bi rekao profesor Žarko Puhovski, one koji su počinili ratne zločine. Taj naš veliki uspeh ne smemo da prihvatimo kao kraj našeg angažovanja. Naš zadatak je da nadalje pratimo proces koji vode državne institucije. Mi se, kao Koalicija za REKOM i civilno društvo, uvek suočavamo sa preprekom koju nam postavljaju izbori. Taman dobijemo podršku jednog predsednika, uslede izbora, predsednik postane drugi političar i mi smo ponovo na početku. U ovom trenutku, mi jesmo usvojili dokument Izmene Statuta REKOM-a na osnovu predloga izaslanika za REKOM u konsultacijama sa predsednicima, predsednicom i članovima Predsedništva BiH. Ali, u međuvremenu su se dogodili izbori u Bosni i Hercegovini i imamo dva nova člana Predsedništva. Hrvatski član je nov, srpski član je nov. Da podsetim, do sada srpski član Predsedništva BiH nije bio uključen. Nadamo se da su se promenile prilike i da imamo šansu za to da se i treći član Predsedništva uključi u proces REKOM. Slede predsednički izbori u Republici Hrvatskoj, krajem dvanaestog meseca ili početkom januara 2015. godine, tako da smo ponovo u situaciji da čekamo rezultate, kako bismo nastavili sa prenosom procesa REKOM na međudržavni nivo. Konačno,

informisanje javnosti o odlukama predsjednika/predsjednice i članova Predsedništva o podršci osnivanju REKOM-a možemo da očekujemo posle izbora u Hrvatskoj.

Svi naši forumi, naš višegodišnji rad, doveo je do jučerašnjeg dana, kada je Skupština Koalicije za REKOM dala podršku izmenama izaslanika za REKOM, ali bila nam je potrebna i određena finansijska podrška. Ovakve skupove, sastanke Koalicije za REKOM i forume za tranzicionu pravdu, organizovali smo zahvaljujući podršci Evropske komisije, Rockefeller Brothers Found, francuske organizacije CCFD, OEBS-a, brojnih aktivista koji su se angažovali u uličnim akcijama i promociji ideje o REKOM-u, kao i podršci reditelja i glumaca koji promovišu upotrebu činjenica u stvaranju pozorišnih predstava i filmova koji se bave prošlošću. Da ponovim, puno smo postigli, ali nije završeno. Zavisimo od političkih odluka, a naučili smo da koliko smo uporni, toliko i dobijemo. Sada molim javnog zagovarača, profesora Zdravka Greba, da iznese svoje mišljenje. Profesor Grebo je jedan od devet javnih zagovarača kojima pripada poštovanje za ovaj nivo našeg uspeha. Profesor Zdravko Grebo, profesor Žarko Puhovski, novinari Adriatik Keljmendi, Dženana Karup Druško, Dinko Gruhonjić, Duško Vuković, reditelj Dino Mustafić su zaslužni javni zagovarači Inicijative za REKOM, koji su uspjeli da proces REKOM sa civilnog nivoa prenesu, predaju političkoj eliti država u regionu, na teritoriji bivše Jugoslavije. Profesor Grebo.

Zdravko Grebo: Hvala lijepo Nataši. Dobro jutro. Moj sin, kada je bio u obdaništu, pisao je zadaću i rekao je, kako djeca naglas pričaju, rekao je — osvanuo je lijep i slučajan dan, dakle sunčan. Dakle, osvanuo je stvarno lijep i sunčan dan, a to je dobar znak za početak ovog našeg današnjeg druženja. Kao što je Nataša rekla, ja sam jedan od zagovarača. Dragi bog zna šta to znači, ali ispada kao udvarač. Ova grupa ljudi, koje je Nataša na kraju s pravom pobrojala, od kojih je svako dao svoj individualni pristup ovom do čega smo danas došli... Zaista smo se u mnogim situacijama stvarno ponašali kao, ne znam, jutros mi je to palo na pamet, kao poslije treće kafe — da smo udvarači, a nismo zagovarači, dakle, skoro kao prosci kad smo obilazili predsjednike bivših jugoslovenskih republika, sada država. I izgleda da nismo „na loše“. Ne znam koji su miraz obećali, ali mislim da jesu. Prema tome, od danas, ovo što ćemo raditi naredna dva dana može biti nadogradnja onoga na čemu su REKOM i Koalicija i brojni skupovi žrtava, veterana, novinara, pravosuđa itd. radili deset godina. I da se nadamo da će, koliko sutra ili možda prekosutra, svanuti još ljepši i sunčaniji dan. Naravno, ja neću trošiti vrijeme. Nataša je mnogo toga, što se faktografije i činjenica tiče, rekla. Mi smo u desetoj godini, skoro da ćemo u srednju školu. Ovu osnovnu smo, valjda, završili. I zaista mislim... I nismo se uspjeli ni uz kafu jutros konsultovati. Ja ne dijelim tu nekakvu egzaltaciju koju Nataša uvijek ima, naravno s pravom, jer je ovo njeno čedo, ali mislim da jesmo dostigli momentum. I ovo šta ćemo, ovo o čemu ćemo danas prije podne, poslije podne, sutra razgovarati, predstavlja uvod u konačnu pobjedu. Gdje mi je Anđelko, on kaže moraju li Hercegovci uvijek biti biber po pilavu Moraju. I ja jesam Hercegovac, ali čuvam se ja velikih riječi. Ali mislim da zaista jesmo, ali zaista svi skupa, postigli ogroman, ogroman rezultat. Prema tome, neću vam ja oduzimati vrijeme. Ja ću se možda javiti u nekoj od onih sesija koja govori o ulozi akademske zajednice. Ja sam profesor Pravnog fakulteta. Šta mi se čini bitnim i želio bi da to sa vama podijelim... Od samog početka,

imali smo situaciju u kojoj različite udruge, udruženja, asocijacije itd. pristupaju, neki su i odstupali, neki su ulazili, pa izlazili kako je kome kapric nalagao, ali smo se očuvali. Šta ovim hoću da kažem... Nema nikakve sumnje da ovakav jedan, pazite, sad ponovo pompezan izraz — grandiozan projekat — mora podrazumijevati da svi učesnici ne misle isto. I to je dobro, u krajnjoj liniji, rekao sam maloprije Nataši. Čak i jučerašnji završetak Skupštine, na kojoj smo imali jedan glas protiv, dva glasa suzdržana, pokazuje da nismo Južna Koreja. I to je dobro. Šta bi bilo da imamo 120 odsto glasova za? Prema tome, hajdemo krenuti dalje u ono što možda ni danas nećemo dovesti do kraja na čistinu. Sad sam ja onaj dosadni učitelj, profesor, ne znam šta sam... Zadatak REKOM-a je poprilično jasan i doveden je do ove faze u kojoj moramo, u stvari hoćemo, i uspjećemo — sve svoje snage i energije koje smo dosada uložili predati u ruke predsjednika država koji su poslali svoje izaslanike, koji su se usaglasili oko osnovnih stvari. Na tom nivou civilnog društva, nevladinog sektora, mi smo svoju misiju obavili. Naravno da ja, govorim u svoje ime, nikome neću prepustiti da bez ikakve rezerve time upravlja kako mu padne na pamet, ali dostigli smo momentum kada predsjednici država, preko svojih izaslanika, treba stvar da preuzmu u svoje ruke, jer tu zadaću koja nam predstoji mi ne možemo, sve i da hoćemo, obaviti. To je prva stvar, druga stvar jeste da tamo gdje smo imali nesporazuma... Mi se nismo skroz kao neželjenog prtljaga riješili. Na koji način različiti predsjednici percipiraju ovu Inicijativu... Zasad velikih problema nema, evo Nataša je rekla — mi u Bosni i Hercegovini smo imali, ja mislim, baš je danas mjesec dana od izbora nove, volim biti nepristojan ujutro, troglave aždaje — to je naše Predsjedništvo Bosne i Hercegovine. Inače, čudo nad čudima u pogledu ustavno pravnog uređenja. Dakle, imamo novu trojku koja će ponovo vjerovatno dati, ja se nadam kakvu-takvu saglasnost u pogledu naše Inicijative. Uostalom, nije ni slučajno da Bosna i Hercegovina ima tri zagovarača: Dženanu, Dinu Mustafića i moju malenkost. Šta hoću da kažem i mislim da bi bilo dobro i tu ću stat. Mogao bih ja, kao Hercegovac, ljetnji dan do podne, ja sam usmeni književnik. I dan danas znamo ono što nam se stalno zamjera iz Bosne i Hercegovine, znamo da zadatak ili cijela ideja nije bila najbistrija kao potok na samom početku, sad jeste, nije utvrđivanje krivične odgovornosti. Mi hoćemo da završimo ovaj naš proces utvrđivanjem činjenica i to zvuči poprilično besmisleno, dakle činjenica, dakle popis o ljudskim gubicima. Mi ne govorimo o krivici, mislim, nije to naša zadaća, ali ratni zločini, okolnosti u kojima su ti ljudi ubijani, mučeni itd, nisu nimalo nebitne činjenice. Prema tome, htio bih da vas ohrabrim, meni je dugo trebalo da to smjestim u glavu. Da, naravno, ja imam svoju percepciju kako je počeo rat na mom otoku, pogotovo kako je to bilo u Bosni i Hercegovini. Znao bih ja pričati i o agresiji i o masovnim silovanjima. Evo imamo i drugu Inicijativu o mapiranju logora itd. Ali u ovom slučaju... Hajdemo ovo čega smo se doхватili izvesti do kraja i natjerati te ljude da angažuju svoje državne, predsjedničke, vladine mehanizme, da stvar dovedu do kraja. Još jednom želim da vas zamolim da nemate grižu savjesti. Vjerovatno među nama ovdje postoje ljudi koji različito misle o onome što se desilo 1991. godine, sve do Kosova. O tome ćemo kasnije. I naravno da su to istine. Ja kad govorim u svoje ime, a ne u ime REKOM-a, ja o tome govorim javno. Hajdemo sada ovu stvar dovesti do kraja jer, na mnogo načina, sad kad vas pogledam okolo, vjerovatno sam jedan od najstarijih ovdje u sali, ima vas mlađih. Kad govorim najstariji i nešto mlađi od

mene, mi jesmo svjesni činjenice dokle je, upravo o onome o čemu sad kažemo nećemo, a onda ipak hoćemo da govorimo, dovela manipulacijama činjenicama o Drugom svjetskom ratu. Da li je u Jasenovcu ubijeno sedamsto hiljada ljudi ili je ubijeno sedamdeset hiljada ljudi, da li je u Srebrenici ubijeno devet hiljada i da li su većina njih bili vojnici ili ne. Ali ako ne damo svoj mali doprinos tome, makar na činjeničnoj ravni utvrđivanja brojki — pa u krajnoj liniji imamo mi u preambuli i neke okolnosti — bojim se da će naredni rat početi upravo manipulacijom činjenicama. Znam da nisam bio baš sasvim artikulisan, ali vas molim, kao što Nataša reče, proslavimo jučerašnji veliki uspjeh i dajmo još dodatni doprinos.

Nataša Kandić: Sada pozivam Nenada Golčevskog da počne sa radnim delom Foruma. On će moderirati prvu sesiju.

Postignuća i prioriteti — Ocena iz ugla civilnog društva

Moderator: Nenad Golčevski, Outreach MKTJ

Izlagачi: Sandra Orlović (FHP), Dženana Karup Druško (TPOS), Vesna Teršelić (Documenta), Nora Ahmetaj (CRDP), Tea Gorjanc (Akcija za ljudska prava) i Mirko Klarin (SENSE)

Nenad Golčevski: Dobrodošli na Međunarodni forum za tranzicionu pravdu. Ja sam Nenad Golčevski iz Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i hteo bih da se nadovežem na ovo što je malopre govorio profesor Grebo. On nam je dao odličan, da iskoristim tu našu bosansko-hrvatsko-srpsku reč, šlagvort za otvaranje ovog prvog panela. Pošto je govorio o karakteru Inicijative za REKOM i naglasio važnu stvar da je to inicijativa za utvrđivanje istine i činjenica, ali da ta Inicijativa niti treba, niti može da funkcioniše u vakumu i nezavisno od drugih elemenata tranzicione pravde. Tako da će ovaj prvi panel biti, pre svega, posvećen postignućima, prioritetima u domenu krivične pravde. Zadovoljstvo mi je da najavim naše današnje paneliste. Tu je Sandra Orlović iz Fonda za humanitarno pravo, iz Srbije; Vesna Teršelić iz Documente, iz Hrvatske; Tea Gorjanc iz Akcije za ljudska prava, iz Crne Gore; zatim Nora Ahmetaj iz Centra za istraživanje i dokumentaciju sa Kosova; Dženana Karup Druško iz Udruženja za tranzicionu pravdu, pomirenje i sjećanje u BiH i Mirko Klarin iz novinske agencije SENSE. Svi panelisti govoriće danas o procesuiranju i, generalno, krivičnoj pravdi koja se odnosi na ratne zločine u državama iz kojih dolaze, a Mirko Klarin će reći nešto više o nasleđu Tribunala i još više o jednom vrlo interesantnom projektu novinske agencije koju on vodi, a koja je nedavno napravila Informacioni centar u okviru Memorijalnog centra Srebrenica—Potočari. Predlažem da idemo redom koji je naveden u agendi, tako da bih prvo dao reč Sandri Orlović. Samo da napomenem, Nataša nas je uputila na program, da debata povodom ove sesije počinje posle ručka.

Sandra Orlović: Uspostavljanje i primena mehanizama tranzicione pravde u odnosu na zločine počinjene tokom 1990-ih godina, ne nalaze se na agendi nosilaca političkih vlasti u Srbiji. Do danas, uspostavljanje specijalizovanih institucija za krivični progon počinitelaca ratnih zločina predstavlja jedini primenjeni mehanizam tranzicione pravde u Srbiji. Problemi u pogledu zadovoljenja pravde za zločine iz 1990-ih su meta kontinuiranih kritika međunarodnih

organizacija i institucija, ali institucije Republike Srbije ne ulažu ni minimum napora da te probleme adresiraju.

Tokom prethodnih deset godina, u Srbiji su podignute optužnice protiv 154 osobe u 48 predmeta, a njih 56 je do sada pravosnažno osuđeno. Mereći prema razmerama i karakteru počinjenih zločina u ratovima vođenim na teritoriji bivše Jugoslavije, nameće se zaključak da je izvođenje počinilaca ratnih zločina pred lice pravde u Srbiji, uprkos solidnom zakonskom i institucionalnom okviru, imalo skromne rezultate.

Među brojnim razlozima nedovoljnih postignuća, treba najpre izdvojiti društvene i političke okolnosti koje direktno utiču na rad institucija specijalizovanih za procesuiranje ratnih zločina. Naime, nesumnjivo je da generalna nezainteresovanost aktera političkog i društvenog života za proces suočavanja sa zločinima iz 1990-ih godina negativno utiče i na procesuiranje ratnih zločina. Dodatno, brojni primeri u Srbiji tokom prethodnih deset godina pokazuju i da predstavnici institucija neretko otvoreno opstruišu rad, odnosno vrše pritisak na institucije nadležne za krivični progon počinilaca ratnih zločina.

Odsustvo odgovornog odnosa političkih institucija prema pitanju uspostavljanja krivične pravde za ratne zločine ostavlja najteže posledice u domenu zaštite i podrške svedocima i žrtvama. Problemi u zaštiti svedoka — bivših pripadnika vojske i policije koji su pokazali spremnost da svedoče o nedelima bivših kolega — već godinama izazivaju oštre kritike međunarodnih institucija i organizacija, ali ne i reakciju domaćih institucija koje bi ove probleme mogle da adresiraju. Podsećanja radi, više bivših pripadnika oružanih snaga javno je govorilo o pritiscima i pretnjama pripadnika policijske jedinice zadužene za njihovu zaštitu, a neki od njih su bili prinuđeni da potpuno napuste program zaštite svedoka. U pogledu podrške žrtvama koje svedoče u predmetima ratnih zločina, postojeći sistem ne zadovoljava međunarodne standarde u ovoj oblasti. Podrška se svodi na jednu Službu u okviru Višeg suda u Beogradu čiji je mandat ograničen na period boravka žrtava u sudu. Iz godine u godinu, problemi u ovom domenu zavređuju pažnju Saveta Evrope i EU, ali to do sada nije dovelo do angažovanja domaćih institucija.

Rad Tužilaštva za ratne zločine (TRZ), u prethodnih nekoliko godina, karakteriše značajan pad tužilačke aktivnosti, što se primećuje prostim uvidom u broj optužnica i činjenici da se optužnice podignute u poslednjih par godina tiču manje kompleksnih predmeta. Nema procesuiranja složenih slučajeva u kojima se iskazuje sistemski karakter zločina iza kojih je stajala država, poput masovnih egzekucija na Kosovu ili politički osetljivih predmeta kao što su genocid u Srebrenici ili logori u Vojvodini, Šljivovici i Mitrovom Polju. Takođe, kontinuirana primedba na rad TRZ-a tiče se faktičke amnestije lica odgovornih za zločine po komandnoj odgovornosti, jer Tužilaštvo za ratne zločine do sada nije primenilo ovaj pravni institut ni u jednom od svojih predmeta.

Objektivne poteškoće koje su uticale na nedovoljnu efikasnost TRZ-a su i pasivnost policijskih službi zaduženih za istragu zločina, ali i nedostatak resursa, posebno kada je reč o saradnicima i

istražiteljima koji u tužilaštvima ove vrste čine okosnicu rada na istrazi, analizi i pripremi predmeta.

Postupanje specijalizovanih sudskih veća pri Višem i Apelacionom sudu u Beogradu generalno se može oceniti stručnim, profesionalnim i uspešnim. Međutim, pojedini aspekti rada ovih odeljenja podložni su kritici. U više presuda činjenični i pravni zaključci bili su motivisani namerom umanjivanja odgovornosti i uloge države Srbije u ratnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji. Osim toga, presude se odlikuju i blagom kaznenom politikom, posebno kada je reč o primeni olakšavajućih okolnosti.

Jedan od uzroka skromnih postignuća u domenu procesuiranja odgovornih za ratne zločine jeste i činjenica da Srbija, za razliku od BiH i Hrvatske, nema Strategiju procesuiranja ratnih zločina. U tom smislu, usvajanje (i primena) strategije kojom bi sve relevantne institucije preuzele veću odgovornost i konkretne zadatke na unapređenju procesuiranja ratnih zločina u narednom periodu, predstavlja imperativ. U okviru izrade sveobuhvatne državne strategije, posebna odgovornost leži na Tužilaštvu za ratne zločine koje, po uzoru na tužilaštva u regionu, mora utvrditi tužilačku strategiju i prioritete za naredni period, uzimajući u obzir dosadašnje primedbe na njegov rad, posebno u vezi sa optužnicama protiv odgovornih po komandnoj odgovornosti i složenijim predmetima.

Kada je reč o obavezi države da žrtvama obezbedi pravične reparacije, bez sumnje je da Srbija demonstrira najlošiji tretman žrtava u poređenju sa svim državama regiona. Zakonski okvir kojim se utvrđuje priznavanje statusa civilne žrtve rata predstavlja primer sistemske diskriminacije žrtava bez presedana u regionu i šire. Prema važećim zakonima, samo jednoj desetini stvarnih žrtava koje danas žive u Srbiji priznat je status žrtve i obezbeđena su im prava koja iz tog statusa proističu. Van zakona su ostale žrtve srpskih snaga, žrtve koje su stradale na teritoriji drugih država, porodice nestalih, žrtve sa psihičkim posledicama i žrtve seksualnog zlostavljanja. Sa druge strane, žrtve iz drugih država koje svoje pravo na reparacije pokušavaju ostvariti sudskim putem, suočavaju se sa brojnim problemima čiji je zajednički imenitelj zaštitnički odnos sudova prema državi. Višegodišnje zanemarivanje obaveza Srbije u pogledu prava žrtava i kršenje međunarodnih obaveza u ovom domenu konstatovano je u izveštajima UN-a, Saveta Evrope i Evropske Unije.

U Srbiji do sada nisu sprovedeni proces lustracije niti provere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije. Na veoma važnim pozicijama u vojsci i policiji, kao i u drugim institucijama, nalaze se osobe koje su učestvovala u planiranju, izvođenju i prikriivanju masovnih ratnih zločina tokom ratova u bišoj Jugoslaviji. Čak i u slučajevima kada je podignuta optužnica za ratne zločine protiv njih, oni ostaju na svojim pozicijama.

Nenad Golčevski: Hvala Sandra, hvala što si bila tako sažeta, informativna. Dženana, izvoli.

Dženana Karup Druško:

U BiH postoje razne analize i izvještaji po kojima je rad pravosuđa i progon ratnih zločinaca više nego uspješan. U izvještajima za 2013. godinu o radu sudova i tužiteljstava dva su parametra bila

ključna: ostvarena kolektivna norma i kvalitet rada. Više od 90 odsto sudova i tužiteljstava u BiH imaju prebačaje preko 100 odsto, i u normi i u kvaliteti rada, a ubjedljivo vodi Opštinski sud u Zvorniku sa 366,5 odsto kolektivne norme. Istovremeno, u cijeloj BiH, u 2013. godini donesene su 82 presude za ratne zločine, od toga je Sud BiH izrekao 38, u Republici Srpskoj ih je bilo 23, Federaciji BiH 16, a Brčko Distriktu 5.¹

Krivični progon odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava u BiH jedan je od glavnih mehanizama tranzicijske pravde i upravo zbog toga je neprovođenje Državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina dovelo u pitanje i druge mehanizme tranzicijske pravde. Strategijom, koja je urađena 2008. godine, bilo je predviđeno da se složeni slučajevi završe za sedam godina, dakle do 2015, a ostali u roku od 15 godina, odnosno do 2023. godine.

Prošli mjesec, u Sarajevu je, u Delagaciji EU, održana Konferencija o procesuiranju predmeta ratnih zločina koju su organizirali Nadzorno tijelo za praćenje provođenja Strategije i Delegacija EU. Iznijet je podatak prema kome je u BiH prijavljeno 1.200 predmeta u kojima je poznat identitet počinioca i još nekoliko stotina onih u kojima osumnjičeni još uvijek nije poznat.

Kako bi ubrzala procesuiranje predmeta ratnih zločina, EU je 2012. godine dogovorila budžetsku podršku u iznosu od 14,876 miliona eura za sudove i tužiteljstva u petogodišnjem razdoblju, čija je realizacija započela u februaru ove godine, zahvaljujući čemu je angažirano 137 uposlenika za 16 tužiteljstava, šest sudova i Odsjek krivične odbrane pri Ministarstvu pravde. Međutim, i pored toga, došlo je do pada u broju predmeta ratnih zločina, ali i kvaliteti istraga i presuđivanja, što je na Konferenciji i rekao Renzo Daviddi, zamjenik šefa Delegacije EU u BiH, iako postoji i neophodan pravni okvir i sredstva.

Jasno je da je u BiH izgubljeno sedam godina za procesuiranje predmeta koji se odnose na najviše nivoe odgovornosti, ali i ostalih. S druge strane, treba reći da se, dok insistira na dovršavanju predmeta koje je predao BiH pravosuđu, Haški tribunal suočava s vlastitim problemima koji se ogledaju, prije svega, u neujednačenoj sudskoj praksi, ali i unutrašnjim skandalima, što se, nažalost, negativno reflektira na rad po predmetima ratnih zločina u BiH.²

Naime, pravosnažno okončani predmeti protiv Momčila Perišića i Kosovske šestorice³ unijeli su u pravosuđe BiH veliku neodoumicu u pogledu definiranja komandne odgovornosti, ali i pojedinih elemenata krivične odgovornosti najviših komandnih struktura.⁴ Podsjetit ću, dva

¹ http://www.hjpc.ba/intro/gizvjestaj/pdf/VSTV_GI_2013_30042014.pdf
http://www.hjpc.ba/intro/gizvjestaj/pdf/Pregled_pojedinih_izvjestaja_o_radu_sudova_2013.pdf
http://www.hjpc.ba/intro/gizvjestaj/pdf/Pregled_pojedinih_izvjestaja_o_radu_tuzilastava_2013.pdf

² www.sudbih.gov.ba/files/docs/zakoni/ba/Zakon_o_ustupanju_predmeta_-_precisceni_nezvanicni_tekst.pdf, član 4. Zakona: „Nakon saslušanja stranaka, sud može, na vlastitu inicijativu ili na prijedlog jedne od stranaka, odlučiti da prihvati kao dokazane činjenice koje su utvrđene pravosnažnom odlukom u drugom postupku pred MKSJ-om, ili da prihvati pismeni dokazni materijal iz postupaka pred MKSJ-om ako se odnosi na pitanja od značaja u tekućem postupku.”

³ <http://www.icty.org/case/perisic/4>; <http://www.icty.org/cases/party/741/4>

⁴ Ne postoji unisona primjena dokazanih činjenica pred ICTY od strane pravosudnih organa u BiH, čak ni u okviru Suda i Tužiteljstva BiH, a veoma su rijetke primjene od strane kantonalnih i okružnih sudova u BiH, Pogledati *A report of the Capacity*

žalbena vijeća Tribunala u navedenim slučajevima donijela su različite pravne zaključke, odnosno različite presude.⁵

Istovremeno, Izvještaj Europske komisije o napretku BiH,⁶ od 8.10.2014, navodi: „Pravosuđe trpi stalne nedostatke u pogledu nezavisnosti i nepristranosti. Konkretno, politički krugovi vrše pritisak kada je u pitanju procesuiranje ratnih zločina, uključujući i provedbu presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Maktouf i Damjanović protiv BiH.”⁷

Mehanizmi tranzicijske pravde su u velikoj mjeri vezani za politiku koja upravlja državnim strukturama. Upravo pomenuti Izvještaj EK navodi da politika u BiH želi ostvariti kontrolu nad izborom članova Visokog sudskog i tužiteljskog vijeća, kao krovne instance koja bi trebala obezbjeđivati neovisnost rada pravosuđa, kao i kontrolu nad izborom tužitelja,⁸ te da se politika upliće u procesuiranje ratnih zločina.

Dodatni teret predstavlja i sukob između Tužiteljstva i Suda BiH, kome svjedočimo, a kome su uzrok, po svemu sudeći, loše pripremljene optužnice, kao i friziranje podataka o povećanom broju predmeta ratnih zločina.⁹

Jedan od ključnih problema u BiH, ali i u regionu, jesu političke opstrukcije za promjenu zakona, odnosno potpisivanje sporazuma, kojim se ne dozvoljava izručenje svojih državljana kada su u pitanju procesi za ratne zločine, iako se u drugim oblastima krivičnog progona ne pravi smetnja u pogledu izručenja. Nije mali broj slučajeva da osobe, protiv koji se vodi krivični progon u BiH, pa i oni koji su pravosnažno presuđeni, utočište nađu u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, koristeći se dvojnim državljanstvima. Uz to, ne poštuju se potpisani sporazumi BiH sa Srbijom, Hrvatskom i Crnom Gorom o izvršenju krivičnih sankcija (primjer: slučajevi pravosnažnih presuda protiv Momira Savića, Boška Lukića, Velibora Bogdanovića, Mirka Todorovića). Neriješena međudržavna pitanja u oblasti progona zločinaca su u znatnoj mjeri politički riješena potpisivanjem protokola i sporazuma, ali ona nisu riješila i suštinske probleme.¹⁰

Building and Legacy Implementation Project

http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2010122314321282eng.pdf

⁵ U okviru strukturalnog dijaloga Evropske komisije sa BiH o poštivanju principa jednakosti građana pred zakonom, zahtijevano je da se uspostavi institucionalni okvir (panel za ujednačavanje sudske prakse) za redovne konsultacije između najviših sudskih instanci u BiH uz posredovanje VSTV-a.

⁶ SWD (2014) 305 final, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-bosnia-and-herzegovina-progress-report_en.pdf

⁷ Izvještaj EU o Progresu BiH u 2014. SWD (2014) 305 final Poglavlje: „pravosudni sistem” http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-bosnia-and-herzegovina-progress-report_en.pdf

⁸ „Politizacija postupaka imenovanja članova Vijeća i glavnih tužilaca na svim nivoima i dalje je problematična zbog uključivanja izvršne i zakonodavne vlasti.” Izvjestaj EU o Progresu BiH u 2014 SWD (2014) 305 final, Poglavlje: Pravosudni sistem. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-bosnia-and-herzegovina-progress-report_en.pdf

⁹ Saopćenje za javnost Suda BiH od 27.10.2014. u kojem se detaljno prezentiraju činjenice i navodi da Tužiteljstvo BiH „javnost kontinuirano obmanjuje svakodnevnim saopštenjima.” <http://www.sudbih.gov.ba/?id=3509&jezik=b>

¹⁰ Bijeg u Republiku Srbiju pravosnažno presuđenog Novaka Đukića; Saopćenje Suda BiH u kojem se navode razlozi za izdavanje međunarodne potjernice protiv Đukića <http://www.sudbih.gov.ba/?id=3465&jezik=s>, <http://www.klix.ba/vijesti/bih/kako-su-ratni-zlocinci-bjezali-iz-bih-od-radovana-stankovica-do-novaka-djukica/140709103>

U BiH se skoro cjelokupna tranzicijska pravda svela na krivičnu pravdu, koja je nesumnjivo među njenim najbitnijim stubovima, ali s obzirom na sve navedeno, postavlja se pitanje treba li ubrzati realizaciju projekata koji obuhvataju druge mehanizme tranzicijske pravde, prije svega mehanizam prava na istinu (kazivanje istine).

Krajnje je vrijeme da se u BiH pristupi projektu, nazvala bih ga, projekat integriranih mehanizama, jer fokusiranje na samo jedan mehanizam — krivičnu pravdu, pokazao se kao nedostatan, a usporio je, da ne kažem zaustavio i/ili blokirao sve druge mehanizme tranzicijske pravde.

Dokument o Strategiji tranzicijske pravde koji je dugo pripreman i urađen 2010. godine¹¹ ostao je mrtvo slovo na papiru. To je bio samo pokušaj da se sa početnim budžetom od 16,5 miliona KM (oko 8,5 miliona eura) krene u reanimaciju drugih mehanizama tranzicijske pravde. Ovo je bio treći¹² propali pokušaj formiranja određenog mehanizma ili komisije koji bi trebalo da upotpune tranzicijske akcije, s tim da je ovaj put bila uključena i država, koja na kraju nije podržala svoj dokument.

Jedini aktivni projekat koji ima regionalni karakter, što je najvažnije, jeste Inicijativa za osnivanje REKOM-a.¹³ Revitalizacija tranzicionih metoda i mehanizama, kada je u pitanju BiH, između ostalog se nalazi i kroz djelovanje Koalicije za REKOM. Očigledno je da bi fokus tranzicijske pravde (i u regionu¹⁴) mogao biti na (uvjetno) drugom mehanizmu, odnosno na mehanizmu prava na istinu, odnosno kazivanja istine. Naravno, u BiH postoje mogućnosti da se paralelno razvijaju i drugi mehanizmi tranzicione pravde, prevashodno u oblasti reparacija, odnosno obeštećenja, rehabilitacije, memorijala...

Kad su u pitanju reparacije u BiH, ključno je usvajanje jedinstvenog zakona na državnom nivou o žrtvama torture i civilnim žrtvama rata BiH. Sadašnja rješenja su parcijalna, ne obuhvataju sve žrtve, postoje nejednakosti u tretmanu žrtava. S tim u vezi, potrebno je riješiti pitanja različitog postupanja u pogledu procjene invalidnosti civilnih žrtava rata i ratnih vojnih

¹¹ Vijeće ministara BiH je u januaru 2010. formiralo ekspertnu grupu koja je sačinila Dokument — Strategija tranzicijske pravde u BiH 2012-2016., Radna verzija, nakon opsežnih konsultacija, nije uključivala krivično-pravnu kao prvi mehanizam tranzicijske pravde. Strategija tranzicijske pravde, urađena 2010, predviđala je 36 državnih i entitetskih institucija koje bi bile dio projekta tranzicijske pravde.

¹² 2000. i 2005. u BiH je, posredstvom međunarodne zajednice, besuspješno pokušano konstituisanje komisija za istinu i pomirenje. Treba reći da je prepreka tome, pored domaće politike u prvom pokušaju 1997. bio i ICTY. No, značajno je da su i 2000. i 2005. najveća udruženja žrtava bila protiv osnivanja ovakve komisije. Na kraju, formirane su tri komisije u BiH: za Srebrenicu — Komisija za istraživanje događaja u Srebrenici i oko Srebrenice od 10. do 19.07.1995; Sarajevo — Državna komisija za ispitivanje istine o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka i Jevreja za period 1992-1995. i za Bijeljina — Komisija za istinu i pomirenje Skupštine Opštine Bijeljina. Samo je Komisija za Srebrenicu dala određene rezultate.

¹³ <http://www.zarekom.org>/Nezavisna regionalna inicijativa civilnog društva, čiji je cilj uspostavljanje regionalne međudržavne komisije za istinu, polazi od temeljne pretpostavke da je neophodan regionalni pristup procesu kazivanja istine, s obzirom na historijski kontekst i regionalnu dimenziju kršenja ljudskih prava tokom rata.

¹⁴ Brojni su izvještaji međunarodnih promatrača i NVO-a o kolapsu krivičnog progona u državama bivše SFRJ, odnosno u državama Zapadnog Balkana koje su obuhvaćene djelovanjem ICTY-a. Iako su potpisani brojni sporazumi i protokoli, suradnja u progonu je slaba, opterećena političkim interesima i uticajima, a sami procesi u državama su se sveli na periferne i rijetke pojedinačne slučajeve procesuiranja. Npr. suradnja Srbije i Hrvatske je zaustavljena, jer je hrvatski Sabor usvojio Zakon o ništetnosti, <http://www.zakon.hr/z/506/Zakon-o-ni%C5%A1tetnosti-odre%C4%91enih-pravnih-akata-pravosudnih-tijela-biv%C5%A1e-JNA,-biv%C5%A1e-SFRJ-i-Republike-Srbije>. Takođe suradnja Srbije i BiH ne daje dobre rezultate, iako je potpisan Protokol između tužiteljstava.

invalida (RVI), te različite visine finansijskih primanja kod određenih kategorija. Podijeljenost između entitetske legislative doprinosi i nepostojanju jedinstvenog spiska korisnika, njihovih prava i statusa.

Jedino racionalno i utemeljeno objašnjenje za dugogodišnju agoniju, kad govorimo o reparacijama, jeste da vlasti u BiH ne žele jedinstvene zakone zbog svojih uskih nacionalnih/nacionalističkih interesa. Jedinstvenim i sveobuhvatnim zakonima, žrtve bi se dovele u ravnopravan položaj. Politika ne želi ujednačavati sadašnju rascjepkanu i različitu legislativu iz prostog razloga što preko budžetskih sredstava na (in)direktan način kontrolira većinu organizacija (ili njihovo članstvo) i stoga ne želi ujednačiti zakone koji bi obeštećenje, rehabilitaciju ili bilo koji vid reparacije postavilo kao državni institut pomoću kojeg bi se uvela sistemska i ravnopravna pomoć žrtvama bez ikakve diskriminacije.

Što se tiče tranzicionog mehanizma — institucionalne reforme, koji je usmjeren i na vraćanje povjerenja građana u institucije države, odnosno vraćanja integriteta državnim institucijama kako bi se prevashodno u budućnosti spriječilo kršenje prava u BiH, prioritetno se nameće potreba uspostave lustracijskog zakona i donošenja zakona o negiranju genocida u BiH. BiH je jedna od rijetkih država koja se nije bavila lustracijom, a prethodno urađeni tzv. *vetting* samo je djelimično riješio problem unutar ključnih institucija.

Zakon o negiranju genocida nije dobio podršku u Parlamentarnoj Skupštini BiH, iako je više puta stavljan na glasanje, nakon čega je Federacija BiH donijela Zakon o negiranju genocida. Sigurno je da bi se usvajanjem ovog zakona na državnom nivou u velikoj mjeri onemogućile političke manipulacije, što bi doprinijelo implementiranju najvažnijih segmenata tranzicijske pravde.

Preporuke:

U BiH je potrebna hitna integracija, ali i prekompozicija i redefiniranje tranzicijskih mehanizama. Potrebno je dominaciju krivične pravde hitno dopuniti i pomoći s drugim mehanizmima tranzicijske pravde, prioritetno s mehanizmom prava na istinu (kazivanje istine), istovremeno hitno kroz struktuirani dijalog sa EU i unutrašnjim mjerama otkloniti kolaps Državne strategije BiH za rad na predmetima ratnih zločina.

Regionalna inicijativa za osnivanje REKOM-a pomogla bi redefiniranju tranzicijskih mehanizama u BiH, a pomogla bi i povratku prilično posrnuloj tranzicijskoj pravdi u regionu fokusiranjem na integraciju tranzicijskih mehanizama, posebno kroz uspostavu komisije za utvrđivanje činjenica, odnosno kroz mehanizam prava na istinu. Samo integracija i redefiniranje tranzicijskih mehanizama može obnoviti, učvrstiti i dopuniti ranija postignuća, za šta je, uz civilnu inicijativu i podršku međunarodne zajednice, potrebna i podrška lokalnih političara. U BiH su tek prošli izbori, u toku je konstituiranje vlasti, ali možda je upravo ovo dobar tajming da se glavnim političkim akterima objasni da je nužno i da trebaju podržati navedene preporuke u oblasti tranzicijske pravde.

Civilno društvo je ravnopravan partner i neophodno je raditi na reanimaciji civilnog društva u BiH, u pogledu jačanja ili otklanjanja zastoja tranzicijskih mehanizama u BiH. Nerijetko su upravo organizacije civilnog društva bile kočnice za određene akcije tranzicijske pravde.

Svakako, ne treba zaboraviti da je jedan od najvažnijih ciljeva tranzicijske pravde obeštećenje žrtava, kako bi se bar donekle uklonile posljedice zločina i sprečavanje činjenja zločina u budućnosti. S toga, neophodno je usvajanje jedinstvenog zakona na nivou BiH o žrtvama torture i civilnim žrtvama rata BiH, kako bi žrtve bile ravnopravne, a političarima onemogućiti da i dalje žrtve drže svojim taocima.

U okviru mehanizama institucionalnih reformi treba pokrenuti inicijative za donošenje zakona o lustraciji i zakona o negiranju genocida. Zahtjeve Haškog tribunala za formiranje fonda za žrtve, koji su upućeni Vijeću Sigurnosti UN-a, trebalo bi podržati, čime bi se uslovno na regionalnom nivou dobio fond koji bi mogao opet biti inicijator za interne državne i međudržavne akcije na rješavanju reparacija za žrtve.

U okviru krivične pravde, osigurati pravdu za žrtve seksualnog nasilja, jer je broj podignutih optužnica, a time i presuda u BiH, veoma nizak u usporedbi sa drugim procesuiranim zločinima iz oblasti teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Također, nastaviti pružati adekvatnu podršku zaštiti svjedoka ratnih zločina kroz stvaranje sveobuhvatnog sistema zaštite koji još uvijek ne postoji.

Zakon o nestalima nije u potpunosti preciziran i usvojen. I dalje se vrše politički pritisci na Institut za nestale, a prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) na Zapadnom Balkanu još uvijek se vodi 11.155 nestalih, od toga 7.282 u BiH.

Integracija mehanizama tranzicijske pravde, uz podršku međunarodne zajednice i redefiniranje metodologije tranzicijskih mehanizama uz regionalnu suradnju, preduvjeti su za novi nastup nosilaca tranzicijske pravde u BiH. Krivična pravda, pokazuje se, nije dovoljna i treba biti dopunjena osnivanjem REKOM-a, koji je nezaobilazni subjekat u novom pristupu tranzicijske pravde u BiH i u regionu.

Nenad Golčevski: Hvala, Dženana, dobro je što smo čuli ove preporuke. Pošto nemamo puno vremena, preći ćemo odmah na sledećeg govornika. Vesna.

Vesna Teršelič: Dok su devedesetih u Hrvatskoj istraživani gotovo samo zločini koje su počinili pripadnici srpskih jedinica, poslije 2000. godine, pokrenute su i istrage zločina koje su počinili pripadnici hrvatskih postrojbi. No, i danas se samo iznimno istražuju zločini koji nisu imali smrtnu posledicu. Sa zakašnjenjem se intenzivira procesuiranje silovanja u ratu, a sustavne deložacije, miniranja kuća ili deportacije zasad se ne kvalificiraju kao ratni zločini. Iako organizacije za ljudska prava smatraju da bi se lista krimena za koja nema zastare u praksi Državnog odvjetništva i sudova trebala proširiti, ne možemo znati koliko će djela, sada opisanih kao kršenja ljudskih prava, ubuduće dobiti kvalifikaciju ratnog zločina.

Koliko je zločina zapravo procesuirano? Dosta se razlikuju podaci državnog odvjetništva¹⁵ i različitih organizacija civilnog društva. Podaci neizbježno ovise o razumijevanju što su ratni zločini, a što teške povrede ljudskih prava i nisu konačni. Nastavkom istraga i terenskih istraživanja organizacija za ljudska prava, neki će krimeni koji danas podliježu zastari možda biti okvalificirani kao ratni zločini¹⁶.

Čak ako se to i ne dogodi, vrijedi imati na umu da nepravde i povrede ljudskih prava ostavljaju dubok trag. Posljedice za žrtve, njihove zajednice i društvo nisu tako drastične kao kod ratnih zločina, ali povrede kao što su deportacije, deložacije, miniranja kuća i gubitak posla svojim dugoročnim posljedicama obvezuju na reakciju institucija i društva.

I nakon izbora 3. siječnja 2000, vlasti zastrašene silinom prosvjeda podrške optuženim pripadnicima hrvatskih postrojbi u Splitu i drugim mjestima, ostale su vrlo oprezne u stvaranju preduvjeta za pravične sudske postupke, za koje je prije svega trebalo priznati pogreške svih nadležnih institucija u devedesetima i okrenuti list. Dok je zakonodavac u domeni korupcije istrage povjerio novom uredu u sklopu Državnog odvjetništva, kod ratnih je zločina, začudo, računao na one koji su devedesetih sudjelovali u zataškavanju. Za neke profesionalce bilo je razumno očekivati da će u novim političkim okolnostima iskoristiti priliku za kvalitetniji rad, no time se neminovno povjerio nastavak prekinutih postupaka i onim istim ljudima koji su ih zbog političkog oportunitizma svjesno „zaboravili“ kako ne bi ugrozili svoj položaj ili napredovanje u policiji ili državnom odvjetništvu. Zakoni koje je zakonodavac deklarativno usvojio kako bi obeštetio žrtve rata, nisu riješili njihove probleme, već su većinu doveli u još gori položaj¹⁷, jer mnogi ne samo da nisu dobili ni naknadu, ni priznanje patnje, nego su dužni plaćati visoke troškove parničnog postupka.

Postupci za zločine počinjene u Medačkom džepu, Gospiću i Osijeku pokazali su svu društvenu osjetljivost i kompleksnost kaznenog progona pripadnika vlastite strane, no osude počinitelja ukazale su da je hrvatsko pravosuđe sposobno provesti ovakve postupke. Posebno su pravomoćne presude u postupcima za zločine u Gospiću i Osijeku bile značajne za priznanje patnji žrtava i društveni proces suočavanja s prošlošću, a djelomično i za proces izgradnje povjerenja. No, ostaje teret djelomice ili posve neistraženih zločina.

Zbog kratkoće vremena mogu se osvrnuti samo na nekoliko primjera.

¹⁵ Krajem 2013. godine DORH-u su bili poznati počinitelji 317 zločina. Počinitelji 173 zločina bili su nepoznati, no samo 115 zločina (23,47 %) u cijelosti je riješeno. Od 490 evidentiranih zločina u bazi DORH-a, 393 zločina (80 %) počinili su pripadnici srpskih formacija — JNA ili formacija tzv. SAO Krajine, 86 (18 %) pripadnici hrvatskih postrojbi —HV-a ili MUP-a RH, 2 (manje od 1 %) pripadnici tzv. Narodne obrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna i 7 (1,4 %) pripadnici za sada neidentificiranih postrojbi. Od 31. prosinca 2013. vodi se istraga protiv 316 osoba, 613 je optuženo, ali je postupak u tijeku, a 608 osoba je osuđeno. Postupci su, nakon istrage ili nakon podizanja optužnice, obustavljeni ili su donesene oslobadajuće presude u odnosu na 2052 osobe.

¹⁶ Za detaljniji prikaz vidi knjigu *Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću*, koju su pripremili *Documenta*, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek i Građanski odbor za ljudska prava, Zagreb, 2014.

¹⁷ *Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija* (NN broj 117/03), *Zakon o odgovornosti RH za štetu uzrokovanu od strane pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga tijekom Domovinskog rata* (NN broj 117/03).

Zločin na poljoprivrednom dobru Ovčara kod Vukovara počinjen u noći 20/21. 11. 1991. godine nad ranjenicima, bolesnicima, ratnim zarobljenicima, djelatnicima bolnice u Vukovaru i civilima, istražen od strane Međunarodnog kaznenog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji (MKSJ) do danas nije dobio sudski epilog, ni u Hrvatskoj, ni u Srbiji¹⁸. Među žrtvama je bilo malodobne djece, mlađih punoljetnih muškaraca, dvije žene, jedna u životnoj dobi od 60 godina, jedna u pođmakloj trudnoći. U masovnoj grobnici pronađeno je 200 tijela žrtava. Za posmrtnim ostacima mnogih odvedenih s Veleprometa i drugih lokacija u Vukovaru se još traga.

Za zločin u Medačkom džepu počinjen nad civilima i ratnim zarobljenicima u rujnu/septembru 1993. pravomoćno je osuđen Mirko Norac. Nakon više godina zagovaranja od strane organizacija za ljudska prava za nastavkom istrage zločina počinjenog nad srpskim civilima i ratnim zarobljenicima u Medačkom džepu, tijekom 2012. provedena je istraga i podignuta optužnica protiv dvije osobe. Međutim, osobe na vrhu zapovjednog lanca ostale su netaknute. Postupak je još uvijek u tijeku.

Kada govorimo o procesuiranju odgovornih za kaznena djela ratnog zločina počinjenih tijekom vojno redarstvene akcije Oluja, imamo tek jednu pravomoćnu presudu pred hrvatskim pravosuđem i to za zločine u Prokljanima i Mandićima. Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava (HHO) je nakon VRA Oluja evidentirao je 677 civilnih žrtava te oko 20.000 uništenih (spaljenih, srušenih ili temeljito oštećenih) objekata.

Organizacije za ljudska prava koje prate suđenja za ratne zločine zaključile su: „Učinkovit progon počinitelja sve više ovisi o suradnji između pravosudnih tijela država u regiji, ali i od spremnosti svjedoka za svjedočenjem, odnosno njihovog povjerenja da će se u drugim državama regije provesti pravični postupci i neselektivno procesuirati neposredni počinitelji i zapovjedno odgovorne osobe. Iako je srbijansko tužiteljstvo podignulo optužnicu protiv petorice okrivljenika za zločin počinjen u Sotinu, ukidanje prvostupanjske presude za zločin počinjen u Lovasu, neprimjereno niske kazne zlostavljačima u logoru Morinj, te neprocesuiranje visokih vojnih i političkih struktura u Srbiji i Crnoj Gori na svjedoke zasigurno djeluje demotivirajuće.”¹⁹

U godini u kojoj je RH postala punopravna članica Europske unije (EU) potpuno je zaustavljen proces pomirenja. U Hrvatskoj se uništavanjem dvopismenih ploča tijekom 2013. i 2014. godine iskazivala netrpeljivost prema srpskoj manjini. I u drugim zemljama u susjedstvu i EU zabrinjava porast isključivosti, što ne može imati dobar utjecaj na pravosuđe.

Zaključno, želim postaviti pitanje hoće li u Hrvatskoj i drugim postjugoslavenskim zemljama biti političke mudrosti za odustajanje od političkih utjecaja na pravosuđe, kako bi se omogućilo ujednačavanje standarda u postupanju između pravosudnih tijela država u regiji, a što veći broj počinitelja i zapovjedno odgovornih osoba privedo pravdi, ali i okončali progoni osoba za koje ne postoje dokazi da su počinitelji ili ukinule presude protiv neopravdano osuđenih.

¹⁸ Zbog odluke Ustavnog suda Srbije presuda nije pravomoćna.

¹⁹ U izvještaju „NALAZI I PREPORUKE za razdoblje 1. srpnja 2013 – 30. lipnja 2014.” koji su pripremili *Documenta*, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, i Gradanski odbor za ljudska prava <http://www.documenta.hr/assets/files/objave/Sudjenja-za-ratne-zlocine---nalazi-i-preporuke--01-07-2013-30-06-2014-2.pdf>

Nenad Golčevski: Hvala, Vesna, na konciznom izlaganju. Nora, izvoli.

Nora Ahmetaj: Inicijativa za REKOM predstavlja jedinstvenu priliku za suočavanje sa nasleđem rata u bivšoj Jugoslaviji, i, kao takva, predstavlja ogroman izazov. Proteklih osam godina pokazalo se da je proces pokretanja dijaloga, u kom bi učestvovala sva društva regiona, suočen sa nekim nezaobilaznim preprekama. REKOM tako predstavlja mogućnost suočavanja sa prošlošću, iako je trogodišnji proces mobilizacije društava u regionu da među sobom uspostave dijalog pokazao da taj zadatak nije nimalo lak, te da su neke od prepreka na tom putu bile neizbežne.

U tom procesu, mobilisani su razni segmenti društva, i diskurs kazivanja istine se danas odvija u svim državama regiona. Međutim, još puno toga tek treba da bude urađeno. Iako je sukob formalno okončan, i dalje postoji potreba za dodatnim koracima na izgradnji međusobnog poverenja i pomirenja u regionu.

Kontekst rada u oblasti tranzicione pravde na Kosovu

U posleratnom periodu, uvek postoji potreba za inicijativama usmerenim na pomirenje i izgradnju poverenja među zajednicama. Pomirenje nije jedan statičan proces, naprotiv, ono je fluidno i zahteva holistički pristup suočavanja sa prošlošću.

Čitav proces pomirenja, poput reparacija, treba shvatiti u kontekstu holističkog skupa ciljeva. On uključuje obezbeđivanje pravde za žrtve, utvrđivanje odgovornosti počinitelaca i uspostavljanje demokratskih institucija, odnosno, obnovu onih institucija koje su uništene u nasilnom sukobu i sistematskom razaranju koje ga je pratilo. Iskorenjivanje straha od zajedničkog života tako uključuje obnovu poverenja u vladu i njene institucije, ali i izgradnju društvene solidarnosti među građanima. Svi ovi ciljevi zajedno čine jedan holistički tranzicioni paket koji doprinosi obnovi celokupnog društva.

Čitav region Balkana uopšteno, a posebno Kosovo, ne može se pomiriti sa svojom prošlošću bez stvarne političke volje, odlučnosti i priznanja. Proces pomirenja ne može biti posmatran kao odvojeni proces, ograničen na Kosovo, jer su nasleđa oružanog sukoba uticala na sve zemlje bivše Jugoslavije, i on mora biti tretiran kao takav.

Prenos nadležnosti

Kada je reč o ratnim zločinima, Skupština Kosova je 24. aprila ratifikovala korespondenciju Predsednika i Baronice Ashton o mandatu EULEX-a. Na taj način su bili ispunjeni preduslovi za prosljeđivanje osetljivih sudskih postupaka u predmetima koji su otvoreni zahvaljujući istragama Specijalne istražne jedinice o navodima iznesenim u Izveštaju Parlamentarne skupštine Saveta Evrope iz 2011. godine. Novi saziv Skupštine sada treba da usvoji dopune nekih ključnih zakona, uključujući i Ustav, koje će omogućiti uspostavljanje posebnog suda i njegove kancelarije tužilaštva.²⁰

²⁰

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

U ovom trenutku, dok EULEX smanjuje svoju misiju i prebacuje nadležnosti na kosovske organe, postavlja se pitanje kako će kosovske institucije izaći na kraj sa većim obavezama prema žrtvama rata generalno, a posebno prema nestalim licima. Uopšteno posmatrano, i dalje ne postoje dovoljna politička podrška i odgovarajući mehanizmi za prikupljanje relevantnih informacija za sprovođenje istraga o ratnim zločinima i nestalim licima. Zastrašivanje svedoka je i dalje zabrinjavajući problem, iako policija ipak jeste ostvarila značajan napredak u uspostavljanju Direktorata za zaštitu svedoka.²¹ Uprkos nedostatku lokalnih kapaciteta, ja sam jedna od malobrojnih Kosovara koji bi više želeli da naša zemlja sama procesuirala zločine, bez ikakve međunarodne pomoći, jer bi to, istovremeno, predstavljalo i napor na izgradnji države i uspostavljanju odgovornosti. S tim u vezi, u jednom intervjuu za *Foreign Policy*, rekla sam da to vidim kao prečicu, injekciju i spoljni podstrek za proces suočavanja s prošlošću, i da, uprkos tome što na Kosovu možda još uvek nisu ispunjeni svi neophodni preduslovi — što više taj proces bude okupljao obične ljude i delovao odozdo, to će korist za našu zemlju biti veća.

Izveštaj o napretku iz 2014. godine sugerise da vlada treba da odobri pravilnik koji bi regulisao rad Interministrarske radne grupe za suočavanje sa prošlošću i pomirenje i da usvoji sveobuhvatnu strategiju tranzicione pravde na Kosovu. Međutim, s obzirom na to da Vlada ovu grupu ne shvata dovoljno ozbiljno, ona do sada nije ostvarila nikakav značajniji napredak.

Pitanja koja treba da budu rešena u okviru procesa suočavanja s prošlošću

Kao što je navedeno u Izveštaju o napretku na Kosovu iz 2014. godine, nerasvetljena sudbina nestalih u sukobima iz devedesetih i dalje predstavlja značajan humanitarni problem na zapadnom Balkanu. U tom kontekstu, ukupno 1709 lica sa Kosova se i dalje vode kao nestala u sukobu i tom pitanju je, u okviru tekućeg dijaloga Prištine i Beograda, dat humanitarni karakter. Navodeći napredak na rešavanju nekih važnih pitanja, poput sudbine nestalih i priznavanja žrtava seksualnog nasilja izvršenog tokom oružanog sukoba, UN nastavljaju da ohrabruju zajednice na Kosovu da rade na unapređivanju pomirenja i integracije.²²

U avgustu, četiri zemlje iz regiona — Srbija, Hrvatska, Crna Gora i Bosna i Hercegovina — potpisale su zajedničku Deklaraciju o nestalim licima, nastojeći da se, na taj način, oslobode svog moralnog tereta. Kosovska vlada o tom pitanju nije raspravljala i zato bi zaista trebalo da demonstrira iskrenu nameru da istraži sve slučajeve nestalih potpisivanjem Regionalne deklaracije o nestalima Komisije za nestala lica. Time bi potvrdila svoju privrženost aktivnom učešću i kooperativnom duhu u razmeni informacija i međudržavnoj saradnji u sprovođenju istraga.

²¹ http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

²² Specijalni predstavnik Farid Zarif, 27. 5. 2014. – Uprkos sporosti koja je u poslednje vreme primećena u implementaciji ciljeva političkog dijaloga između Beograda i Prištine pod pokroviteljstvom Evropske unije, jedan viši zvaničnik Ujedinjenih nacija je danas izvestio Savet bezbednosti da su dve strane „smanjile preostala neslaganja“ i izrazio nadu da će, nakon kosovskih izbora, dijalog biti nastavljen bez daljeg odlaganja.

Prema EULEX-ovom novom mandatu, donetom u kosovskoj skupštini maja 2014. godine, kosovske nacionalne institucije će preuzeti bivše nadležnosti i odgovornosti EULEX-a za čitav niz novih zadataka, uključujući i istrage ratnih zločina.

EU — štap i šargarepa

Iako su evrointegracije jedini mehanizam koji je u stanju da pokrene proces tranzicione pravde na zapadnom Balkanu, EU je propustila priliku da razvije sveobuhvatan koncept i objedinjeni okvir tranzicione pravde za ovaj region, koji još uvek prolazi kroz postkonfliktni period²³; nikada nije artikulirala koherentnu politiku u vezi sa tim da „pravda“ u širem smislu treba da vodi i usmerava njene aktivnosti na izgradnji mira na zapadnom Balkanu. Savet Evrope je, tek u februaru 2012, objavio izveštaj o tranzicionoj pravdi na zapadnom Balkanu, u kom je iznet čitav niz preporuka²⁴ u vezi sa sprečavanjem nekažnjivosti, potrebom za utvrđivanjem istine o nestalima, pružanju delotvornih reparacija i daljim reformama bezbednosnog sistema. Međutim, u tom kontekstu nikada nije postavljen bilo kakav čvrst zahtev ili uslov, niti je ponuđen ijedan konkretan instrument.

Organizacije civilnog društva sa zapadnog Balkana bi trebalo da izgrade zajedničku, regionalnu platformu i, istovremeno, zatraže podršku od Evropske unije u razvoju strategije tranzicione pravde kao instrumenta uslovljavanja evrointegracija zemalja bivše Jugoslavije.

Aneks

Domaći učesnici

Interministarska grupa za suočavanje s prošlošću i pomirenje, pod pokroviteljstvom Vlade Kosova i različitih međunarodnih aktera na Kosovu, sačinjena je od javnih službenika iz osam kosovskih ministarstava i predstavnika organizacija civilnog društva, a njen primarni zadatak je razvoj strategije tranzicione pravde na Kosovu. Do sada su glavni motor grupe bili učesnici iz redova organizacija civilnog društva, ali je nedostatak političke volje usporio njenu radnu dinamiku, a time i čitav proces izrade strategije.

Učesnici iz redova organizacija civilnog društva

Centar za istraživanje, dokumentaciju i objavljivanje (CIDO) sprovodi istraživanja i objavljuje radove o zvaničnoj politici na Kosovu kojima vrši pritisak na vladu da unapredi mehanizme za integraciju i rehabilitaciju pojedinaca iz ratnih kategorija. Njegov zadatak je unapređivanje svesti o tranzicionoj pravdi na Kosovu i jačanje institucionalnih kapaciteta za sprovođenje Člana 2.5 Ahtisarijevog plana²⁵. U ime Kosovske mreže žena, CIDO je uključen i u inicijativu Žena u crnom za organizaciju prvog regionalnog Ženskog suda. Ta inicijativa odražava feministički

²³ http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice_sr_11_2013_05_i_kisic.pdf

²⁴ http://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Prem14712_GBR_1700_PostwarJustice.pdf

²⁵ Prema Ahtisarijevom Sveobuhvatnom predlogu za rešenje statusa Kosova, Vlada i građani Kosova su obavezni da „promovišu i u potpunosti poštuju proces pomirenja u svim odnosima sa zajednicama Kosova i njihovim članovima. Kosovo treba da uspostavi sveobuhvatan i rodno osetljiv pristup suočavanju sa prošlošću, koji bi trebalo da uključuje i širok spektar inicijativa tranzicione pravde.“

pristup pravdi i trebalo bi da bude realizovana do kraja 2014. godine. Pored toga, CIDO aktivno učestvuje u Inicijativi za REKOM od 2010. godine i angažovan je na još dva regionalna projekta koji se bave bezbednošću građana.

Fond za humanitarno pravo Kosovo je angažovan na sledećim projektima iz oblasti tranzicione pravde:

Kosovska knjiga pamćenja, Memorijalna inicijativa Batajnica, Projekat zaštite prava žrtava nezakonitog pritvora, Regionalna škola tranzicione pravde (zajednički projekat FHP-a, FHP Kosova i Pravnika BiH) i brojne aktivnosti u okviru projekta REKOM.

NVO *Integra* je (i na nacionalnom, i na regionalnom nivou) intenzivno angažovana u organizaciji i stvaranju zapisa javnih saslušanja i njihovoj medijskoj diseminaciji širom regiona, čime nastoji da obelodani istinu sadržanu u svedočanstvima žrtava rata iz svih delova bivše Jugoslavije.

Kosovski centar za rehabilitaciju žrtava torture aktivno zagovara usvajanje zakona o silovanim ženama, a bio je uključen u izradu nacarta nekih predloženih amandmana na Zakon o žrtvama, oslanjajući se, u tom procesu, na stavove žrtava silovanja. Pored toga, Centar žrtvama pruža psihološku posttraumatsku i rehabilitacionu terapiju, istovremeno zastupajući dalji rad na rešavanju ovog pitanja u okviru nacionalnih institucija, kao i na usvajanju zakona kojim bi sve žene silovane tokom sukoba bile uključene u kategoriju civilnih žrtava.

Medica Kosova radi na integraciji silovanih žena u društvo i pruža im neophodnu podršku i podstrek.

Inicijativa mladih za ljudska prava je uglavnom angažovana na edukaciji mladih o prošlosti.

Međutim, neke druge nevladine organizacije, angažovane na dokumentovanju teških povreda ljudskih prava na Kosovu, i dalje ne pokazuju interesovanje da podrže REKOM. Štaviše, one čak „vrše pritisak“ na ostale grupe koje se bave ljudskim pravima da ne podrže REKOM — upravo zbog njegovog regionalnog pristupa.

Međunarodni učesnici u procesu suočavanja sa prošlošću

Kao jedan od učesnika u tom procesu, Program za razvoj Ujedinjenih nacija pokušava da okupi donatore, civilno društvo i vladinu interministarsku radnu grupu.

Ambasada Velike Britanije podržava kosovsku vladu i organizacije civilnog društva u procesu suočavanja s prošlošću. U tom kontekstu, ambasada posebno podržava amandman koje su neke nevladine organizacije podnele na Zakon o ratnim kategorijama, na osnovu kog bi, u kategoriju civilnih žrtava, bile uključene i sve žene silovane tokom sukoba. To se poklapa i sa stavovima koje je u javnosti izneo Sekretar za spoljne poslove Velike Britanije Vilijam Hag (on je, inače, kopredsedavao i Globalnim samitom o sprečavanju seksualnog nasilja, zajedno sa Andželinom Džoli, specijalnim izaslanikom Visokog komesara UN-a za izbeglice).

Sa druge strane, američka ambasada je zauzela više ulogu posmatrača, nego aktivnog učesnika. Zbog toga organizacije civilnog društva, uključene u proces suočavanja sa prošlošću, traže od ambasade da izvrši veći politički pritisak na kosovsku vladu da sa njima saraduje u razvoju strategije tranzicione pravde na Kosovu.

Švajcarska ambasada podržava rad interministarske radne grupe i obezbeđuje tehničku podršku UNDP-u.

Nemačka i holandska ambasada podržavaju ideju suočavanja sa prošlošću; u tom kontekstu, bivši nemački ambasador se često bavio pitanjem suočavanja s prošlošću u medijima.

Nenad Golčevski: Tea, ti ćeš nam reći više o situaciji u Crnoj Gori.

Tea Gorjanc Prelević: Vlast u Crnoj Gori smatra da je sa procesuiranjem ratnih zločina uglavnom završeno. O tome svedoči predlog Vlade da se Specijalnom tužilaštvu oduzme nadležnost za ratne zločine („treba se okrenuti budućnosti, to je stvar prošlosti”).²⁶ Uprkos jasnoj preporuci Evropske komisije da Crna Gora treba da suzbije nekažnjivost za ratne zločine, Vlada smatra da to može da reši tako što će tu zahtevnu nadležnost prevaliti na redovna, viša tužilaštva, koja su nadležna za procesuiranje gotovo svih drugih krivičnih djela iz Krivičnog zakonika.

Od 90-ih godina do danas, u Crnoj Gori je procesuirano 6 predmeta ratnih zločina. U 3 predmeta su optuženi mahom i osuđeni, u 2 predmeta su svi oslobođeni, u jednom svi oslobođeni prvostepenom presudom. Optuženo je 36 osoba, osuđeno 10, oslobođeno 26. Međutim, iza ove statistike krije se to da se samo jedan predmet u kome je neko osuđen ticao odgovornosti Crne Gore, tj. njenih državljana, tada pripadnika rezervnog sastava JNA. Radi se o slučaju zlostavljanja Hrvata u logoru Morinj na teritoriji Crne Gore, koji je Hrvatska prosledila Crnoj Gori i u kojem su, na kraju, četvorica neposrednih izvršilaca osuđeni minimalnim kaznama.²⁷

U jednom od preostala tri predmeta, koji su završeni bez utvrđivanja bilo čije odgovornosti, postupak teče po žalbi, a prvostepenom presudom svi optuženi pripadnici JNA su oslobođeni (slučaj Kaluđerski laz — ubistva civila izbjeglih sa Kosova na teritoriju Crne Gore 1999).

Dva slučaja koja se itekako tiču odgovornosti Crne Gore, koju je ta država donekle i prihvatila, pravosnažno su okončana oslobađanjem svih optuženih. Radi se o slučaju torture i protjerivanja muslimanskog stanovništva iz Bukovice i o jednom od možda najbolje dokumentovanih ratnih zločina ikada — tzv. „deportaciji” bosansko-hercegovačkih izbeglica iz Crne Gore vlastima Republike Srpske, zapravo nezakonito, hapšenju i izručivanju civila u svojstvu talaca njima

²⁶ Izjava eksperta kojeg je Vlada Crne Gore angažovala da je savjetuje na izradi Zakona o specijalnom tužilaštvu prilikom rasprave o Nacrtu zakona 22.09.2014. u Podgorici.

²⁷ Tri predmeta koja su dovela do utvrđivanja odgovornosti ticala su se: 1) ubistva tročlane muslimanske porodice Klapuh na teritoriji Crne Gore od strane tri pripadnika Vojske Republike Srpske, dakle, u ovom slučaju je veza Crne Gore s ovim zločinom bila puki slučaj da se događaj desio na njenoj teritoriji (u ovom predmetu je pravosnažno osuđeno pet izvršilaca); 2) osude jedinog optuženog izvršioca otmice i ubistva putnika iz voza na liniji Beograd-Bar u stanici Štrpci, u BiH, 1993. (Nebojša Ranisavljević, inače Srbin iz Srbije, bio je jedan od nekoliko pripadnika paravojne formacije kojom je komandovao Milan Lukić, Srbin iz BiH; ostalima nije suđeno); 3) treći je predmet za zločine u logoru Morinj u Crnoj Gori — od više okrivljenih, optužena su šestorica, od kojih su onda dvojica oslobođena, a osuđena četvorica (kuvar u logoru, vojni policajac i bivši rezervni oficir, koji je od osuđenih bio najviši po rang).

neprijateljskoj vojsci susjedne države. U oba slučaja, sudske odluke su bazirane na pogrešnom tumačenju prava. U slučaju Bukovica, Vrhovni sud je na kraju utvrdio da se nije moglo retroaktivno suditi za zločin protiv čovečnosti, jer on nije bio u Krivičnom zakonu SFRJ, iako su takva djela bila zabranjena međunarodnim krivičnim pravom koje je obavezivalo Crnu Goru (tj. Jugoslaviju) i iako je to, npr. utvrđeni stav u pravosuđu BiH, koji je potvrdio i Evropski sud za ljudska prava.²⁸ U slučaju „deportacija” politički uticaj je bio još očigledniji — tamo je zaključeno da, iako su optuženi pripadnici policije i Državne bezbjednosti počinili nezakonita hapšenja i izručenja, tj. prinudna preseljenja civila, oni ne mogu da odgovaraju za to kao za ratni zločin jer nisu bili u sastavu strane u oružanom sukobu u BiH, koji je bio jedan unutrašnji sukob. Na ovaj način, proizvoljnom interpretacijom međunarodnog i domaćeg humanitarnog prava, sud je poručio da, ako činite radnje ratnih zločina, a pritom nemate člansku kartu zvanične strane u tom ratu, možete da radite što god hoćete. Naravno, ovakvo stajalište nije pravno, već političko i datira iz vremena Slobodana Miloševića — da Srbija i Crna Gora nikako nisu učestvovala u ratu u BiH. Ovaj slučaj hapšenja i izručivanja civila kao talaca vlastima Republike Srpske, da bi im poslužila za razmjenu ratnih zarobljenika, upravo dokazuje učešće državnih službenika Republike Crne Gore u tom sukobu na strani bosanskih Srba.²⁹

Tako je zatvoren krug. Vlada je u slučaju deportacija platila reparacije za 200 žrtava i članova porodica stradalih žrtava ovog zločina, za koji na kraju niko nije postao i individualno odgovoran. Vlada obnavlja kuće protjeranih iz Bukovice uz program za njihov povratak, dok nažalost, zbog pogrešne kvalifikacije sopstvenog tužilaštva, nema nikakvih osnova za krivičnu odgovornost.

Očigledan nedostatak volje na svim nivoima da se kazne ratni zločini u Crnoj Gori, logična je posljedica činjenice da je predsjednik Vlade Crne Gore ista osoba koja je na tom položaju bila i u vrijeme kada su se zločini dešavali. Za pravosuđe koje stremi ka Evropi, ta je činjenica morala da bude podsticaj da dokaže nezavisnost i spremnost za sagledavanje i suočavanje sa zločinima iz prošlosti. I mada je jasno da Crna Gora nema takvo pravosuđe, sad je bar postalo jasno da na takvom pravosuđu insistira Evropska unija da bi prihvatila Crnu Goru,³⁰ pa to ostaje nada za boljitak.

Na kraju, u odnosu na ono što su koleginice i kolege rekly i u prilog zaključcima — ni u Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti za nesprječavanje i/ili nekažnjavanje za izvršene zločine, niti je poznato da je ijedna takva istraga uopšte pokrenuta. Nije sproveden ni proces lustracije ni provjere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije, jer za to ni nema zakonskog osnova.³¹ Postupci za reparacije u nekim slučajevima, kao što su

²⁸ *Simsic v. BiH* iz 2012.

²⁹ Detaljnije o procesuiranju ratnih zločina u CG vidi „Sudjenja za ratne zločine u Crnoj Gori”, Akcija za ljudska prava u saradnji sa Bogdanom Ivaniševićem: <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf>

³⁰ „Nije bilo ozbiljnih napora da se suzbije nekažnjivost za ratne zločine. ... CG mora da ubrza napore da suzbije nekažnjivost i da djelotvorno istraži, procesuiraj, sudi i kazni ratne zločine u skladu sa međunarodnim standardima.” Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2014.

³¹ Predlog Zakona o lustraciji koji je 2007. podnijela Liberalna partija CG nikad nije ni postavljen na dnevni red parlamenta.

Kaluđerski laz i žrtve NATO bombardovanja u mjestu Murino, prekinuti su do okončanja krivičnog postupka ili je proglašena zastarelost. Spomenici žrtvama ne postoje, uprkos zahtjevima građanskog društva, već postoji jedan spomenik, jedna staklena ploča u jednom parku u Podgorici, posvećena svim „civilnim žrtvama ratova na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine”.

Osnivanjem REKOM-a, mnoge zajedničke boljke mogle bi da se prevaziđu u okviru tako objedinjenog foruma. U međuvremenu, korisno je da razmenjujemo iskustva i zajednički pomognemo Evropskoj komisiji da sagleda situaciju u regionu i ne odustane od daljeg uslovljavanja napretka u evropskim integracijama ostvarivanjem tranzicione pravde.

Nenad Golčevski: Hvala, Tea, na ovako jasnoj i preglednoj analizi. Naš poslednji panelista u ovom prvom panelu je gospodin Mirko Klarin.

Mirko Klarin:

Što se postignuća Tribunala tiče, pošto dolazim odatle, mislim da su ona fantastična između devetog i desetog Foruma. Žalbeno veće nije u tih godinu dana nikog oslobodilo, za razliku od prethodne godine — između osmog i devetog Foruma — kada smo imali Gotovinu, Markača, Perišića, Jovicu, Frenkija itd. A to je znak da se vraćamo na staro. Znači, šta je bilo-bilo je, Tribunal se tim presudama odužio kome je trebalo da se oduži i sada može da nastavi onako kako je radio do zaokreta u sudskoj praksi 2012/2013. godine. Ostaje da se nadamo da će se u ova dva, tri preostala slučaja sve odvijati kao što se odvijalo pre tog zaokreta.

Sa postignuća prelazim na prioritete. Prioritet je sada — kako sačuvati ono što je bilo vredno u dvadesetogodišnjoj istoriji Tribunala. A bilo je jako puno toga što je vredno i čega mi nismo ni svesni, jer, zapravo, malo ko zna šta se sve u tih dvadeset godina čulo, videlo i dogodilo u Tribunalu. Moramo se truditi da sačuvamo to što je bilo vredno i moramo jako paziti da zajedno sa prljavom vodom ne bacimo i dete.

Ono što je, po meni, najvrednije, to su činjenice koje su utvrđene na suđenjima tokom ovih proteklih dvadeset godina. Činjenice šta se dogodilo, šta su žrtve preživele, kako se to dogodilo. Možda nismo uvek utvrdili tačno ko je za to kriv i to je važan nedostatak tih činjenica, ali i bez toga, te činjenice su izuzetno važne, da se čuvaju za budućnost i da se na pravi način predstave, kako zajednicama žrtava, tako i zajednicama kojima pripadaju počinitelji.

Mada već dvadeset godina iz Haga izveštavam o tim suđenjima, mislim da sam u tim izveštajima iskoristio možda 10 odsto od onoga što sam čuo, video, saznao i naučio prateći rad Tribunala. Sada se suočavam sa pitanjem šta sa tim „ostatkom" od 90 odsto neiskorištenog materijala sa tribunalovih suđenja?

Namera nam je da taj „ostatak", neispričane tribunalove priče, prenesemo u region i da ga približimo zajednicama na koje se to odnosi, odnosno, da dokaze o tome na koji su način istraženi, rekonstruisani i procesuirani određeni zločini, vratimo tamo gde pripadaju, zajednicama koje su stradale od tih zločina. Prvi potez koji smo napravili bio je Dokumentacioni centar u Srebrenici. Ovde vidim neke ljude koji su već bili u tom centru i koji su se jako pohvalno izrazili. Svaka čast i Nataši i Vesni i Sandri na njihovim komplimentima, ali ja ću ovde pročitati šta je tim povodom rekao Idriz. Idriz je čuvar u Memorijalnom centru u Potočarima i

ovo je sad doslovno zapisana njegova izjava: „Ja sam preživio genocid, kroz šumu se probio do Tuzle i mislio sam da sve znam, ali tek kad sam odgled'o ovo što ste vi napravili, tek sad vidim kako je to sve bilo.” A to ukazuje kakva je snaga tih utvrđenih i presuđenih činjenica prikazanih u Dokumentacionom centru, čak i na one koji su sve to doživeli

Od kad dolazim na ove skupove, nudim REKOM-u, zapravo svima vama, saradnju pri korišćenju tog silnog materijala, jer ja to sam ne mogu da upotrebim. Mislim da smo na najboljem putu sa organizacijom Dokumenta da sledeći centar otvorimo u Vukovaru, gde ćemo predstaviti na koji su način sva zbivanja u Istočnoj Slavoniji istražena, rekonstruisana i procesuirana u Tribunalu. Ideja je da imamo sličan centar na Kosovu, u Prijedoru, jednog dana možda i u Kninu. Naime, Dokumenta je prošlog vikenda organizovala studijsko putovanje Srpskog narodnog vijeća u Srebrenicu i postoji ideja da bismo, na način na koji smo predstavili Srebrenicu, trebali da predstavimo i ono šta je Tribunal uradio u vezi sa Olujom, bez obzira na pravni zaključak koji je doneo o tome. Jer činjenice su jedna stvar, a pravna kvalifikacija nekih dela uvek ostaje upitna i podložna kritikama, a činjenice su ono što je važno da zaštitimo i sačuvamo za budućnost.

Nenad Golčevski: Hvala, Mirko. Sad nakon što sam navukao gnev panelista zbog striktnog pridržavanja vremenskih okvira, sažeo bih ono što je rečeno u ovih sat vremena. Bilo je nekoliko tema koje se očito ponavljaju kroz izlaganja koja smo čuli vezano za različite države. Rekao bih da je to, pre svega, smanjenje broja predmeta koji se procesuiraju za ratne zločine, iako je za očekivati da broj predmeta raste. Zatim, tu su problemi sa saradnjom između civilnog društva i političkih predstavnika, ali isto tako, kako smo čuli od Vesne Teršelić, ali i od drugih, nedovoljna saradnja i nedovoljna komunikacija među predstavnicima pravosudnih organa. Od konkretnih problema nekoliko puta smo čuli problem sa zaštitom svedoka, takođe sa ostvarivanjem prava na reparacije. Generalno postoji problem nezainteresovanosti političke elite ili čak opstrukcije procesuiranja ratnih zločina. Kako smo čuli, to je posebno akcentovano u Crnoj Gori. I na kraju, izlaganje Mirka Klarina o pitanju nasleđa Tribunala i svih vrednih činjenica koje je Tribunal utvrdio kroz dve decenije postojanja i rada, kao i pitanje načina na koji će ta ogromna količina znanja i informacija, činjenica i dokaza postati deo procesa tranzicione pravde i dati jedan dodatni podstrek tim procesima. Ostaje mi samo da se zahvalim svim panelistima na izlaganju i na razumevanju. Sada bih pozvao gospodu Žarka Puhovskog i Igora Cvetovskog koji će dati dva izlaganja na specifične teme. Hvala.

Progres procesa REKOM

Izlagatelj: prof. dr Žarko Puhovski, javni zagovarač Inicijative za REKOM

Nenad Golčevski: Nakon ovog izleta u domen krivične pravde i suđenja za ratne zločine, vraćamo se glavnoj temi, a to je Progres procesa REKOM. O tome će nam više govoriti čovek koji je bio, mislim, na svim forumima, profesor Žarko Puhovski. Hvala.

Žarko Puhovski: REKOM kasni godinama, ali nešto smo do sad učinili. Ova priča o progresu je naravno sasvim relativna i mene podsjeća na glasovitu izreku pruskog feldmaršala Gebhard Leberecht von Blüchera „iz poraza u poraz do konačne pobjede”. To je iskustvo koje imam. Mi smo stalno doživljavali neuspjeh za neuspjehom, stalno su nas odbijali, mi smo moljakkali, oni su

nas odbijali, stalno su govorili „pričekajte, pa vidjet ćemo”, ali nekako smo im dojadili, barem nekima od njih. I to je sadašnje stanje — pri čemu je strašno važno imati na pameti da nismo došli do onoga što se zove *point of no return* (točka bez povratka). To je točka ireverzibilnosti. Sve se to može promijeniti. Nije naročito vjerojatno, ali primjerice, da u Hrvatskoj predsjednik Ivo Josipović izgubi izbore, čitava situacija izgledala bi sasvim drukčije. Prema tomu, mi smo u situaciji, ne toliko ovih udvarača, kako je govorio Zdravko Grebo, mi smo prosjaci. Kako kaže stara engleska poslovice *Beggars can't be choosers* (prosjaci ne mogu birati).

A mi nismo mogli birati ni s kime ćemo razgovarati, tu sad mislim na Natašu Kandić i njezine razgovore s njezinim srpskim „prijateljima“, niti smo mogli razgovarati kako ćemo razgovarati, nego smo razgovarali s onima koji su, ako nađu dobre volje, mogli nešto učiniti. Tu se nije radilo o tomu da li smo mi u pravu ili nismo, to nije bilo pitanje. Radilo se o tomu možemo li ih uvjeriti da je za njih dobro da to naprave. I tko god misli da se može doći, kao u američkim filmovima, s moralnim argumentima, pa će druga strana, poražena snagom naše moralne argumentacije, prihvatiti što mi govorimo, nema pojma gdje je. To je realnost. U toj realnosti s nekim je bilo puno lakše, s nekima je bilo puno teže. I s nekima od naših kolegica i kolega nije baš bilo lako, jer su rado prihvaćali tuđe argumente, a ne naše.

I to smo imali, ali sad smo došli do toga da imamo jasan stav hrvatskog predsjednika, koji dijele dva i pol ostala predsjednika, recimo za sada, koji otprilike glasi ovako: „Predsjednik države će, u dogovoru s drugim predsjednicima postjugoslavenskih država, dati svojem parlamentu izjavu da podržava proces REKOM i zbog toga traži da parlament poduzme korake koji su potrebni da bi REKOM postao ono što je od početka bila intencija, međudržavna, dakle, regionalna komisija za ustanovljenje činjenica o ratnim zločinima”. To za sada skoro pa imamo. To je, s jedne strane, veliki uspjeh onog metodičkog napora koje se zove civilno društvo. To je ona točka na kojoj je civilno društvo prodrlo u takozvane vrhove državne politike.

To je, s druge strane, točka u kojoj se napušta civilno društvo kao medij djelovanja i tu će biti velikih poteškoća među nama. Dio ljudi, kao aktivisti, naprosto ne žele pustiti iz ruke ovu vrstu aktivizma. Razmislite o nečemu; koliko organizacija civilnoga društva, koliko god ih imamo, očajnički želi očuvati svoju egzistenciju, čak i kad su njihovi ciljevi ispunjeni. To je dio problema. Međutim, sve u svemu, postigli smo to da smo stavili na dnevni red nešto nad čime su se prije deset godina svi zgražali, čemu su se prije pet, šest godina smijali.

Taj naš veliki uspjeh, i to bih htio samo reći na kraju, kad već toliko kasnimo, da ne bude predugo izlaganje, kada bi došao do kraja, kada bi doista bio ono što se u jednoj staroj emisiji zvalo „po željama slušalaca“, dakle, po željama svih nas, sljedeće bi bilo — ustanovila bi se komisija koju bi prihvatili svi parlamenti, komisija bi, ako bi jako dobro radila, došla do katastrofalnog rezultata. Ustanovila bi ono što mi dobrim dijelom znamo, ali ne u potpunosti, koliko se svinjarija dogodilo.

Dakle, naš veliki uspjeh, ako bi ikada do njega došlo, bio bi razbacivanje svinjarija po javnostima postjugoslavenskih država. Ideja da ih se opameti je u tom pogledu dosta sporna, ali možemo se nadati. Ali, to bi bio uspjeh u onom smislu u kojem je Zdravko Grebo govorio uvodno — da se spriječi ono što je sada već postjugoslavensko viktimoško takmičenje u disciplini tko ima najviše žrtava i tko onda ima najbolju strategijsku poziciju za naredni sukob.

To ćemo sada spriječiti (ili barem jako otežati), ako nam nešto od ovoga što sad radimo uspije i zato se mi ipak više bavimo budućnošću nego prošlošću. Hvala lijepa.

Reparacije za ratne žrtve u bivšoj Jugoslaviji

Izlagač: Igor Cvetkovski, IOM

Nenad Golčevski: Hvala, profesore Puhovski, ovo je bilo stvarno izlaganje *in medias res* i veoma sažeto. Igor Cvetkovski govoriće o napretku procesa nakon prošlogodišnjeg izveštaja koji je Međunarodna organizacija za migracije javno publikovala.

Igor Cvetkovski: U junu 2013. godine, IOM je objavio izveštaj pod naslovom „Reparacije za žrtve rata u bivšoj Jugoslaviji: u potrazi za napretkom“. Izveštaj je samo potvrdio preovlađujuće uverenje da su žrtve teških povreda ljudskih prava u postjugoslovenskim zemljama suočene sa značajnim teškoćama i preprekama u ostvarivanju pristupa pravdi i adekvatnoj nezi, i da su reparacije, kao jedan od četiri temelja tranzicione pravde, usled politike, nedostatka kapaciteta i ograničenih sredstava, zanemarene i potisnute u drugi plan. Istovremeno, izveštaj je ponudio više ideja i praktičnih sugestija o tome kako bi nacionalni, regionalni i međunarodni učesnici mogli da pokrenu čitav proces napred i svim žrtvama olakšaju priznanje statusa i pristup primerenoj pomoći (kao i eventualnom obeštećenju), nezavisno od kategorije, nacionalnosti, etničke pripadnosti, socijalnog statusa ili prebivališta.

Ovaj tekst je strukturiran u skladu sa nekim od glavnih nalaza i preporuka iz izveštaja IOM-a i zapravo predstavlja analizu i presek stanja „godinu dana posle“, uključujući sve pozitivne pomake, preostale izazove i prepreke.

Trenutno stanje:

Nalazi iz izveštaja: Iako se napori na obezbeđivanju pomoći za žrtve razlikuju od države do države, oni ni u jednoj zemlji regiona nisu sprovedeni na sveobuhvatan način, pa zato sve praznine popunjavaju samo nevladine organizacije i udruženja žrtava.

Trenutno stanje: Dok udruženja žrtava i nevladine organizacije nastavljaju da igraju važnu ulogu u pogledu zagovaranja i obezbeđivanja pomoći, neke vlade regiona ipak jesu ostvarile određeni napredak na institucionalizaciji reparacija i ostalih mera i mehanizama za pomoć žrtvama. Najznačajniji primeri toga su usvajanje Zakona o žrtvama seksualnog nasilja i izrada nacrtu Zakona o civilnim žrtvama rata u Hrvatskoj.

Nalazi iz izveštaja: Uprkos formalnom pravu na sudsku reparaciju, za većinu žrtava ona je i dalje nedostižna. Pored toga, postojećim mehanizmima nisu obuhvaćene sve žrtve, a često čak ni one kojima je izričito namenjena.

Trenutno stanje: Uprkos određenom napretku u pogledu sudskih postupaka u zemljama regiona i inostranstvu (npr. odluka holandskog suda u predmetu Srebrenica), žrtve su i dalje suočene sa

značajnim preprekama u ostvarivanju pristupa pravdi (kroz krivične i civilne postupke) i pomoći kroz postojeće šeme socijalne podrške.

Nalazi iz izveštaja: Programi iz prošlosti se ne doživljavaju kao pravi „programi reparacija“, već više kao obični „socijalni programi“.

Trenutno stanje: Nema promene u percepciji ovog pitanja. Zapravo, nedavno održane javne rasprave o reparacijama su samo još dublje kristalizovale percepciju razlika, međutim, to istovremeno znači i da će zagovarači pravde i reparacija verovatno biti u boljoj poziciji da utiču na razvijanje javne svesti i izvrše efikasniji pritisak na nadležne aktere.

Nalazi iz izveštaja: Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni u svim postojećim programima, što samo doprinosi osećanju žrtava da „pravda nije ostvarena“.

Trenutno stanje: S obzirom na to da nijedna civilna žrtva rata do sada nije imala koristi od bilo kog sistematskog i posvećenog napora na obezbeđivanju pristupa pravdi i pomoći za žrtve, diskriminacija je i dalje veoma raprostranjena. Nedavni pokušaji da se, u pogledu dostupnih privilegija i podrške, smanje razlike između veterana i civilnih žrtava rata u Hrvatskoj, izazvale su negativnu reakciju nekih veterana i samo su dodatno iskomplikovale javnu debatu i zakonodavni proces.

Nalazi iz izveštaja: S obzirom na to da u arhivama podataka o žrtvama i dalje postoje značajne praznine, teško je proceniti broj žrtava kojima su reparacije hitno potrebne.

Trenutno stanje: Uporno nepoverenje političara i kreatora odluka u „brojke“ o žrtvama i dalje predstavlja jedan od najozbiljnijih problema. Podaci i informacije o žrtvama u posedu sudskih institucija, vladinih tela, udruženja žrtava, zagovaračkih organizacija i profesionalnih nevladinih organizacija još uvek nisu objedinjene. Zbog takvog stanja, javne debate i rasprave podložnesu političkim uticajima i zavise od političkih odluka o neophodnim sredstvima za uspostavljanje reparacionih mehanizama i dodelu stvarnih reparacija žrtvama.

Pozitivni pomaci

Kao što je već pomenuto, Vlada Hrvatske je već pokrenula postupak za donošenje i sprovođenje Zakona o žrtvama seksualnog nasilja. Uporedo sa tim, Ministarstvo za pitanja boraca objavilo je predlog Zakona o civilnim žrtvama rata. Ovi pozitivni koraci, koji i dalje nailaze na određeni otpor, predstavljaju rezultat dobre saradnje vladinog i nevladinog sektora u okviru koje su ključnu ulogu imale hrvatske NVO za ljudska prava, poput organizacije Dokumenta, pa bi taj model mogao da se iskoristi i u drugim zemljama.

Tim UN-a u BiH i bosansko civilno društvo spremaju se da pokrenu trogodišnji program koji će biti u potpunosti usmeren na žrtve seksualnog nasilja u vezi sa sukobom. Ovaj program, inicijalno finansiran iz Velike Britanije i podržan od strane Specijalne predstavnice UN-a za seksualno nasilje u ratu, gđe Zeinab Bangura, baviće se tim pitanjem iz više uglova (pravda, reparacije, izgradnja kapaciteta, podrška i nega za žrtve itd.) i ima potencijal da se proširi na sve ostale kategorije žrtava i bude primenjen i u drugim zemljama.

Fond za humanitarno pravo aktivno zagovara ideju da pitanje tranzicione pravde bude uključeno u proces evrointegracija kao jedan od kriterijuma za priključivanje i sve rasprave i pregovori koji su u tom kontekstu organizovani takođe predstavljaju jedan hrabar korak napred. Ova inicijativa FHP-a je pokrenuta u pravi čas, posebno imajući u vidu aktuelne napore EU da razvije sveobuhvatnu politiku tranzicione pravde.

Na Kosovu je takođe ostvaren primetan napredak osnivanjem međuministarske Radne grupe za suočavanje s prošlošću, sačinjene od predstavnika civilnog društva i vladinih sektora i ministarstava. Predviđeno je da Radna grupa bude podeljena u četiri podgrupe, od kojih će jedna biti zadužena samo za reparacije.

Nakon što je izveštaj IOM-a objavljen u junu 2013. godine, i neke druge međunarodne agencije počele su da sprovode procene i objavljuju svoje nalaze. U Hrvatskoj, UNDP je objavio dokument posvećen reparacijama za žrtve seksualnog nasilja, koji je kasnije pomogao Vladi u izradi nacrtu pomenutog zakona. Uporedo sa tim, Kancelarija visokog komesara UN-a za ljudska prava (OHCHR) na Kosovu objavila je studiju o ovom pitanju pod naslovom „Izlečenje duha: reparacije za žrtve seksualnog nasilja izvršenog u vezi sa oružanim sukobom na Kosovu“.

U pogledu društvenog razumevanja i političke volje, brojne inicijative tranzicione pravde na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou polako počinju da stvaraju dovoljnu kritičnu masu da čitavu tu oblast, uključujući i konkretno pitanje reparacija za žrtve, pokrenu korak napred.

Izazovi

Uporna politizacija čitavog pitanja reparacija i dalje predstavlja najveći kamen spoticanja u skoro svim zemljama regiona. Najozbiljnija je situacija u BiH, gde pitanje etničke pripadnosti žrtava još uvek predstavlja jednu od ključnih prepreka. Da bi se ona zaobišla, potrebno je fokusirati se na kategorije žrtava, umesto na njihovu etničku pripadnost. U Hrvatskoj, uprkos napretku koji je ostvaren usvajanjem zakona, pitanje etničke pripadnosti žrtava se najviše manifestuje u aktuelnom protivljenju nekih udruženja veterana da budućim zakonodavstvom budu obuhvaćene i sve civilne žrtve rata. Na Kosovu, čitavo pitanje žrtava se i dalje percipira monoetnički, dok se u vezi sa Srbijom stiče utisak da politički faktori zapravo izbegavaju da se bave tom temom, što samo dodatno šteti srpskim izbeglicama i interno raseljenim licima, među kojima verovatno ima i puno žrtava.

Kada je reč o reparacijama, kao jednom od temelja tranzicione pravde, nedostatak kapaciteta i svesti glavnih učesnika o svrsi, modelima i tehničkim aspektima procesa reparacija, i dalje održava klimu oscilirajućih očekivanja i zabrinutosti žrtava, civilnog društva, političkih i vladinih faktora. Očekivanja o potencijalnoj šteti ili koristi, odnosno o nivou kompleksnosti čitavog procesa reparacija, neizbežno su ili prevelika, ili premala, u zavisnosti od toga sa kim razgovarate.

Nejasnoće u pogledu kategorije, broja i lokacije žrtava uglavnom proističu iz neobičnog karaktera tranzicione pravde u postjugoslovenskim zemljama, gde je pravda za žrtve, pre svega u

vidu reparacija i utvrđivanja istine, opterećena dnevnom politikom i skoro potpuno potisnuta u drugi plan. Takav neujednačen pristup tranzicionoj pravdi u bivšoj Jugoslaviji stvorio je situaciju u kojoj institucionalni akteri nisu preuzeli odgovornost da identifikuju, zaštite i podrže žrtve, osim u ograničenom broju slučajeva u kojima se one pojavljuju kao svedoci u krivičnim postupcima. Tu prazninu su popunile razne organizacije civilnog društva, grupe aktivista i zagovarača, udruženja žrtava i profesionalne nevladine organizacije koje — uprkos odličnom poslu koji su uradile na obezbeđivanju neophodne pravne, humanitarne, psihosocijalne i ostalih vidova podrške žrtvama — ne koriste istu metodologiju za prikupljanje i organizovanje podataka i ponekad deluju u veoma ograničenim geografskim, tematskim i etničkim okvirima. Nedostatak poverenja u podatke raznih vladinih, akademskih i nevladinih aktera, sprečava političke faktore da se na bilo koji način čvrsto posvete sveobuhvatnom procesu reparacija na nacionalnom ili regionalnom nivou.

Na kraju, postoje i pragmatični razlozi za zabrinutost u pogledu neophodnih novčanih sredstava za razvoj i implementaciju sveobuhvatnog programa reparacija. U potpunosti razumne i legitimne, takve zabrinutosti takođe proističu iz nerazumevanja svrhe i obima čitavog procesa reparacija, pri čemu veliki broj aktera reparacije shvata isključivo kao novčanu odštetu. Takav pogled ima tendenciju da produbljuje postojeće zabrinutosti oko troškova reparacija, posebno imajući u vidu činjenicu da su sve vlade zemalja u regionu suočene sa klimom ekonomske recesije i budžetskih rezova. Međutim, ipak je moguće uraditi više, kako bi se kod relevantnih vlada i donatora razvio senzibilitet za pokretanje i sprovođenje procesa reparacija koji ne bi nužno bio preskup, u okviru kog bi svi mehanizmi za identifikaciju, registraciju i priznavanje statusa žrtava mogli da budu finansirani odvojeno, a veliki deo troškova direktnih beneficija za žrtve bio bi ugrađen u postojeće budžetske izdatke.

Prilike

Uz sve veću razočaranost procesima krivične pravde na nacionalnom i međunarodnom nivou, prisutan je i trend preusmeravanja pažnje na restorativne i restitutivne aspekte tranzicione pravde, uključujući i reparacije. Puno nevladinih organizacija i aktivističkih i zagovaračkih grupa koje su prethodno bile fokusirane primarno na sprečavanje nekažnjivosti i izvođenje počinitelaca pred lice pravde, sada proširuje obim svog angažovanja i na zagovaranje procesa reparacija i utvrđivanje istine. Zagovarači reparacija mogu da iskoriste taj impuls, kako bi prikazali dodatnu vrednost sveobuhvatnih reparacija za čitav proces tranzicione pravde i pomirenja, pa na taj način podstaknu uvođenje novih mera i mehanizama koji će, u krajnoj liniji, koristiti svim žrtvama.

Vlade regiona su sve svesnije političkih, socijalnih i sudskih potreba i pritiska da osmisle i sprovedu sveobuhvatne reparacije. Taj pritisak u nekim slučajevima proističe iz snažnih zahteva žrtava i nevladinih organizacija, dok u drugim prati politička očekivanja koja se vezuju za evrointegracije, a ponekad je rezultat i sve većeg broja postupaka koji se vode pred domaćim i međunarodnim sudovima. Zagovarači reparacija tako mogu da iskoriste rastuću zabrinutost vlada u regionu za promociju nekih rešenja koja bi bila zasnovana na konsenzusu i izvodljivosti.

Veći globalni fokus na ratne zločine i zločine protiv čovečnosti pokrenuo je i pitanje saosećanja sa žrtvama i razumevanja njihovog položaja. To se posebno odnosi na nedavnu inicijativu Vlade Velike Britanije za iskorenjivanje seksualnog nasilja u ratu, koja je ponovo skrenula pažnju na razmere i nivo seksualnog nasilja u „jugoslovenskim ratovima“. Iako je fokus te inicijative (i Londonskog Samita) primarno na prevenciji, pitanje pravde i nege za žrtve je i dalje važna tema. Još uvek nije jasno do kog nivoa su Vlada Velike Britanije i (pre svega) ostali međunarodni donatori spremni da politički i novčano podrže rešavanje ovog pitanja, ali zagovarači reparacija svakako mogu da iskoriste fokus na ovu posebno ugroženu kategoriju žrtava, kako bi zahtevali i promovisali proces sveobuhvatnih reparacija (primarno za žrtve seksualnog nasilja kao posebno ugrožene kategorije, ali i za sve ostale ugrožene kategorije, poput žrtava torture, ratnih udovica, dece koja su u ratu izgubila roditelje, civilnih invalida rata, logoraša itd.).

Ključni međunarodni partneri i donatori, poput EU, prepoznaju značaj tranzicione pravde i pokušavaju da razviju adekvatnu politiku i mehanizme saradnje i finansiranja. Zagovarači reparacija u ovom regionu tako imaju priliku da iznesu svoje stavove i promovišu čitav region kao „poligon za učenje i testiranje“ nekih budućih inicijativa.

Zaključci

Iz brojnih razloga, u postjugoslovenskim zemljama, reparacije i utvrđivanje istine, kao temeljni koncepta tranzicione pravde i prakse, bile su zanemarene i potisnute u drugi plan.

Organizacije civilnog društva (profesionalne nevladine organizacije, udruženja žrtava i aktivističke i zagovaračke grupe), akademici i neke međunarodne agencije su imale, i još uvek imaju značajnu ulogu u usmeravanju pažnje javnosti i vlada regiona na potrebe i prava žrtava.

Iz brojnih razloga, vlade regiona su sve osetljivije, obazrivije i proaktivnije u pogledu svojih obaveza i potrebe da svim žrtvama obezbede priznanje i podršku.

Inicijativa za REKOM predstavlja jedinstveni regionalni forum za raspravu o političkim i tehničkim pitanjima i rešenjima.

Članovi Koalicije za REKOM, profesionalne nevladine organizacije, aktivističke i zagovaračke grupe, međunarodne organizacije, eksperti, akademici, vlade i donatori mogu, i treba da iskoriste ovaj pozitivni impuls za prevazilaženje svih preostalih političkih i tehničkih prepreka, kako bi efekti tranzicione pravde u bivšoj Jugoslaviji bili sveobuhvatniji i, u većoj meri, usmereni na same žrtve.

Postignuća i proriteti — Ocena iz ugla akademske zajednice

Moderator: Nenad Golčevski

Izlagачi: Prof. dr Svetlana Slapšak; dr Jelena Subotić, asistent profesor, Georgia State University; dr Jasna Dragović Soso, viša predavačica, Goldsmiths, University of London; dr Eric Gordy, viši predavač, University College London.

Nenad Golčevski: Ja sad pozivam učesnike u narednom panelu — razgovoru iz ugla akademske zajednice, da mi se pridruže ovde. To su: profesorka Svetlana Slapšak iz Ljubljane; Jelena Subotić, predavač, Georgia State University; Jasna Dragović Soso, Goldsmiths, University of London; Eric Gordy, predavač, University College London. Ponovo će svako od panelista imati deset minuta za svoje izlaganje, a onda bilo koju od tema kojih se oni dotaknu možemo detaljnije analizirati u popodnevnoj sesiji. Profesorka Slapšak, izvolite.

Svetlana Slapšak: Ako, kao prihvatljiv operativni kratki pojam za akcije i rezultate REKOM-a, uzmemo termin „širenje istine“, onda možemo odrediti nekoliko epistemoloških polja humanistike i društvenih nauka u kojima su zabeležene ili se mogu opredeliti, opisati i nagovestiti promene. U tome kontekstu me, jednako kao naučna dela (uglavnom najmlađe generacije), zanimaju mogućnosti da se tim rezultatima odgovori na neke nove izazove razumevanja i objašnjavanja društva u kojem živimo.

Širenje istine i političko krivljenje istorije

Političko krivljenje istorije, koliko god ponekad bilo transparentno, pa i komično u medijskom prostoru i u javnom diskursu, može imati ozbiljne posledice na istorijsku „pismenost“ mladih generacija. U Zapadnoj Evropi i SAD-u se saglasnost oko savezništva protiv nacizma i fašizma u Drugom svetskom ratu smatra nedodirljivom, dok se, istovremeno, smatra da se promene oko razumevanja borbe i pobede u Drugom svetskom ratu u Istočnoj Evropi podrazumevaju kao sredstvo borbe protiv uspomene na socijalizam i komunizam i njihovog eventualnog oživljavanja. Ponovno vrednovanje kolaboracije, pa i nacističkih i fašističkih zločina, temeljno menjanje strana u ratu i davanje novih uloga precima današnjih političkih saveznika, ne uzbuđuje mnogo stabilan antifašistički deo Evrope. Antifašistički pokreti ili ponovno osvajanje istorije nemaju, dakle, nedvosmislenih saveznika u Evropi — treba ih pažljivo tražiti. U regionu koji nas zanima, rezultati REKOM-a mogu poslužiti i za to da se čvrsta osnova antifašističkim inicijativama i, uopšte, pokušajima da se istorija Drugog svetskog rata stabilizuje u opšte prihvaćenim osnovama: ti rezultati uverljivo govore o pogubnoj povezanosti kolaboracionističkih i kvislinških pokreta za vreme rata i onih koji su odgovorni za genocid, masovna uništavanja ljudi, imovine i kulturnih spomenika u jugoslovenskim ratovima, kako u ratnim, tako i u drugim područjima. Reč je o nesumnjivom kontinuitetu ideoloških tekstova, istorijskih tumačenja, ponavljanja diskursa; sve do vizualnih podudarnosti — imitiranja uniformi, ponašanja, odgovarajuće pop-kulturne i situacionističke produkcije... Reinterpretacija, odnosno političko krivljenje istorije, sreće u rezultatima REKOM-a ubedljiv kompleks koji opominje na opasnosti postupka i svake pomisli na njegovu obnovu.

Širenje istine i etika obada³²

³² Jedna od Platonovih uspešnih figura – metafora: u „Sokratovoj odbrani“ (30e-31c), Sokrat opominje Atinjane da će, ako ga ubiju, izgubiti dar koji im je bog dao, da imaju nekoga ko ih stalno opominje, bocka, tera da razmišljaju; on poredi atinsku demokratiju sa velikim i plemenitim, ali sporim i nepokretnim konjem, koga jedino ubod obada može da pokrene. Da on sam od te svoje građanske aktivnosti nije imao nikakve koristi, Sokrat dokazuje time što je ostao siromašan. Sokrat je ranije objasnio koji je njegov položaj među drugim filosofima, i razložio je svoju motivisanost istinom. Zato u ovome odlomku ne ulazi u detaljno

(Obad je ona veoma gadna buba koja napada velike životinje. I to je jedna od Platonovih uspešnih figura u „Odbrani Sokratovoj“. Sokrat, naime, sebe, na sudu pred Atinjanima, svojim građanima koji mu sude, brani i time što je on njihov obad i što velikog, debelog, pomalo mirnog i glupog konja demokratije, stalno ubada da nešto radi, da se pokreće. To je njegova uloga, da bude obad. Dakle, neko bez koga se ne može, jer vas stalno ubada, stalno podseća da nešto nije u redu.)

Može li se etika obada problematizovati u savremenim južnoslovenskim (i balkanskim) kulturama i može li se zahtev za istinom, odgovornošću i ukidanjem svih cenzura na sećanje i pamćenje čitati u umetničkim praksama tih kultura? Važan uslov da se to uradi jeste da se ispišu jasne granice između umetničkih praksi koje komuniciraju sa publikom — populacijom društvene i ekonomske, profesionalne i institucionalne moći, koje mogu biti upitne, problematizirajuće i provokativne, pa i opasne po život umetnika/umetnice, ali još uvek ne postavljaju politička i društvena pitanja koja je kolektiv (građani) zapostavio. Ponekad, opet, i slučajno institucionalno „iščašenje“ dovodi do „obadovskog“ obrata koji, skoro uvek, nosi uračunatu pretrpljenu štetu ili korist oštećenog pojedinca. Ponekad, naravno, provokativne zamisli sa „obadovskim“ potencijalom propadaju u pogubnoj kombinaciji obilja informacija i nedostatka zanimanja. Kako državna uređenja tih kultura zavise od površnih, nereflektiranih, naučno nepotvrđenih oblika imitiranja parlamentarne demokratije, sa jasnim tabuom na socijalizam/komunizam, područje u kojem bi pojedinac-obad delovao je ogromno, fluidno i maglovito. Pitanje koje se izdvaja, jer oblikuje stvarnost posle traumatičnih ratnih događaja, bez obzira na tip državnog uređenja, jeste odgovornost za rat, zločine i druge nepravde koje su nove države ugradile u svoj zbrda-zdola skrpljeni kolektivni identitet. U naracijama koje tvore novi identiteti, nema nimalo mesta za odgovornost, kažnjavanje i pomirenje; to područje je moguće umestiti u nova društva jedino u saradnji aktivizma, akademije i umetnosti. Sam državni sistem, sa svim svojim nepravdama koje se danas pokazuju u nepodnošljivo velikom broju, nije na udaru ovih zahteva. Odgovornost, kažnjavanje i pomirenje izvodili su se uspešno i u kraljevstvima, i u tek nastajućim državnim konstrukcijama, i u rekonstruisanju državnog uređenja; Maroko, Južna Afrika i Uganda bili bi dobri primeri za to. Umetnička obrada ovih tema, međutim, nužno postavlja i pitanje demokratije i društvene pravde, jer, skoro obavezno, povezuje istoriju, odgovornost i današnju socijalnu situaciju južnoslovenskih i balkanskih kultura, za koju dovoljno dobro znamo da je katastrofalna. Devastirano područje od Atine do Budimpešte, od Vardara do Soče, danas nema nijednu veliku lokalnu industriju koja bi bila u vlasti lokalne i/ili državne uprave i/ili društvenog kolektiva, recimo zadruga. Industrijska smrt regiona funkcioniše kao groteskna parodija nacionalnih/nacionalističkih diskursa, koji nemaju nikakve materijalne osnove i za vreme rata ili posle mogu se oslanjati samo na jedno te isto sredstvo, represivni aparat i moralnu korupciju medija i kulturnih i prosvetnih elita. Nacionalni/nacionalistički diskursi o prirodnim lepotama ili kulturnim spomenicima, isto tako, deluju kao samoparodija u situaciji devastacije svih ekosistema i masovnog zatvaranja muzeja ili nedostatka sredstava za

objašnjavanje zašto se ponaša kao obad. Reč je o javnoj funkciji, koja je samo osnažena prizivom na prirodu i na božju volju; i priroda i bog očito brinu za demokratiju.

praktično svaku kulturnu instituciju. Pitanje kritičke intervencije umetnosti i umetničkog čina tako, ipak, postaje centralno pitanje demokratije (zamišljene, buduće, u obrisima), jer teži da probudi, podstakne, aktivira i kritički usmeri kognitivni potencijal građana i obuču ih za delovanje u takvim društvima, tačnije za promenu takvih društava. Očekivano, u ideološkom vakuumu i, isto tako, u nedostatku nekompromitovanih imaginarija za kolektive, ono što je, u javnom diskursu, sa velikim naporima i agresivno kompromitovano, postaje upravo najprivlačnije za različite reciklirane imaginarije; od nostalgije, skoro potpuno uklopljene u potrošački krug, preko nejasnoća u definisanju pamćenja i kolektivnog sećanja, do nekritičke revizitacije najtvrdih diskursa nomenklatura socijalizama, blokovskog i jugoslovenskog. To nije samo loš trening razuma koji bi morao ići dalje od ponavljanja preživljenog, nego je i negiranje kritičke misli koja se tim mislenim okvirima svjevremeno opirala, drugim rečima — cenzura kao zahvat u istoriju, u korist onih koji su, dok su bili na vlasti, i izvodili cenzuru.

Širenje istine i vremensko-prostorna manipulacija

Cenzura sećanja, ili mehanizmi prinudnog zaborava, ne moraju uključivati samo javni govor i vladajuće diskurse. To može biti manje vidljiv trend zamagljivanja hronologije i pojedinih istorijskih događaja (krivljenje istorije), a može biti i posezanje u prostornu organizaciju. Primera radi, zapuštanje spomeničkog kompleksa Sutjeske i proglašavanje toga prostora za „ekološki“ u Republici Srpskoj. Drugi primer je još izrazitiji — reč je o delu severoistočne Bosne (između Broda i Doboja), u kojem ruševine kuća u kojima su pre rata većinom živeli muslimani nisu ni adaptirane, ni uklonjene, već funkcionišu kao opomena nekadašnjim stanovnicima da im tu nema povratka. Dvadeset godina posle Drugog svetskog rata, tragovi rušenja su u Jugoslaviji već bili sklonjeni; dvadeset godina posle jugoslovenskog rata, ruševine su upotrebljene za političku poruku netolerancije. Rezultati REKOM-a u ovome slučaju predstavljaju, ne samo protivmeru cenzuri sećanja, nego i inspirišu na obračun sa njom, recimo, na akciju u kojoj bi se fotografije ruševina označile imenima nekadašnjih stanovnika.

Hvala.

Nenad Golčevski: Hvala profesorki Slapšak na ovom slikovitom prikazu nekih, samo nekih od paradoksa postjugoslovenskih društava i o tome kako REKOM predstavlja bar neki oblik protivteže tim paradoksima. Sad bih zamolio Jelenu da ona dâ svoje izlaganje.

Jelena Subotić: Želela bih da počnem od par kratkih zapažanja o određenoj „usmerenosti na prepreke“ u tranzicionoj pravdi i većini drugih političkih nauka i studija o ljudskim pravima. Analize na temu „gde je zapelo“ i šta su razne prepreke postignućima u oblasti ljudskih prava su u literaturi mnogo prisutnije od „priča sa srećnim krajem“, jer je ta vrsta istraživanja za praktičare daleko interesantnija i zahvalnija. Naime, veoma mali broj akademika se proslavio pišući knjige o uspehu procesa tranzicije i primerima unapređivanja stanja ljudskih prava koji su se odigrali maltene preko noći. Ono što je većinu nas usmerilo na akademsko istraživanje su upravo razne vrste globalnih problema, i zbog toga smo danas pripremljeni da istražujemo samo prepreke i izazove. Takva kognitivna pristrasnost nije beznačajna i mogla bi ozbiljno da utiče na naš izbor pitanja koja ćemo istraživati, a koja, opet, oblikuju i naše zaključke. Akademsko

istraživanje nije izolovano u vakumu, naprotiv, pokreću ga razne vrste pristrasnosti, uključujući metodološke, političke, lične, situacione i kulturne.

U oblasti tranzicione pravde došlo je do jasne promene tona u odnosu na rana istraživanja s kraja devedesetih i početka prve decenije ovog veka, koja su bila veoma optimistička i puna nade u pogledu obećanog uspostavljanja institucija tranzicione pravde i opštih globalnih težnji za zaštitom ljudskih prava. Pošto to obećanje o krupnim međunarodnim institucijama tranzicione pravde nikada nije u potpunosti ispunjeno (naime, rad ad hoc tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu su pratile ogromne teškoće, dok je Međunarodni krivični sud bio suočen sa dubokim problemima legitimnosti, posebno u Africi), veliki deo novijih radova o tranzicionoj pravdi je imao puno kritičniji ton. Zapravo, taj ključni zaokret u istraživanju tranzicione pravde je takođe bio posledica potencijalno nerealnih, a svakako prilično maksimalističkih očekivanja koja su generalno postavljana pred sve projekte tranzicione pravde. S obzirom na to da se od tih novih i neproverenih institucija toliko očekivalo, ne samo iz ugla teorije, već i politike, onda zaista ne treba da nas čudi opipljiva razočaranost onim što su postigle.

Upravo iz tog, kritičnijeg ugla, želim da vam ponudim jedan sažet pregled postignuća u oblasti tranzicione pravde u ovom regionu. Nakon toga ću izaći iz okvira metakritike, kako bih se osvrnula na neka konkretna postignuća, koja svakako treba priznati i pohvaliti.

Konceptualni problem merenja postignuća

Problem kvantifikovanja postignuća u oblasti tranzicione pravde, ne samo u bivšoj Jugoslaviji, već i bilo gde drugde, primarno se tiče konceptualizacije. Šta, uopšte, smatramo „postignućima“? Da li su, i u kojoj meri, naši zahtevi za pravdom maksimalistički, ili se zadovoljavamo čak i minimalnim pomacima? Kako ćemo znati kada je tranziciona pravda ostvarena? Kako ja mogu da prepoznam „pomirenje“ kada se sa njim sretnem? Kako mogu znati da je „pravda ostvarena“? Da li je tu onda reč o malo ili o puno pravde, ili možda o dovoljno ili nedovoljno pravde? Kakav je kvalitet te pravde? I, na kraju, kako ja treba da prihvatim tu novu „istinu“? Da li možda postoji više istina i ko, uopšte, može da nam predstavi autoritativnu „istinu“? Da li su to samo žrtve, ili možda organizacije za ljudska prava i nezavisne istraživačke institucije? Šta ako su ovi narativi o raznim „istinama“ nekompatibilni, kontradiktorni ili neadekvatni? Ko treba da razreši tu dilemu?

Veliki deo akademske literature je po ovom pitanju kvantifikovanja tranzicione pravde podeljen, i teško da postoji samo jedan zadovoljavajući odgovor. U studijama o tranzicionoj pravdi ne postoji konsenzus — ni o tome kako se postignuća mere, niti, u slučaju bivše Jugoslavije, o tome da li su razni pokušaji ostvarivanja tranzicione pravde doveli do željenih ishoda. Međutim, umesto da se tome predamo i kažemo da ne znamo, mi često govorimo samo da sve to „zavisi“.

Odgovor na pitanje da li je tranziciona pravda nešto ostvarila u bivšoj Jugoslaviji „zavisi“ od toga šta smo zapravo želeli da ostvari. Da li je donela „pomirenje“? Pa, donela je REKOM, daleko najambiciozniji projekat pomirenja u regionu. REKOM je uspeo da okupi grupe žrtava i preživelih koje se u suprotnom nikada ne bi srele i podelile svoje priče. Ali, kako možemo znati

da li su njihove priče i iskustva prodrli u šire društvo, izvan okvira neposrednih učesnika u forumima koji primarno okupljaju žrtve?

Da li je tranziciona pravda donela „pravdu“? Ovde je još teže dati ocenu, i taj problem delom proističe iz različitih shvatanja pravde. Retributivna pravda, odnosno, kažnjavanje u krivično-pravnom okviru, predstavljala je glavni mehanizam pravde u ovom regionu. Pored očiglednih kritika na račun MKTJ (nekonzistentnost izrečenih presuda i kazni, greške tužilaca i slab „outreach“), očigledni problemi prate i procesuiranje ratnih zločina pred domaćim sudovima. Od nezamislivo velikog broja predmeta u Bosni, preko malog broja pokrenutih postupaka u Srbiji, do odsustva bilo kakvih krivičnih procesa na Kosovu, odnosno nasumičnih i nekonzistentnih procesa u Hrvatskoj — taj domaći model suđenja je svakako podbacio. Štaviše, kada uopšte i dođe do pokretanja krivičnog postupka pred nekim domaćim sudom, njegove efekte u širem smislu, ukoliko ih uopšte ima, veoma je teško precizno utvrditi. Da li šira javnost uopšte i zna za ta suđenja? Da li mediji o njima izveštavaju? I, da li svedočanstva svedoka zaista doprinose pravdi za zločine iz prošlosti u jednom širem smislu? U pogledu ovih kritika, teško je dati neku snažniju pozitivnu ocenu.

Na kraju, kako stvari stoje sa „istinom“? Da li mi danas znamo šta se dogodilo u ratovima koji su pratili raspad Jugoslavije? Da li se oko tog pitanja slažemo? Da li smo u stanju da napišemo zajedničku knjigu o tome „šta se dogodilo“? Da li bismo tu knjigu mogli da koristimo kao školski udžbenik u čitavom regionu? Da li bi roditelji đaka to uopšte dozvolili? Da li bi je nastavnici tretirali kao obaveznu lektiru u svojim predmetima? Teško je zamisliti potvrđan odgovor na bilo koje od ovih pitanja. Da li to onda znači da je proces utvrđivanja istine, kao jedan od aspekata tranzicione pravde, zapravo bio neuspešan?

Iz puno uglova, na ova pitanja zapravo uopšte nije moguće dati odgovor. Mogli bismo da trčimo u krug pokušavajući da dođemo do nekih konačnih odgovora, ali time na kraju ništa ne bismo saznali. Umesto toga, možda bi bilo korisnije da pokušamo da identifikujemo konkretna postignuća, od kojih su mnoga, iako ostvarena u puno manjim okvirima, ipak opipljiva.

Stvaranje arhive dokumenata

Iako indirektna i manje emotivno ispunjavajuća od potrage za direktnom pravdom, pomirenjem ili istinom, činjenica je da, upravo zahvaljujući aktivnostima MKTJ i (u manjoj meri) domaćih sudova za ratne zločine, danas imamo na raspolaganju obilje dokumenata i podataka o povredama ljudskih prava iz devedesetih, a njihova vrednost je zaista neprocenjiva. Ništa od te dokumentacija danas ne bi postojalo bez međunarodnih sudova i upornosti aktivista za ljudska prava u potrazi za međunarodnom pravdom. Puna vrednost ove arhive će postati očigledna tek u godinama i decenijama koje predstoje, kada se neki novi istraživači budu bavili nekim novim temama i tražili neke nove odgovore na pitanja o nasilju iz devedesetih i njegovim posledicama.

Usađivanje koncepta „tranzicione pravde“ u javnu svest

Iako u zemljama bivše Jugoslavije tranziciona pravda možda nije toliko popularna, niti je tretirana sa poštovanjem koje zaslužuje (i koje joj je preko potrebno), ipak treba naglasiti jednu

veoma važnu činjenicu. Naime, danas svi znaju šta je „tranziciona pravda“. To nije mala stvar. Aktivisti u oblasti tranzicione pravde su, dakle, uspeli da ugrade ideju postkonfliktne pravde, ili suočavanja sa prošlošću, u celokupan nacionalni diskurs. Možda nam se neće dopasti sve što je on proizveo, ali dijalog ipak postoji. To je jedna veoma velika razlika u odnosu na stanje tranzicione pravde od pre 15, ili čak 10 godina. Tranziciona pravda je danas prisutna, i to se neće promeniti.

Nenad Golčevski: Hvala, Jelena, i na naporu da govoriš na srpskom, ali i na tako heterogenom, a bogatom izlaganju. Mislim da je posebno važno ovo što si istakla za ovaj dualitet ili ovu razliku idealnih koncepata za koje još čak i nismo sigurni šta su tačno i praksa u kojoj radimo i način na koji to utiče na merenje postignuća u domenu tranzicione pravde. Sada će Jasna Dragović Soso reći nešto više.

Jasna Dragović Soso: Hvala vam na pozivu i drago mi je da sam ovde. Meni je uvek jako drago da čujem vas, više nego da vi čujete mene. Ja, nažalost, ovde nikad nisam živela i radim na engleskom, tako da ćete morati da me čujete na engleskom.

U svom kratkom izlaganju, htela bih da se osvrnem na dva proučavana tipa tranzicionalne pravde i njihova postignuća i prioritete, koji su prisutni i ovde. Prvi se tiče sudskih mehanizama o kojima smo već govorili, a zatim bih želela da pređem na drugi tip i samo na kratko pomenem komisije za istinu.

Kada je reč o sudskim institucijama, puno toga, nesumnjivo, može da se kaže o njihovim postignućima, ali, rekla bih, i o brojnim propuštenim prilikama i problemima, o kojima smo slušali i u vezi za procesuiranjem ratnih zločina pred domaćim sudovima. Tu, naravno, treba pomenuti i Tribunal. Sa tim u vezi, trebalo bi reći da se stručna literatura prevashodno bavi sudskim institucijama i procenom njihovog rada, i to je glavni akcenat svih istraživanja na polju tranzicione pravde i u ovom regionu. O tome očigledno treba organizovati odgovarajuću raspravu, ali mislim da to ne možemo postići ovde i sada, niti je to naša svrha. Ukupno posmatrano, moja ocena je da, sa pozitivne strane, nismo imali blanko amnestije koje smo u mnogo slučajeva sretali u prošlosti, tako da neki krivični postupci ipak jesu pokrenuti i određeni pojedinci umešani u naređivanje i izvršenje zločina su na kraju osuđeni i u nekom vidu kažnjeni. Ostvarena su i neka prilično značajna postignuća u razvoju međunarodnog krivičnog prava, pre svega u vezi sa seksualnim nasiljem i komandnom odgovornošću. Želim tu da podvučem jednu stvar koja je ovde često naglašavana i kojom se, između ostalog, bavio i Mirko Klarin — a to je arhiva dokaza i ogromna količina informacija o izvršenim zločinima koja nam je danas na raspolaganju, što je zaista veoma značajno. Međutim, u duhu svoje profesije, moram da se osvrnem i na neke probleme i veoma ozbiljne greške koje su napravljene, i koje utiču na sve aspekte sudskih procesa — od optužnica, preko svedoka i dokaza, do trajanja postupka, oslobađajućih presuda i sličnog. Ukupno posmatrano, mislim, a čini mi se da ne grešim, da kod velikog broja, ili čak većine preživelih i porodica žrtava (baš kao i među organizacijama za ljudska prava i u stručnoj javnosti), vlada uverenje da istinska odgovornost nikada nije zaista uspostavljena, i da nekažnjivost i dalje predstavlja ozbiljan problem širom regiona.

Pre toga, a ovo je nešto čime bih želela da se pozabavim malo detaljnije — kada razmišljamo o efektima sudskih institucija, istovremeno treba da razmišljamo i o širim obrazovnim ili pedagoškim ciljevima kojima one teže (u nekim slučajevima eksplicitno, poput Tribunala za Ruandu, iako uglavnom implicitno), i koji su svakako deo njihovog posla. Ti ciljevi, rekla bih, uglavnom nisu ostvareni. Iz brojnih razloga, sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti, a time ni među stanovništvom koje je zapravo glavna ciljna grupa ovih procesa. Rekla bih i da su efekti koje je MKTJ ostvario u borbi protiv poricanja zločina u postjugoslovenskom regionu bili posebno ograničeni, a svakako ograničeniji nego što su se njegovi zagovarači nadali. Mislim da je odgovor na pitanje „zašto“ oblast za dalje istraživanje i debatu, te da je ono svakako povezano sa greškama koje su napravile same institucije, odnosno sudovi, a tu sam već pomenula stvari poput problematičnih i preopterećenih optužnica, proceduralnih problema, lošeg izbora svedoka u nekim instancama, neadekvatnih mehanizama zaštite svedoka, problematičnih oslobađajućih presuda o kojima smo govorili prošli put, ali i zakasnelog uspostavljanja mehanizama za „*outreach*“, što mislim da je zaista usporilo rad Tribunala. Tu treba pomenuti i veoma teške i nepovoljne lokalne okolnosti; mislim da je tu glavni problem bio visok stepen kontinuiteta između starih i novih režima u postjugoslovenskim državama — ne samo institucionalnog i ideološkog kontinuiteta, već, pre svega, kontinuiteta u pogledu njihovih pravosudnih i bezbednosnih sektora. U kombinaciji sa upornim nacionalizmom i onim što je Jelena nazvala otimanjem pravde od strane domaćih elita za sopstvene političke potrebe, ovi faktori su se negativno odrazili upravo na tu vrstu pedagoških poruka Tribunala. Sve ove argumente ćete pronaći i u literaturi, koja je u ovom trenutku zaista obimna i značajna. Htela bih takođe da dodam i da mislim da međunarodnu pravdu treba posmatrati u paketu sa međunarodnom intervencijom u regionu kao celini, i da su lokalne percepcije pravde i narativa o odgovornosti i poricanju zločina tesno povezane sa lokalnim percepcijama međunarodne intervencije u jednom širem smislu koji, opet, uključuje čitav niz pitanja — poput toga da li je intervencija došla prekasno; da li je bila opravdana (u zavisnosti od toga koga pitate); da li je upotreba nekih instrumenata diplomatske prisile, poput ekonomskih sankcija, bila ispravna i primerena; da li su međunarodni diplomatski naponi i mirovni sporazumi zaista bili pravični; da li su omogućili stvaranje održivih država; da li je međunarodno uslovljavanje evrointegracija bilo opravdano i delotvorno; i, na kraju, da li smo zapravo svedoci toga da neokolonijalizam poprma jednu novu formu, formu međunarodnog protektorata. Mislim da sve ove stvari utiču na naše shvatanje međunarodne pravde. Mi ne možemo da izolujemo tranzicionu pravdu, pre svega međunarodnu, od međunarodne intervencije u regionu kao celini, niti od toga kako se ta intervencija shvata i tumači lokalno. To je nešto za šta mislim da nije u dovoljnoj meri priznato i to je razlog zašto smatram da spoljna intervencija u oblasti tranzicione pravde u regionu može imati samo ograničene efekte u promociji procesa suočavanja s prošlošću. Da bi do takvog suočavanja uopšte i došlo, mislim da ono mora da bude vođeno i nadzirano lokalno — u suprotnom, čitav proces će biti suočen sa problemima legitimiteta.

To me sada dovodi do druge stvari o kojoj sam želela da govorim, a tiče se komisija za istinu. Kao što svi sigurno već vrlo dobro znate, bilo je više pokušaja da se u postjugoslovenskom

regionu uspostavi komisija za istinu i pomirenje. Svi oni su, bez izuzetka, bili neuspešni, bar do ovog trenutka, ali nemam vremena da sada analiziram zašto, jer iza neuspeha svake od tih komisija stoji čitav skup kompleksnih razloga. Reći su samo da je to u vezi sa tri povezane stvari — prva je mandat ili svrha takvih komisija, druga se tiče lokalnog angažovanja, odnosno, drugim rečima, legitimiteta i postupaka domaćih političkih aktera i na kraju, treća, koja obuhvata međunarodne faktore (na primer, MKTJ je u prošlosti imao negativan uticaj na pokušaj uspostavljanja komisije za istinu u Bosni i Hercegovini). Opšta tvrdnja koju tu želim da iznesem je da, bar u stručnoj literaturi, komisije za istinu u osnovi predstavljaju političke institucije. Razlog za to, kao što tvrde brojni stručnjaci, jeste činjenica da narativi o istini koje takve komisije pružaju, zapravo sadrže veoma specifično tumačenje stvarnosti, koje istovremeno podrazumeva i procenu legitimiteta i odnosa moći. Drugim rečima, istina koju prenose komisije za istinu neizbežno privileguje jedan narativ o prošlosti, čime zapravo potiskuje ili zanemaruje sve ostale. Tako su odluke o tome koji će narativ biti privilegovan, kako treba definisati žrtve i počinioce ili utvrditi uzroke i odgovornost za događaje i zločine koje komisija pokušava da opiše – inherentno političke odluke i njihov značaj je ogroman. Kada je reč o prepoznavanju ove inherentno političke prirode komisija za istinu, mislim da je dobra polazna tačka upravo pristup koji ima REKOM, koji je primarno usmeren na utvrđivanje činjenica i pojedinačne žrtve.

Za kraj ću samo objasniti zašto to verujem. Mislim da stvaranje arhive zvanično prihvaćenih i potvrđenih činjenica o ljudskim gubicima i povredama ljudskih prava u regionu, zajedno sa narativom koji je usmeren na žrtve, predstavlja prvi korak ka nečemu što smatram veoma važnim, a to je dijalog o prošlosti. Mislim da, kako je to formulisano u literaturi o tranzicionoj pravdi i istraživanjima o raznim komisijama za istinu, zajedničke činjenice ne vode nužno do zajedničkih istina, a to je nešto što je nekoliko govornika već naglasilo. Činjenice, same po sebi, nisu u stanju da ponude odgovore na neka važna i teža pitanja u vezi sa utvrđivanjem uzroka i odgovornosti u nekom sukobu. Narativ o pojedinačnim žrtvama i zločinima tako može biti samo uvod u jedan održiviji javni dijalog o tim težim pitanjima. I mislim da moramo da prihvatimo da će ljudi do te tačke doći iz različitih perspektiva i da je rad na izgradnji sećanja koji taj proces podrazumeva, da iskoristim nemački izraz, jedan veoma dug proces. Međutim, ako komisija na kraju zaista bude uspostavljena i ukoliko bude imala legitimitet, a to će, u krajnoj liniji, u velikoj meri zavistiti od njenog sastava i članova, ali i sposobnosti da deluje nezavisno od domaćih političkih interesa. Mislim da će to biti značajan prvi korak u pokretanju i promociji dijaloga o tome zašto su nam se sve te stvari desile u prošlosti i zašto su se odigrale baš onako kako jesu. Hvala vam.

Nenad Golčevski: Hvala, Jasna, na ovim vrlo interesantnim komentarima vezanim za prirodu komisija za istinu i pomirenje, a posebno REKOM-a, a već sam se pitao kad će da dođu na red kritike Tribunala. Nešto ih nije bilo, čini mi se, u uobičajenoj meri. Znam da Erik dolazi na kraju ovog panela, tako da ćemo sigurno čuti još ponešto o tome. Izvoli.

Eric Gordy: Zamolili ste me da pripremim kratak pregled svega što je u postjugoslovenskim državama postignuto u oblasti tranzicione pravde i pomirenja, dat iz ugla akademskog

istraživanja. Ima puno pravaca u kojima rasprava tog tipa može da ide, ali za naše potrebe danas, koncentrisaću se na samo tri teme jer mislim da, nakon našeg poslednjeg sastanka, i dalje zavređuju pažnju. To su: 1) Ograničenja toga što može biti ostvareno kroz pravo; 2) Ograničenja političke volje elita; i 3) Problemi u konstrukciji javnog sećanja.

Ograničenja prava

U trenutku u kom se približava kraj mandata Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ), puno toga je već rečeno o njegovoj efektivnosti i, uopšteno posmatrano, ta rasprava je primarno bila usmerena na dva pitanja: 1) Da li je MKTJ za sobom ostavio dobre izvore prava?; 2) Da li je doprineo širenju svesti o nasilju izvršenom 1990-ih, i da li je time zaista doprineo pomirenju?

Možemo početi od drugog pitanja. Iako su, tokom prve decenije rada MKTJ, njegovi predstavnici često bili spremni da koriste jezik pomirenja, takva praksa je danas u najvećoj meri napuštena. Tokom poslednjih pet godina, mnogi pojedinci povezani sa Tribunalom, pre svega pravnici, imali su tendenciju da uporno kritikuju kategoriju pomirenja tvrdeći, uglavnom ispravno, da je MKTJ u stanju da obezbedi pravična suđenja i potvrdi određene navode kao činjenice, ali da je pomirenje ipak posao za neku drugu vrstu institucija. Nažalost, to pitanje nije samo teoretske prirode: preterana očekivanja koja su pratila osnivanje Tribunala, zajedno sa slabom političkom voljom elita koje su došle na vlast posle 2000. godine, doveli su do toga da je posao pomirenja u najvećoj meri prepušten Tribunalu, i zbog toga uglavnom ostao nedovršen. Na ovo pitanje ćemo se vratiti kada se budemo bavili temom političke volje.

U vezi sa prvim pitanjem o tome da li je MKTJ za sobom ostavio dobre izvore prava, trebalo bi naglasiti i neka od njegovih postignuća, jer su mnoga od njih ostala u senci kontroverze koja prati poslednju fazu njegovog rada. Upravo zahvaljujući tribunalima za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, danas uopšte i postoji jurisprudencija o genocidu, seksualno nasilje se tretira kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti, a doktrina imuniteta suverena je (bar privremeno) uspešno osporena. Ovaj pravni napredak je trajan, bez obzira na to kako doživljavamo neke kontroverzne oslobađajuće presude koje su donete u poslednjoj fazi rada MKTJ.

Ne želim previše da se zadržavam na debati o tome da li je MKTJ postupio ispravno kada je oslobodio neke od optuženih, poput Gotovine, Markača, Perišića, Stanišića i Simatovića. Umesto toga, želeo bih da se fokusiram samo na jedan element: naime, zajednički imenitelj svih predmeta pred Tribunalom jeste činjenica da su u donošenju presuda učestvovali profesori prava (u ulozi sudija), koji su zapravo eksperimentalno testirali pravnu teoriju. Doktrina „posebne usmerenosti“ je prvi put uvedena u žalbenom postupku u predmetu Perišić, i zatim je potvrđena presudama Pretresnog veća u predmetima Stanišić i Simatović. Šta se od tada desilo? Ona je odbijena oba puta kada je testirana – jednom pred Tribunalom za Sijera Leone, i jednom pred samim MKTJ-em, u okviru žalbenog postupka u predmetu Kosovska šestorica. Neka advokati raspravljaju o tome čija doktrina je ispravna ili pogrešna; oni ionako to već rade, a nastaviće i u budućnosti. Mi, kao građani, primećujemo da je problem širi od samog tog pitanja. Naime,

pravници nisu u stanju da rešavaju socio-politička pitanja poput pomirenja, a čini se, i to u sve većoj meri, da nisu sposobni ni da rešavaju pravna pitanja.

Takođe, u vezi sa pitanjem šta pravo može da ostvari, moramo uzeti u obzir i efekte domaćih sudova i krivičnih postupaka koji su pred njima vođeni. Nisam prvi koji će primetiti da su aktivnosti na tom nivou bile ograničenije nego što bi se mogle očekivati, i da su uglavnom zaobilazile visokorangirane pojedince u komandnoj hijerarhiji. U Bosni i Hercegovini, taj problem je dodatno uvećan kontroverzom oko napora da se ograniči pristup podacima iznetim tokom samih krivičnih postupaka (što je pokušano i u Srbiji), ali i presudom Evropskog suda za ljudska prava, kojom je utvrđeno da su pojedinci koji su proglašeni krivim za određena krivična dela, zapravo, osuđeni na osnovu neprimenjivih zakona.

Na određenom nivou, mogli bismo da kažemo da su ova pitanja samo detalji, a da je šira slika zapravo slika jedne opšte neaktivnosti u pogledu krivičnog gonjenja osumnjičenih u svim državama regiona. Ovde veliki deo problema možemo dovesti u vezu sa političkim ciljevima: sama priroda tranzicije je imala efekat na obim i intenzitet procesa tranzicione pravde. Konkretno, nove vlade, koje nikada nisu pobedile svoje prethodnike, nisu imale dovoljno motiva da konsoliduju svoje pozicije, niti da diskredituju svoje prethodnike koristeći tranzicionu pravdu kao politički instrument. Nove elite su na svoje prethodnike češće gledale ne kao na pobeđene protivnike, već kao na buduće partnere. Sa jedne strane, nepostojanje pobednika je značilo da mi zapravo nikada nismo ni bili svedoci zloupotrebe prava u formi „pravde pobednika“, a sa druge strane je značilo da puno važnih priča nikada nije ispričano, i da su mnogi počiniooci ostali nedotaknuti pravom.

Politička volja i pogrešno usmeravanje

Činjenica da za veliki deo svega što je ostvareno na polju tranzicione pravde nisu zaslužne domaće ili međunarodne političke elite govori puno. Štaviše, s vremena na vreme možemo da ih vidimo i kako se odnose destruktivno prema shvatanjima do kojih je došao neko drugi. Tako smo bili svedoci namernih provokacija Milorada Dodika tokom nedavnih izbora, uključujući i inicijativu da se jedna javna zgrada nazove po Radovanu Karadžiću; bili smo svedoci i potpunog kolapsa političke volje Iva Josipovića kada je njegov savetnik Dejan Jović izneo određene argumente koji su dovodili u pitanje nacionalnu mitologiju. Međutim, najčešće smo bili svedoci toga kako demonstriraju zbunjenost u svetlu činjenice da ne rade apsolutno ništa. To je možda najbolje oslikala scena u kojoj predsednik Srbije Tomislav Nikolić govori o svom pokajanju na kolenima — dok sedi u fotelji.

Mladen Ostojić je, u svojoj nedavno objavljenoj knjizi, u velikoj meri objasnio ograničenja političke volje: nove elite bile su poražene ogromnim zadatkom otkrivanja činjenica koje su izlazile na svetlo dana, nedovoljno sigurne u svoje pozicije da bi prihvatile rizik izjava koje bi protivrečile dominantnim stavovima domaće javnosti, i nedovoljno demokratski angažovane u interakciji sa njom da bismo uopšte i mogli da zamislimo da će na te nove informacije reagovati na bilo na koji drugi način — osim sa gađenjem. Ja bih njegovim zaključcima dodao i da su one institucije, koje u regionu uživaju najveće poverenje (dakle, verske, obrazovne i kulturne), čast

izuzecima, takođe pokazale snažniju tendenciju regresa u populizam od spremnosti da preuzmu uloge moralnih ili intelektualnih lidera.

Stiče se utisak da nedostatak političke volje prevazilazi državne i institucionalne granice i da tromost političara i društvenih institucija proističe iz tog istog straha i nesigurnosti. Kao posledica toga, pitanja od širokog društvenog značaja prenesena su na nivo elita, stručne javnosti i međunarodnog prava (bila su, dakle, prosto nabačena pravnicima) i javnost je ostala relativno isključena iz procesa razumevanja svoje sopstvene prošlosti.

Međutim, to je proces koji ne može biti shvaćen isključivo odozgo, posmatranjem institucija i njihovog angažovanja. Jedno nedavno sprovedeno istraživanje Jelene Obradović (opisano u knjizi koju je upravo objavila) i Azre Hromadžić (čija knjiga će uskoro biti objavljena) sugerise da, u nedostatku institucionalnog vođstva, građani sami grade sećanja i narative o svojoj prošlosti, stvarajući na taj način neke jedinstvene strategije pomirenja. Međutim, mnoge od ovih formi konstrukcije sećanja ne poprimaju oblik koji zagovarači „suočavanja s prošlošću“ očekuju. Ali, izgleda da je jasno da institucije koje nisu reagovala iz straha od javnosti – sada imaju zadatak da uhvate korak sa njom.

Šta je suprotnost sećanju?

Sve te razne zaprečene staze i lutanja duž puta ka pomirenju su nas, čini se, na kraju dovele u dilemu. Radovi čitavih generacija istraživača koji su se bavili pomirenjem, od Ervina Štauba (Ervin Staub) do Danijela Široa (Daniel Chirot), uče nas da je osnova za prevazilaženje sukoba i održavanje dijaloga o prošlosti povezana sa zajedničkim sećanjem o njoj, i da se ona gradi ne samo na utvrđenim činjenicama, već i na međusobnom priznanju i potvrdi. Njegovo stvaranje je proces koji zahteva otvorenost i jasnoću, a verovatno i određenu dozu emotivne distance od svih činjenica i događaja koji se razmatraju.

Suprotnost sećanju, dakle, nije zaborav — već nekoherentnost. To je vidljivo i u simboličkim predstavama koje su pratile neka skorija, zvanična suočavanja sa prošlošću. Mislim da istraživanje pokazuje da takvo udaljavanje od nekoherentnosti podrazumeva slobodnu komunikaciju — ne samo između nacionalnog i simboličkog, već i između institucija i javnosti. To je nešto čega je u protekle dve decenije bilo najmanje, a potrebno nam je najviše.

Nenad Golčevski: Prošli smo jedan krug, od Svetlaninog izlaganja koje se delom ticalo i uloge i zadatka REKOM-a, pa preko kriterijuma uspeha kojima treba da merimo i rad Tribunala i lokalnih pravosuđa, pa i REKOM-a, do povratka naglašavanju značaja arhiva i utvrđenih činjenica i prikupljenih dokumenata, da bismo opet završili sa Erikovim preporukama koje se ponovo tiču uloge građana i civilnog društva u podsticanju tog procesa. Nadam se da ćemo u popodnevnom delu imati pravu dinamičnu diskusiju.

Diskusija

Moderator: Nenad Golčevski

Nenad Golčevski: Sada je došao red na vas da iznesete vaše opservacije, ono što ste vi želeli da kažete u odnosu na teme kojih smo se dotakli, naravno, i da postavite direktna pitanja panelistima.

Anđelko Kvesić: Predstavnik Hrvatske udruge logoraša iz Bosne i Hercegovine i jedini predstavnik Hrvata na oba ova skupa. Jedan i jedini predstavnik Hrvata iz Bosne i Hercegovine na oba ova skupa. A budući da jedna lasta ne čini proljeće i da nisam apsolutno zadovoljan sa onim što je REKOM učinio i što nije pronašao metod da svoju aktivnost približi i populaciji Hrvata u Bosni i Hercegovini i što to nije ni pokušao, ja javno izjavljujem da neću biti više član REKOM-a, svakako ostajem simpatizer jer svoja uvjerenja ne mijenjam i ne mogu mijenjati i stoga se zahvaljujem na dosadašnjoj suradnji i želim uspjeh u radu, u budućem radu REKOM-a.

Nenad Golčevski: Hvala, Anđelko. Uzećemo još jedno pitanje. Radićemo po tri pitanja i onda ćemo videti da li panelisti žele da prokomentarišu nešto od onoga što je rečeno nakon svaka tri pitanja.

Kada Hotić: Pozdravljam cijenjene ovdje prisutne, pozdravljam vas u, da kažem, rukovodećem sastavu, paneliste i inače REKOM pozdravljam. Moje ime je Kada Hotić, Udruženje pokret majki enklava Srebrenice i Žepe. Ja bih htjela malo reći o nekoj definiciji rada REKOM-a, šta smo očekivali, a šta imamo od REKOM-a. Ja sam mislila da će se potruditi da iznese svu istinu, istinu ovih ratnih zbivanja i događaja na cijelom prostoru bivše Jugoslavije. Uzroke i razloge, ime ovoga zla i ono rukovodstvo koje je doprinijelo da ove narode koji su znali lijepo živiti u zajednici, tako različiti, a tako svi svoji, pod jednim krovom, pod jednim kišobranom, pod jednim zakonom. Kako to definisati, ko je taj ko je to pokrenuo, ko je takvo zlo smislio svom narodu, pa smo doživjeli katastrofu nezapamćenu, možda, od Drugog svjetskog rata. I mislila sam da će se to definisati REKOM-om, međutim, vidim da je to jako teško i da nije moglo. Svi smo mi iznosili svoje poteškoće, svoje patnje, svoje načine promišljanja, sve smo to iznijeli, ali čini mi se kao da smo na početku. Međutim, šta bih još samo rekla... Panelisti kad su izlagali, mislim da je Zdravko Grebo nešto pomenuo... U Srebrenici, da li je tu bila vojska ili su bili civili... Samo da kažem svima kojima je to dilema. Godine 1993. Srebrenica je proglašena zaštićenom zonom UN-a i demilitarizovanom zonom. Eto, reći ću — svi smo bili generali, ali smo bili demilitarizovani tada. U to vrijeme smo bili bez oružja. Taman i sa zarobljenim generalima kad su bez oružja, kad su zarobljenici, postupa se ljudski, a mi nismo imali oružje ni da se suprotstavimo, ni da pobjegnemo, jer smo bili okruženi onima koji nam to ne dozvoljavaju. Nismo nikakvu varijantu imali, pred očima UN-a, pod zastavom UN-a; predali su nas na milost i nemilost Mladiću, Karadžiću i njegovim svim tim vojnim i paravojnim formacijama i doživjeli smo genocid. Tu nema dileme da li smo bili vojnici ili civili, bili smo razoružani, demilitarizovani. To nek je na znanje svima, da se o tome ne priča. Ne znam šta bih rekla... Radovala sam se REKOM-u na početku. Mislim da i on ima nekakve rezultate, ali ipak ostajem zbunjena; šta smo definisali, kakav će biti zaključak, šta će otići pred vlade. A pogotovo vlade u Bosnu, koliko ih imamo, ne znam koliko ih imamo.

Nenad Golčevski: Hvala, Kado. Meni je jako drago što su prva pitanja došla od predstavnika žrtava. Možda da dam samo jednu tehničku napomenu, pošto se govori o uspesima i neuspesima REKOM-a. REKOM tek treba da se osnuje, ovo je proces koji vodi osnivanju REKOM-a, tek onda će zaista biti moguće ocenjivati rad te komisije. Možda neko od panelista želi da da komentar, pa će onda ići dalje pitanja.

Jelena Subotić: Poenta onoga što sam htela da kažem jutros je da će postojati, da već postoji i da će uvek postojati različiti načini da se odredi uspeh, kao što će postojati i način na koji će žrtve, o tome što ste vi sad govorili, odrediti šta za njih znači uspeh Tribunala. Za akademsku zajednicu biće jedan način utvrđivanja uspešnosti Tribunala, dok će za pravnu zajednicu postojati drugi način. Postoje različiti aršini kojima se meri rad jedne institucije. To ne mora biti; mi ćemo se možda složiti sa sve tri dimenzije na kraju, a možda se nećemo složiti. Mislim da je to sasvim u redu, ne mislim da treba da postoji monopol nad istinom i monopol nad razumevanjem iz bilo čije perspektive. Mislim da je mogućnost različitih interpretacija jedne institucije svima sasvim razumljiva.

Nenad Golčevski: Hvala, Jelena. Vesna Teršelić ima reč.

Vesna Teršelić: Puno je vremena prošlo od kad smo pokrenuli Inicijativu i jako su velika očekivanja. REKOM naravno nije još profunkcionirao. Nadamo se da hoće, a za iscjeljenje i naših društava i priznanje patnji svih žrtava jako je važno što se može napraviti kako bi ga još malo podržali, ali i ovo pitanje koje je Anđelko otvorio. U pitanju je približavanje ove Inicijative građanima, on je spomenuo Hrvate iz Bosne i Hercegovine. Ja mogu spomenuti Hrvate i inače državljane Hrvatske, dakle, više se energije treba i dalje ulagati u to da približimo Inicijativu svima i nastavimo objašnjavati zašto bi bilo tako važno imati komisiju koja će se baviti dodatnim istraživanjima činjenica, kako o zločinima tako i o sudbini žrtava i o počiniteljima tih zločina. Da smo nestrpljivi, ja to razumijem; a posebno razumijem da su nestrpljivi svi iz udruženja i udruge žrtava, jer je od '91. prošlo više od 20 godina, a tako je malo učinjeno i na suđenjima i u svim drugim oblicima suočavanja s prošlošću. Na svima nama skupa je velika odgovornost da budemo uspješniji u približavanju našim javnostima svega što predlažemo kroz ovu Inicijativu.

Nenad Golčevski: Hvala, Vesna. Samo da napomenem da ćemo imati jednu posebnu sesiju u kojoj ćemo razgovarati, odnosno, razmatrati uspehe i prioritete iz ugla žrtava, tako da će to svakako biti prilika da dodatno čujemo glas žrtava. Imali smo pitanja ovde iz prvog reda.

Simo Spasić: Predsednik Udruženja porodica kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji. Da nešto i predstavnici porodica žrtava kažu i o srpskim, romskim, goranskim, muslimanskim i albanskim žrtvama. Niko nema pravo od ovde prisutnih da zameri porodicama ubijenih iz Srebrenice i BiH i potpuno podržavam Kadu i Muniru, sve što su rekle. Ipak oni to govore u ime porodica žrtava. Sad ću pokušati nešto, postaviti par pitanja panelistima.

Sandra Orlović, direktorka Fonda za humanitarno pravo, pričala je o sudovima, o tužilaštvu za ratne zločine u Srbiji. Ja podržavam što je malopre rekla Kada, da ne pogrešim, kada je rekla — niko nema prava da da podršku bilo kome u ime porodica žrtava. Porodice su te koje će odlučiti

da li ćemo dati podršku bilo kom sudu, računajući i Međunarodni sud u Hagu. Sandra, vi ste spomenuli optužnice srpskog tužilaštva i sudove u Srbiji. 158 osoba je, valjda, osuđeno, od toga 56 pravosnažno. I rekli ste da su to skromni rezultati. U potpunosti vas razumem. Mi smo i skoro imali sastanak sa Tužilaštvom za ratne zločine. Čak smo ispred tog Tužilaštva postavili „Zid plača”, na kojem su fotografije preko 2500 žrtava. I tražimo odgovor, i tražimo istinu, i pravdu za te žrtve. Moraće to tužilaštvo, a i svi sudovi, računajući i one u BiH i u Hrvatskoj, pa i u Republici Srpskoj, pa sad kažu i dole na Kosovu, pa i u Srbiji da daju imena i prezimena tih zločinaca. To mora da se zna.

Pitanje za Vesnu Teršelič. Rekoste da su sudovi u Hrvatskoj procesuirali 490 zločina. Ja govorim u ime porodica žrtava i jednih i drugih i svih koji su bili na području Hrvatske, ipak mora da se zna nacionalnost tih zločinaca, mora da se zna. U Oluji je 670 ubijenih. U zločinima niste spomenuli Bljesak i ostalo, kako sam ja vas shvatio, valjda je procesuiran samo jedan zločinac i pravomoćno osuđen jedan zločinac. Ja mislim da je to žalosno i užasno za pravdu.

Za Erika Gordija pitanje. Ja cenim i poštujem rad REKOM-a i svi koji su bili prisutni imaju pravo da iznesu svoje mišljenje. Moje pitanje njemu, pošto je spomenuo oslobađanje iz Haga Stanišića, Perišića, Frenkija Simatovića i, čini mi se, spomenuo i Šešelja. Smatram da je trebalo da produži taj spisak, jer je Haški tribunal oslobodio i Norca i Nasera Olića i Haradinaja i Fatmira Ljimaja i ostale. Ja mislim da to nije pravedno za srpske žrtve. Meni je život mnogo ugrožen zbog toga što sve ovo što pričam, a ja ipak pričam u ime porodica žrtava bez obzira na veru i naciju. Pokušaću, zajedno sa porodicama ubijenih vojnika JNA u Sloveniji, da organizujem jedan sastanak preko REKOM-a kod predsednika ili premijera Slovenije. Ubijeno je 55 nenaoružanih vojnika JNA svih nacionalnosti, a porodicama su stanovi uzurpirani, ukradeni, otuđeni. Po nekoj evidenciji, 3.500 stanova je otuđeno, ukradeno po 70 000 eura, onda računajte koji je to biznis u Sloveniji. Prema tome, ja stojim iza toga da je REKOM ipak trebalo, odgovaralo to nekom ili ne odgovaralo, ipak je moralo da se mandatom obuhvati period od 90-e na ovamo, jer je rat ili raspad naše Jugoslavije počeo od Slovenije. Hvala puno.

Nenad Golčevski: Mislim da su panelisti zapisali. Imamo još pitanja.

Branislav Radulović: (iz Podgorice, pravnik.) Najviše pažnje mi je privuklo izlaganje koleginice Subotić koja je postavila pitanje mjernih jedinica. Kako izmjeriti dokle smo stigli? Zaista nije moguće, jer za to ne postoji mjerna jedinica. Kad je u pitanju REKOM postavlja se pitanje — a da ga nema i da ga nije bilo, kakva bi bila situacija? Međutim, spremni smo izaći iz REKOM-a, dati neke ocjene o našem zajedničkom radu, ali vas ja pitam ko je zapravo bio odgovoran da sprovede proces. Države, institucije? Mi smo građani koji plaćamo poreze. Da li je bilo ko od nas vratio pasoš ili ličnu kartu državi, revoltiran činjenicom da država u kojoj živimo ne obezbeđuje osnovna imovinska i ljudska prava? Mi smo samo grupa ljudi koji su ili žrtve tog procesa ili smo bili solidarni sa žrtvama procesa i napravili sve ovo. **Postoji jedna mjerna jedinica, a to je današnji miting radikala, ovdje u Beogradu. Ja vas sada pitam ko su pobjednici? Da je taj miting bio, zamislite samo situaciju, prije deset godina, mi ovdje u ovoj sali i oni na trgu. To bi bila neprirodna disproporcija moći, nasilja, sile naspram**

grupe ljudi koji vjeruju u osnovne ljudske vrijednosti. Danas smo mi ovdje bez obzira što su neki zaista puno izgubili, prije svega svoje najmilije. Pobjednici u vrednosnom sistemu u odnosu na one ljude koji su sada gubitnici tamo na nekom trgu. Mislim da je to mjera vrijednosti nas koji nemamo ličnih gubitaka i zato mi koji dolazimo, da kažem, iz neke akademske zajednice, odista imamo malo pozitivniji odnos prema rezultatima REKOM-a, prema Haškom tribunalu ili prema nekim drugim stvarima. S tim da opet želim da kažem da primarno težište svih naših aktivnosti i pritisaka mora biti na institucije sistema. Šta rade naše države? U tom pogledu mislim da je Tea Gorjanc vrlo lijepo, vrlo precizno, vrlo eksplicitno podacima pokazala na primjeru jedne države, u ovom slučaju Crne Gore, šta su zapravo institucije sistema uradile da dođe do nečeg što se zove zaborav. I još jedna mjerna jedinica. Napravite danas anketu, da kažem, bilo gdje na našim prostorima sa djecom ili adolescentima između 15 i 18 godina i pitajte ih šta se desilo u ratu. Oni nemaju elementarne informacije o svemu tome. Dakle, sistemski se pravi proces zaborava. Ko se jedini organizovano, sistemski, strukturalno i zajedno na svim prostorima odupire tome. Ja mislim još uvijek samo REKOM. Tako da, Jelena, ako ste sad u mogućnosti postavite neke mjerne jedinice. Hvala.

Nenad Golčevski: Hvala, Branislave.

Sandra Orlović: Pošto se gospodin Spasić meni obratio... Ja to nisam ni razumela kao pitanje već više kao konstataciju. Ja nemam ništa da dodam, osim da se slažem i da kažem da su žrtve i porodice žrtava s pravom rezignirane, frustrirane zbog malog broja presuda, kao i zbog činjenice da je veliki broj počinitelaca, i onih poznatih i onih nepoznatih, još uvijek na slobodi. Čini mi se da ovde među svim panelistima postoji konsenzus da to mora da se promeni, da naprosto institucije moraju mnogo više energije i pažnje da ulože.

Nenad Golčevski: Pretpostavljam da je i Vesnin odgovor isti.

Vesna Teršelič: Treba nam više pravde i skupa trebada insistiramo na nastavku suđenja.

Nenad Golčevski: Možemo da nastavimo sa pitanjima iz publike.

Eric Gordy: Hvala vam, gospodine Spasiću, na pitanju. I da podsetim ljude, on je pitao da li listi ljudi oko čijih oslobađanja postoje kontroverze treba dodati još imena. Razumeo sam ovo pitanje na dva načina. Jedan način je onaj koji nas podseća da nijedna grupa žrtava nije manje važna od neke druge grupe žrtava zbog svoje nacionalnosti. To je tačka oko koje nema neslaganja. Ono što motiviše sve nas koji se bavimo ovim temama je viđenje da ono što nas razlikuje kao ljudska bića jeste sposobnost da prepoznamo ljudskost u drugom ljudskom biću. Ali, postoji i drugi način na koji sam razumeo pitanje, a to je generalno nezadovoljstvo time što nije suđeno dovoljnom broju ljudi, što nije osuđen dovoljan broj ljudi i ovo je sa jedne strane svakako istinito. S druge strane, pak, mogao bih na ovo pitanje odgovoriti hipotetičkim pitanjem. Recimo da su svi ljudi sa liste koje ste naveli osuđeni. I da su mnogi drugi ljudi sa nekih zamišljenih lista takođe osuđeni. Da li bi to dovelo do posledica koje mi želimo da vidimo — otvaranje dijaloga i međusobno razumevanje? I ono što bih predložio jeste da treba da se angažuje više institucija od prostog angažovanja samo institucija krivičnog prava.

Nenad Golčevski: Već imamo troje prijavljenih za naredni ciklus. Još jednom da vas zamolim da se držite teme prepodnevne sesije, a u sledećoj sesiji ćemo moći više da govorimo iz ugla žrtava.

Milisav Stojković: Vodim udruženje Centar zaštite porodica žrtava rata na Kosovu i Metohiji i od prvih dana rada REKOM-a uključeni smo u aktivnosti koje pozdravljam. Bićemo uključeni sve dok vidimo uspeh u ovoj inicijativi, a veliki uspeh vidim u dosadašnjem radu. Ja imam par pitanja, a zamolio bih ostale da se držimo dosadašnjeg plana rada s obzirom na to da će biti vremena da govorimo o žrtvama.

Usmerio bih pitanje ka članovima akademske zajednice, posebno bih tu zamolio gospodina Puhovskog ili gospodina Grebu ili pak Vesnu Teršelić, Natašu Kandić... A to je prvo pitanje, koliki je potrebni istorijski kontekst, vremenski kontekst, da se istina i pravda konačno saznaju? Da li nama treba opet sto godina kao što se sad govorilo o Prvom svetskom ratu, a da još uvek govore jedni na jedan način, drugi na drugi način. Kad će da nastupi to vreme u čijem sklopu ćemo naći svoje mesto kao žrtve? Kada će kod rukovodstva Pokrajine Kosova i Metohije da sazri stav, mišljenje, istina i pravda i jedan realni stav i rezon da se ne izjednačavaju, što se uporno radi na svim prostorima, žrtve i agresori. Dokle to i zločinci i agresori? Za jedne su zločinci, za jedne agresori, dokle to? Treće, dokle će rukovodstva bivših republika da se ne pridržavaju zakona i da savesno jednom kažu — da, ovo je ključno životno pitanje, da, žrtve imaju prioritet. Sve je bitnije od žrtava. Ostavljeno je ovde nama i nevladinom sektoru na čelu sa Fondom za humanitarno pravo da mi iznosimo istinu. Ne može to biti prioritet kad je borba velika, a o uspehu da ne govorimo, posebno u odnosu na institucije sistema unutar bivših republika. Dokle će to trajati, a u okviru toga, dokle će trajati naša agonija? Kasnije kad budemo govorili o žrtvama malo ću detaljnije. Hvala.

Nenad Golčevski: Hvala puno, Milisave, i što ste se držali teme. Sad ćemo čuti sledeće pitanje.

Mirjana Učakar: Ja vas pozdravljam, dolazim iz Slovenije. Nemam u stvari pitanja, nego bih navela neke činjenice. Rat je stvarno počeo u Sloveniji. Mi u Sloveniji imamo na stotine ratnih veterana, heroja. Kod nas se ne govori ništa o tome da su ubijani mladi vojnici stari 19 i 20 godina. Kod nas ima samo heroja koji su pobedili u desetodnevnom ratu. To je jedna stvar. Druga stvar je to da imamo predsednika koji ne mari za probleme, kao što su problemi izbrisanih. U tri godine, koliko traje njegov mandat, on nije nijednom riječju spomenuo izbrisane, nas ima 25.000. Od tog broja, mnogi ljudi žive u drugim republikama, u drugim državama. Kod nas je trajao zakon za status slovenskog državljanstva tri godine, mnogi nisu uspjeli dobiti status. Nikako neće da to ograničenje produže. Mi smo zaista pobedili na Sudu za ljudska prava u Strazburu, ali mi nismo nikakvi pobjednici. Mi imamo poteškoće pri isplaćivanju odšteta, prave nam probleme obični birokrati, političari neće da čuju za nas. Naša država je država koja ne mari za ljudska prava. Ljudska prava da, ali samo za političare i za manjinu. Kod nas je stvarno teško, teško govoriti o nekoj pravdi. Dešava se da mi izbrisani na slovenskim sudovima nikako ne postizemo pravdu. Naš Ustavni sud je „ubij bože“... Mi ne marimo za ono što Evropa kaže, mi ne marimo ni za šta.

Nenad Golčevski: Hvala što ste skrenuli pažnju na neke probleme iz Slovenije koji su nam manje poznati i o kojima se ređe govori. Imamo ovde pitanje.

Amir Kulaglič: Dame i gospodo, ja sam Amir Kulaglič i dolazim iz Srebrenice. Mislio sam da ne govorim, ali moram reći jednu činjenicu. Šta je preostalo žrtvama Srebrenice poslije 20 godina, osim da pričaju. Mi nemamo drugog načina. Ta naša priča ima sigurno više ciljeva. Prvo da izazovemo empatiju među onima koji dosad nisu nas doživljavali kao žrtve. Drugo, da animiramo akademsku zajednicu, pravosudnu zajednicu, organizacije civilnog društva da budu dio fronta koji će, bar djelimično, omogućiti nama neku pravdu. Imam osjećaj, ako se majka Munira ili majka Kada ili bilo koja majka ne javi da govori o svojoj mucu, o svojoj patnji, i ja ako se ne javim, ja imam osjećaj da sam izdao te žrtve i postao saučesnik onih koji su pobili te naše. Mi moramo pričati, a vi budite strpljivi pa slušajte ili nemojte nas bar pozivati ako niste spremni da nas saslušate. Mi ne znamo pričati akademskim jezikom. Šta je tranziciona pravda? Pa mi smo prosječni ljudi, pa mi nismo profesori znanosti. Drugo, kako ćemo izmjeriti uspjeh ili neuspjeh Haškog tribunala? Sigurno će žrtve genocida doći i morati prihvatiti ideju da ćemo u Potočarima na ulazu u Memorijalni centar staviti dva zida, dva stuba, stub srama i stub plemenitih zaslužnih ljudi. Gospođo Subotić, gospodin Teodor Meron sigurno će biti na vrhu ovog stuba srama, bilo to vama drago ili ne. To je moj osjećaj. Vama se obraćam zato što ste vi rekli u jednom momentu... Ali će sigurno biti Karla del Ponte ili neko. Ja ću sigurno biti sretan što će neki ljudi odavde biti na onom stubu plemenitih. Ako ništa, bar su bili dovoljno strpljivi da slušaju naš plač, naš jad, našu tugu, bol. Genocid u Srebrenici je pravna činjenica, potvrđena presudom Međunarodnog krivičnog suda i suda pravde. Potvrđena i pojedinačnim presudama. Genocid u Srebrenici je znanstvena činjenica. Sve više mladih istraživača se bavi njime. Međutim, za mene koji živim tamo, genocid je životna činjenica. Kako izmjeriti genocid ili obim genocida? U Srebrenici je prije rata živjelo 37.000 stanovnika. Po nekim statističkim metodama trebalo je da bude i 42.000 i od toga više od 50 odsto mladih. Sada nas ima oko 7.000 i, po procjenama, od toga uglavnom su 95 odsto osobe starije od 60 i nešto godina. Eto, gospođo, kako ćemo izmjeriti šta je genocid i šta su uspjesi ili postignuća genocida. Kako da pomognemo ili kako da se suprotstavimo genocidu? Tako što smo trebali Srebrenicu izuzeti iz ustavno pravnog ustrojstva Republike Srpske i staviti pod jurisdikciju države Bosne i Hercegovine. Ali još jedna druga stvar. Šta je idealna pravda? Ja znam šta smo mi očekivali. To je povratak kući, obnova porušenih zgrada, fabrika, dobijanje posla, osuđivanje, pokretanje i sve ovo zajedno. Da li je zakasnjela pravda uopće pravda i kome ona treba? Ako treba nekim novim generacijama, zakasnjela pravda im neće dati pravi historijski opis i onda ćemo imati novi kapital, za ne daj bože, novi sukob, kao što je rekao profesor Žarko Puhovski. Svi se borimo ko će kao imati veći kapital žrtava da ne bi, ne daj bože, počeo novi sukob. Ja mislim da ne bi želio da se ikad ponovi... I još jedna bitna stvar što sam htio — ovde vama postaviti pitanje. Znači, da li je zakasnjela pravda uopće pravda i kome ona treba? Ono što želim reći ljudima iz REKOM-a, ono što me raduje ovdje jeste da žrtve uopšte nisu izgubile povjerenje u Inicijativu za REKOM i da su spremne da se i dalje bore, da se to što smo počeli dovede do kraja. I to treba da bude poruka ovog našeg skupa i nemojte biti nestrpljivi. Ako mi ne iznesemo ovaj teret do kraja, to neće

uspjeti. Samo još jedna stvar, što mi je posebno drago. Nemojte da se zanosimo ekskluzivitetom, REKOM je najbolje u jednom segmentu tranzicione pravde, ali kako napraviti, nema Dženane, htio sam nju pitati, kako napraviti integraciju sa ostalim stubovima tranzicijske pravde ili mehanizmima? I ono što mi je posebno drago, profesorica Dragović Soso što je rekla. Ako sve to ne dođe do običnog nivoa, ako ne dođe do duše običnih, prosječnih ljudi koji žive tamo, onda će se postaviti pitanje legitimiteta. Moje pitanje je kako, da li imamo iskustva iz nekih drugih država, koji su to mehanizmi, kako da to spustimo do najnižeg nivoa da bi, upravo u jednoj interakciji lokalnog, državnog i regionalnog nivoa, ustvari postigli ono što hoćemo, a to je pravda ili satisfakcija za žrtve. Oprostite ako sam bio malo opširniji.

Nenad Golčevski: Hvala, Amire. Vi ste mogli umesto mene da sažmete govore ovih panelista, tako da nemojte biti previše skromni i apsolutno smo mi ovde da bismo čuli glas žrtava i zbog toga je cela popodnevna sesija posvećena tome. Imamo vremena da čujemo još dva pitanja i eventualno neke od komentara, ako panelisti žele da odgovore.

Kushtrim Koliqi: Ja sam Kushtrim Koliqi iz Prištine. Sreća je što nisam imao neku žrtvu iz uže porodice stradalu u ratu na Kosovu, ali ja veoma blisko radim sa žrtvama i imam jedan komentar po ovom pitanju i jedno pitanje za ljude iz Koalicije za REKOM. Ukazujem na problem da postoji mnogo inicijativa: nacionalnih, lokalnih, raznoraznih, ali ne vidim predstavnike žrtava u tim inicijativama. To je po meni nelogično jer, na kraju krajeva, upravo oni predstavljaju glavno nasleđe ratova u bivšoj Jugoslaviji i ja mislim da u procesima tranzicione pravde treba da budu najviše zastupljeni. Konkretno, na Kosovu je formirana međuministarska grupa od strane premijera i u toj grupi ima predstavnika vladinih i nevladinih institucija, kao i međunarodnih, i nema nijednog predstavnika žrtava u toj međuministarskoj grupi. To, po meni, predstavlja fijasko za tu međuministarsku grupu koja ima mandat da sačini strategiju za suočavanje s prošlošću, odnosno za bavljenje ratnim nasleđem, a to su zapravo žrtve. I to je moj komentar i ja tu pojavu ne vidim samo na Kosovu. Ovaj fenomen vidim svuda, suočava se sa time i REKOM. Govorim uglavnom o situaciji na Kosovu, žrtve nisu ovde zastupljene i to bi možda bio prioritet i izazov REKOM-u za budućnost. I pitanje za gospođu Vesnu Teršelić ili Natašu Kandić — mi smo uradili veliki i važan posao i dobro je što i dalje verujemo u ideju REKOM-a, ali koji su to izazovi koji nam predstoje? Ja verujem da znam koja su dva glavna izazova i koje su mogućnosti za prevazilaženje tih izazova. Često, kada promovišem REKOM, bilo u svojoj porodici ili u društvu, ljudi ne veruju uopšte da će naše vlade za kratko vreme uraditi nešto konkretno, nešto više od izjava da je ideja lepa. Koji su naši realni izazovi i koja je mogućnost prevazilaženja izazova? Ja verujem da veoma često upiremo prst ka vladi, prema našim političarima. Ponekad je dobro da se suočimo i mi sami sa sobom. Gde to mi grešimo kao aktivisti za ljudskih prava, kao ljudi koji se bave tranzicionom pravdom. Da li smo mi nekada grešili ili smo nepogrešivi? Šta bi trebalo drugačije da uradimo kako bismo oživeli ideju REKOM-a? Hvala vam puno.

Fikret Grabovica: Predsjednik Udruženja roditelja ubijene djece Sarajeva. Zločini nad djecom Sarajeva su u značajnoj mjeri utvrđeni, međutim, pravda o kojoj se ovde mnogo govorilo nije ni minimalno zadovoljena. Prema tome, onaj najvažniji cilj svih žrtava, utvrđivanje istine i

promovisanje istine i zadovoljavanje pravde — mi smo godinama uskraćeni za tu satisfakciju. Ideja REKOM-a je zaista jedna dobra ideja, samo, nameće se pitanje u kojoj mjeri i u kojem kapacitetu će se ona moći realizovati, kao i oni ciljevi koji su Statutom predviđeni. Kako je Anđelko Kvesić rekao da je on jedini predstavnik hrvatskih udruga iz Bosne i Hercegovine, nameće se dilema da li će se i u kojoj mjeri moći realizovati zadaci REKOM-a, ako neće biti u odgovarajućoj mjeri zastupljeni bosanski Hrvati i bosanski Srbi i njihova udruženja. Ako mladi ne znaju, kako je rekao i Branislav Radulović, ako oni nemaju pojma o čemu se ovdje radi i šta se dešavalo, ne znam u kojoj mjeri će se moći realizovati zadaci REKOM-a. Prema tome, treba naći odgovarajuće načine kako bi se uključili svi oni koji će učestvovati u provođenju svih tih zadataka. Jer, ako to ne bude, onda se bojim da će biti puno manjkavosti u realizaciji REKOM-a. Hvala.

Nenad Golčevski: Hvala, Fikrete. Otvorili ste i vi neka važna pitanja. Ne znam da li neko od panelista želi da odgovori na neko od pitanja. Vesna.

Vesna Teršelič: Velike su prepreke, Kuštrime, hvala ti na pitanju. Anđelko, Amire, Fikrete, Milisave, hvala na širenju tog pitanja. Stvarno je važno napraviti što više da priznavanje patnje svih žrtava bude predmet javne rasprave i prihvatanja u budućnosti. Ali, daleko smo od toga. To je vrlo teško prihvatiti u našim društvima. Konkretno, danas u Zagrebu još uvijek traje prosvjed u kom nas organizacije za ljudska prava percipiraju kao protivnike koji ne čine što bi trebali i optužuju nas da, kada zagovaramo prava svih civilnih žrtava, da zapravo izjednačavamo agresora i žrtvu. A civilne žrtve su se zatekle na različitim stranama rata i nisu bili pripadnici vojnih postrojbi. I svaki dan razmišljamo kako jasnije reći da to nije to i tražimo nove formule. Mislim da je to za nas jako važno pitanje. I stvarno je važno postojanje centra kakav je u Potočarima, a koji sad ima i dokumentacijski centar SENSE. Zahvaljujući velikoj bitki majki da tamo bude mezarje, da se stvori memorijalni centar Potočari, da onda dođe i SENSE dokumentacijski centar, da ima što više mjesta u manjim i većim gradovima širom postjugoslavenskih zemalja gdje će se oni koji žele doznati više moći informirati. Predstoji nam još veliko istraživanje činjenica, jer ni činjenice nisu do kraja istražene. To nije odgovornost samo sudova nego i drugih vladinih institucija. Traganje za nestalima još uvijek traje, ali moramo i reći gdje grešimo. U našim se društvima jako teško prihvata da će interpretacije činjenica neminovno biti različite. To nam teško ide, kao ljudi to teško prihvatamo. I mi smo nasljednici režima koji su bili nedemokratski i ne možemo preko noći postati tako uključujući, prihvaćajući, puni solidarnosti i tolerancije. Još teže nego što smo to mogli recimo 90-ih nakon svih ovih povreda, nakon svih tih zločina. I jedna stvar koju možemo vježbati u Koaliciji za REKOM je i više demokracije u samoj Koaliciji što odgovorno kažem nakon jučerašnje skupštine, ali i više učenja jednih od drugih kako da jedni druge bolje podržimo jer ipak dolazimo iz različitih udruženja, organizacija, institucija. Uspjet ćemo približiti tu faktografiju, kako sadašnjim, tako i budućim generacijama, samo ako jedni u drugima nećemo viditi protivnike nego ćemo tražiti one točke u kojima smo povezani u zajedničkom nastojanju za priznavanje patnje svih žrtava. I to nije samo regionalni napor, to stvarno mora bit uključivanje i svih inicijativa koje su lokalne i na nacionalnoj razini, jer svi znamo da u našim zemljama imamo problema i sa prihvatanjem činjenica iz Drugog

svjetskog rata i iz vremena političkog nasilja iz socijalističke Jugoslavije. Dakle imamo više nasleđa nasilja i trebamo vježbati kako prihvatati i priznavati patnju svih žrtva. Nismo u tom još postali svjetski prvaci ni izbliza, niti imamo neke super uzore jer je to teško i u drugim zemljama bilo u Evropi, bilo gdje drugdje u svijetu, ali krenimo od sebe. Dakle više uključivosti, više demokracije, zajedničkog uključivanja, priznavanja i prihvatanja drugih pristupa i interpretacija. Jer ovdje nema onih koji izjednačuju agresora i žrtve, nema ih u ovom prostoru. I da učinimo što možemo i da barem svojim susjedima i najbližima objasnimo da svako može napraviti još malo više da bi se uživio i u patnju drugog i priznao i patnju tog drugog.

Nenad Golčevski: Hvala, Vesna, to je zaista jedan od najvažnijih preduslova za napredak u procesu tranzicione pravde, solidarnost sa žrtvama drugih nacionalnosti, drugih strana. Da li je neko želeo da prokomentariše neko od pitanja?

Dragan Pjevač: Ja sam Dragan Pjevač. Moja majka je ubijena u Medačkom džepu, u Hrvatskoj. Inače sam predsednik Koordinacije srpskih udruženja porodica nestalih. Ali sam ovdje kao član Koalicije za REKOM.

Poštovane porodice žrtava, poštovani prijatelji, ja ću govoriti o tri stvari koje smatram da su važne, a to je odnos države prema žrtvama i udruženjima ovih žrtava, o samim žrtvama, odnosu žrtava prema žrtvama i o unapređenju čitavog našeg procesa REKOM. Meni je ubijena majka Boja, u Medačkom džepu.

Što se tiče država, sve države govore samo o svojim žrtvama. I to se nije promenilo. Većina udruženja porodica žrtava su organizirana kroz države, sufinancirana od strane države. I u tom pogledu, porodice žrtava, sljedom toga, pričaju samo o svojoj žrtvi.

Bilo je danas doticano... Gospodin Mirko Klarin je govorio o Hagu i haškim presudama.

I mi ovdje moramo konstatovati da su poslednje oslobađajuće haške presude vratile proces suočavanja s prošlošću na početak, a možda još i dalje. Ja pogotovo tu imam u vidu Srbiju i Hrvatsku.

U tom delu je proces suočavanja s prošlošću stao. Ilustrujem tim što je, primera radi, ministar odbrane Hrvatske, Ante Kotromanović, u prvom komentaru nakon presude hrvatskim generalima rekao: „Sad smo čisti kao suza“.

A što se tiče žrtava i nas samih, ima udruženja koja su predstavnici žrtava, ali na neki način, oni koji ih predstavljaju ne mogu pomoći nikome, nego moram reći — da ne budem grub, da ne budem pogrešno shvaćen — njima treba pomoći. Jer nama žrtvama doista treba jedna pomoć nakon trauma koje smo preživeli. Tako da, u tom delu, ja ću vam dati nekoliko primjera, bez ikakve patetike, najiskrenije: za albanske žrtve zakopane u Batajnici, preko 800 ljudi, neko je kriv. Neko je te ljude dovezio kamionima kao drva. Ja osjećam te ljude kao svoje roditelje i kao svoju braću. Ja ne vidim razlike između moje žrtve i žrtava tih ljudi; isto tako za Srbe koji su odvođeni sa Kosova — to su isto moji roditelji i moja braća. Imao sam prilike da prije 10 dana posjetim Memorijalni centar u Srebrenici koji je napravila agencija SENSE, dobra reparacija

žrtvama u Srebrenici, treba otići i videti. Ali je vrlo važno da odu videti, pre svega, pod jedan, oni kojima je to pet kilometara daleko, to su Srbi iz Bratunca. Ja sam imao prilike da razgovaram malo, došao sam dan ranije u Bratunac pa sam razgovarao sa momkom koji ima 20 godina, Srbinom, i pitam ga šta on zna o tome. On zna da tu u Srebrenici nije bilo više od 2.000 žrtava, on zna da je pre toga u Kravicama bilo 107 srpskih žrtava za Božić, i tako dalje, i tako dalje. Pitao sam ga jesi li bio tamo. Odgovor je: „Nisam“. Mislim da u Srebrenicu treba otići i videti, i da stvarno treba sesti i saslušati šta se tu dešavalo, da ja ne dužim, da ne prepričavam, ali je činjenica da su ti paketi, kako su ih zvali, voženi na egzekuciju. I treba se s tim suočiti, ne vidim ja da je to nešto s čim se ne može suočiti. Isto tako za srpske žrtve u Sarajevu — ne vidim zašto se ne može suočiti. I sada da dodam, žrtve Oluje, srpske žrtve, žrtve na Ovčari... Ako je žena ubijena, to je bila moja majka. Ako je muškarac ubijen, to je bio moj brat. Ja ne vidim razlike, pogotovo iz pozicije žrtve, zašto bi to bio nekakav Hrvat ili, ne znam, Albanac ili Srbin. To su žrtve. Iste su. I to je pristup koji mislim da mi ovdje kroz REKOM prihvatamo i shvaćamo.

I ovdje je jedna žena jutros dobro rekla da je ona osjetila to pomirenje među nama.

Hrvatska je primljena u Evropsku uniju. Po evidenciji naših udruženja nestalih postoji 238 poznatih grobnih mesta u kojima su sahranjeni Srbi, ali nema ekshumacija. Ozbiljno ulaziti u procese traženja nestalih... o nestalima pričati, a imati taj deo i ne rešiti najpre taj deo, pa hajdemo sada... Idemo svako poznato grobno mesto iskopati... Mi nismo u stanju nakon 20 godina da prisilimo države da naprave taj elementarni posao. U vezi sa ovim, čuo sam dva ozbiljna čoveka iz samog vrha vlasti koji su rekli da je to stvar trgovine. Kada sam to čuo, stvarno mi je puklo pred očima. Znači da je trebalo da se napravi neki ustupak u Srbiji da bi tamo u Hrvatskoj oni iskopali 50 ljudi koji su nestali u ratu. To je otprilike nešto s čim sam se ja suočio... Imam 58 godina i da sada neke stvari naučim.. Da to tako valjda ide. A ne ide nekakvim ljudskim pristupom.

I da kažem sad najnovije. Prije 10 dana, moj je brat dobio opomenu na 12.000 kuna da plati nekakvu taksu. Ne zna čovek šta je. Prvostepenu presudu smo imali 2013. godine u našu korist. Prije 11 godina smo podneli tužbu za naknadu štete za duševne bolove zbog ubistva majke... 11 godina je trajalo... I moj brat je dobio prvostepenu presudu u njegovu korist i onda drugostepena presuda nije vratila postupak na prvostepeno suđenje, kao što je to uobičajeno, nego je preinačila prvostepenu presudu i odbila zahtev za naknadu štete i uručila mu 12.000 kuna takse za plaćanje. I svih nas šestero braće čeka ista stvar, preko 10.000 eura plaćanja takse. I onda je prva stvar koju je moj brat rekao: „Najprije mi zapališ kuću, što je istina u našem slučaju, pa mi masakriraš majku, pa mi sada uljuđena država Evropske unije ispostavlja račun preko 10.000 kuna za to“.

Eto, to je taj deo koji otprilike više-manje svi znamo. I ja znam da od ovog mog primjera ima i gorih. I svako od žrtava verovatno može pričati sličnu priču, a sigurno još i goru.

Upravo zbog ovakvih slučajeva mi se moramo organizovati. Jučer smo mi imali, gospođa Kandić je napomenula to, vrlo važnu Skupštinu Koalicije ZA REKOM, jednu dobru Skupštinu. Jednu Skupštinu na kojoj smo mi praktički izaslanicima dali bezrezervnu podršku za izmjenu Statuta. Čak pohvalili zagovarače za njihov posao. Jutros je gospodin Žarko Puhovski lepo nama

objasnio, vrlo jasno, kratko, otprilike u kojoj su poziciji zagovarači. Koliko je trebalo snage zagovaračima i koliko poraza da dođu do rezultata.

Naša Koalicija mora imati nekakvo organizaciono telo, operativno tijelo između dvije Skupštine, da li će se ono zvati Regionalni savet ili Sekretarijat, sasvim je svejedno. To treba biti jedno malo telo koje će biti konsultativnog karaktera. I stvarno je taj proces organizacije Koalicije za REKOM prešao u jednu drugu fazu. Ja kad sam razmišljao o razmimoilaženju među nama, bilo je tu prije petnaestak dana mejlova, dopisivanja, ja se nisam oglašavao. Gledao sam otprilike šta je najbolje za sve nas. I onda sam hteo da budem do kraja pošten prema onima koji su radili taj posao i da kažem da sada ne možemo napadati nekoga ko je najviše radio. Odnosno, ja to nisam nikad ni shvatio tako da neko nekog napada. Ja sam shvatio da se daju sugestije za bolji rad. Ja sam tako doživio čitavu tu stvar. Međutim, verovatno su neki ljudi to shvatili kao napad. Mi smo jučer imali jednu dobru Skupštinu i dogovorili smo se o daljem radu i ja bih volio da to shvate i žrtve. I mi smo pomalo ponekad i teški i treba imati snage da nas se sluša, a treba snage za neke druge stvari. Znači, u tom smislu koordinacija treba da ostane.

I još da kažem samo, u tom dijelu, u ovom procesu suočavanja s prošlošću i mnogim projektima — ja se kao žrtva ponekad osjećam kao zamorče.

I sve je to na neki način u redu, međutim, ima tu jedna razlika i jedna granica koja se ne smije preći. Ima onih koji za žrtve rade dobrovoljno bez ikakvih para i to je za pohvalu.

Ima nekih koji rade za žrtve — imaju projekte i treba da imaju nagradu za to. I to je sasvim u redu, jer je to jedan jako težak posao.

Ima onih koji iz toga imaju materijalnu korist i samo razmišljaju o materijalnoj koristi i nije ih briga za žrtve. E to već nije u redu. Prema tome, u tom delu, to je nekakva razlika, nekakva crta preko koje se ne sme prelaziti i ja samo želim na kraju da zahvalim svima, svima ovdje koji su pomogli nama žrtvama da ovaj proces dođe u fazu u kojem je došao. Hvala.

Temelko Risteski: Dobar dan, dragi prijatelji, ja sam Temelko Risteski, profesor Univerziteta društvenih nauka u Skoplju, aktuelni dekan Pravnog fakulteta. Kao profesor etike nisam se mogao uzdržati, nisam mogao zamisliti da dođem na ovaj skup, a da ne kažem nešto iz svoje oblasti. Cilj ovog mog kazivanja je da se ove strašne stvari o kojima smo ovde danas čuli, da nam se ne ponove. A postoji opasnost da nam se ponove. Zašto? Ove godine smo ja i neke moje kolege, posebno ja kao etičar, pratili parlamentarne izbore... predsedničke izbore u Makedoniji. Tu je bilo puno ekstremno nacionalističke retorike. Mi smo govorili da se političari igraju vatrom. Normalno, cilj je da se dobiju glasovi birača, što je moguće veći broj glasova birača. Ali nacionalističkom retorikom se izazivala i pojačavala nacionalna i verska netrepeljivost. Vi znate da je Makedonija višenacionalna država, višekonfesionalna država. Ustav Republike Makedonije zabranjuje izazivanje nacionalne, rasne i verske netrepeljivosti. Zabranjuje i formiranje udruženja građana koji u svojim programima imaju nešto što nalikuje na izazivanje nacionalne, rasne i verske netrepeljivosti. Zakon Republike Makedonije sankcioniše kao krivično delo izazivanje nacionalne, rasne i verske netrepeljivosti. Dakle, političari izazivanjem, onim

njihovim političkim tiradama u predizbornoj kampanji nas dele, ne poštujući Ustav, ne poštujući zakone Republike Makedonije. Toga ima i u drugim državama koje su nastale na tlu bivše Jugoslavije. Dele nas političari po nacionalnoj osnovi, dele nas po verskoj osnovi, dele nas verbalno i simbolima. Grade se spomenici nacionalnim herojima. Pri tome se zaboravlja da je Makedonija, kao što rekoš, višenacionalna država. Grade se crkve, postavljaju se krstovi, grade se džamije. Sve to sa ciljem da se obeleži nacionalni prostor, prostor na kom žive pripadnici nacionalne ili verske zajednice. Ovo je veoma opasna sociopatološka pojava. Zato pozivam da se suprostavimo deobama koje čine političari, jer deobe, podele na balkanskim prostorima, po nacionalnoj ili verskoj osnovi, lako mogu preći u antagonističke suprotnosti, kako ih naziva Engels u svom „Anti-diringu“. Antagonističke suprotnosti mogu dostići najviši, najteži, natragičniji nivo, a to je građanski rat. Mi smo videli šta je građanski rat. O posledicama građanskog rata, o teškim posledicama, danas smo ovde govorili. I čuli smo strašne stvari. I ne smemo dozvoliti da nam se to ponvi. Najveća ljudska vrednost je život, zato se borimo, da stvaramo klimu za zajednički život. Umesto crkava, krstova i džamija, umesto skupih spomenika nacionalnim herojima sa sumnjivom prošlošću, da gradimo fabrike, da gradimo škole, domove kulture, gde će naši ljudi raditi zajedno, živeti zajedno, zajedno se zabavljati, zajedno se družiti. Tako ćemo izgrađivati poverenje između građana, o čemu je govorila gospođa u prvom delu ovog našeg susreta. Ne trebaju nam podele po nacionalnoj osnovi, po verskoj osnovi. Bog je jedan jedini. Nema hrišćanskog Boga. Nema muslimanskog Boga. Nema pravoslavnog Boga i katoličkog Boga. Bog je, kako je govorio još u XVI veku nesrećni Đordano Bruno, u nama, oko nas i od nas kroz beskrajnost kosmičkih prostora. To je svekolika majka priroda čija smo mi čeda. Zato nam ne trebaju deobe, podele. Zato treba da se suprostavimo političarima koji nas dele, da radimo sa ljudima, sa našim građanima i da ih ubeđujemo da su podele apsurd, da od njih nema koristi. Od njih imaju koristi samo određene političke grupacije i političari koji se bore za vlast da bi je posle iskorišćavali za svoje lične i grupne ciljeve. Pre svega, za lično bogaćenje. Dakle, pozivam vas, dragi prijatelji, u borbu protiv zla i nepravde, da nam se ne ponovi ono što nam se dogodilo 90-tih godina. Mi smo ljudi i kao ljudi moramo da se borimo protiv neljudi u našim redovima, jer neljudi čine zla, ubijaju, žare, pale, uništavaju druge ljude, uništavaju ljudske živote kao najveću ljudsku vrednost. U našoj brobi, u našim nastojanjima bilo je kao što je rekao profesor Puhovski, neuspeha. Ali to ne sme da nas obeshrabljuje. Treba da budemo uporni, da se borimo. Neuspeha ima. Neuspeha će biti. A narod kaže — neuspesi su temelji uspeha. Budimo hrabri. Hrabri pobeđuju. *Audaces Fortuna iuvat*. Hrabre sreća pomaže, kaže stara latinska poslovice. Hvala na pažnji.

Iz ugla žrtava: Očekivanja, pravda, sećanje i pomirenje

Moderatorka: Nataša Kandić

15.30–17.30

Nataša Kandić: Ova sesija odvijaće se prema sledećoj proceduri: govoriće oni koji se prijave, po četvoro u grupi; imaće 25 minuta na raspolaganju, potom će svoja mesta ustupiti novoj grupi

govornika, tako da ukoliko svako bude govorio šest, sedam minuta, imaćemo priliku da čujemo 15 ili 16 govornika. Molim vas, govorite u svoje ime, mislite na sebe, o tome šta ste preživeli, na druge koji su takođe bili izloženi patnji. Govorite o tome šta je vama važno da drugima kažete.

Pričajte kao što biste bliskom prijatelju ili detetu ispričali šta vam se dogodilo, šta vas je pogodilo, zbog čega vam je još uvek težak život, bez politike. Danas je jedna učesnica govorila o posebnosti bola porodica nestalih. Nepostojanje fizičkog simbola koji predstavlja grobno mesto, kada porodica nema mesto gde može da položi cveće i da ga drugima pokaže, čini da sećanje na nestalog ostaje u krugu porodice, za razliku od porodica koje su sahranile svoje. Munira Subašić je juče rekla da je srećna što je dobila dve koščice koje su nađene u dve različite masovne grobnice udaljene jedna od druge 25 kilometara, jer može da ih položi u mezarje. Potreba porodica nestalih je da pronađu posmrtno ostatke, makar bile dve koščice, kako bi sećanje na člana porodice postalo deo kolektivnog sećanja. Evo, ja bih pozvala... Prvi se prijavio još pre deset dana Bekim Gashi, vidim dve ruke s moje leve strane. Izvolite. Molim vas, predstavite se.

Nada Bodiřoga: Dolazim iz Indije u Srbiji. Inače sam član udruženja Suza, sa sedištem u Beogradu, koje okuplja porodice nestalih u Hrvatskoj. Moji roditelji su nestali u Oluji 1995. godine.

Sunčica Antić: Ja sam Sunčica Antić, moj suprug Negovan Antić je stradao na Kosovu. Kidnapovan je, a potom ubijen. Ali, nije postojala dokumentacija o tome da je mrtav. Ali mi je Fond za humanitarno pravo pomogao da dođem do nekih podataka i ja se zahvaljujem.

Bekim Gashi: Ja sam Bekim Gashi. Dolazim sa Kosova i zastupam 22 člana porodice, moje porodice, koji su ubijeni 1999. godine, a njihova tela su nestala.

Nataša Kandić: Imate na raspolaganju između 20 i 25 minuta. Molim vas da ne govorite u ime udruženja, organizacija, ustanova. Govorite u svoje lično ime. I govorite nam o osećanjima, problemima koje biste voleli da rešite. Možda ima nešto što ste postigli zahvaljujući drugima. Imate nešto što biste vi voleli da uradite za druge. Prvo ću zamoliti Bekima Gašija, pa vas molim da uzmete slušalice.

Bekim Gashi: Dolazim iz sela Trnje u opštini Suva Reka. Ubijeni su mi majka Hyra i četiri sestre — Selvete, Luljeta, Blerta i Lumtrurije. Njihova tela su srpski vojnici odneli nakon ubistva, 24. marta 1999. godine. Moram vam reći da tragedija moje porodice nije time okončana, srpska vojska i policija ih je ubila i masakrirala, a zatim su nestala bez traga i 23 člana moje šire porodice.

Ne znam da li možete zamisliti moje duševno stanje, ali verujem, ako jednu sekundu uđete u moju kožu, doživete duševno stanje najpovređenijeg čoveka na svetu, ili ćete doživeti sam pakao.

Pitam na osnovu kojeg prava čovek može da povredi čoveka?

Ja verujem da civilizovani svet ne treba da ostane ravnodušan prema takvim zbivanjima koja ostavljaju teške posledice na ljudsko biće. Mi smo svedoci toga da međunarodno pravo nije dovoljno dotaklo ratne zločine.

Priznavanje ljudskog dostojanstva, jednakih i neotuđivih prava svih pripadnika ljudskog roda je stub slobode, pravde i mira na svetu. A nepoštovanje i omalovažavanje ljudskih prava dovelo je do varvarskih dela koja vređaju savest čovečanstva. Ljubav prema stvaranju sveta u kojem će ljudi uživati slobodu izražavanja i vere i slobodu od straha i siromaštva jeste cilj i treba ga obznaniti kao najvišu želju svakog čoveka, svakog naroda, nacije ili države. Kao neophodna pojava, ljudska prava svakako treba štititi pravnim odredbama, kako čovek, pojedinac, grupa ili narod ne bi bili prinuđeni do krajnje mere da se okrenu ustanku protiv tiranije i pritiska. Uvek i posebno u trenutnim okolnostima jedne globalne političke dinamike, potrebno je da se podstakne razvoj društveno-političkih, prijateljskih odnosa između naroda. Saradnja između naroda jeste i treba da bude, ne samo opšti uzor, nego i potreba, neophodnost, racionalnost i neotuđivost, preko koje dolazi do izražaja organizovanje boljeg života za sve nas, bez razlika, i preko tih faktičkih raspoloživih okolnosti jača se mir, stabilnost i ljubav među ljudima, narodima, nacijama i državama.

Na nama je veliki teret obrazovanja novih generacija da mir i ljubav među narodima nije kukavičluk, nego vredna ljudska vrlina i da se, kao takva, ona postiže kroz obostranu i blagonaklonu komunikaciju, prvobitno između pojedinaca, a zatim i grupa i naroda, odnosno vlada koje zastupaju te narode.

Kao što svi znamo, ljudi se rađaju slobodni i ravnopravni sa dostojanstvom i pravima. Oni imaju razum i savest i treba da se međusobno odnose u bratskom duhu.

Svako uživa sva prava i slobode, navedene i proklamovane u instrumentima međunarodnog, regionalnog i državnog karaktera, bez ikakvih ograničenja što se tiče rase, boje, roda, jezika, verskog opredeljenja, političkog mišljenja, nacionalne i društvene pripadnosti, bogatstva, rođenja i slično.

Prema tome, ne sme se praviti nikakva razlika između pojedinaca ili naroda na osnovu političkog, pravnog ili međunarodnog statusa države ili zemlje kojoj čovek pripada, bilo kada je država ili zemlja nezavisna, bilo pod starateljstvom, bilo nesamoupravna, ili kada se nalazi u bilo kakvim drugim okolnostima ograničenog suvereniteta.

A što se tiče Kosova, odnosno užasnog rata koji se tamo vodio, prema civilnom i nenaoružanom stanovništvu, prema običnim ljudima koji su bili odgovorni samo zbog toga što su Albanci i ništa više, to se ne može drugačije komentarisati nego samo kao zločin, genocid, masovno uništavanje jednog nedužnog naroda od strane vojnih, policijskih i paravojnih snaga kontrolisanih od strane države i vlade Srbije.

U takvim okolnostima, kada je srpski narod sam doveo predsednika Miloševića na čelo vlade Srbije, a on zasukao rukave i latio se Kosova svojom politikom uništavanja svega albanskog,

preko njegovih kasapskih i varvarskih jedinica, zar srpskom narodu tog vremena nije barem moralno pripadalo da kaže Miloševiću: „Stani, dosta više!” — Naravno da jeste!

Prema tome juče, danas i sutra, da bi narod Kosova živeo u miru i dobrim susedskim odnosima sa srpskim narodom, od njega se očekuje ostvarivanje moralnih i političkih obaveza, koje obavezuju srpski narod naspram kosovskog naroda, a to su:

Prvo, javno izvinjenje za zločine, teror, i varvarstvo koje je izvršila vlada Miloševića tokom njegovog političkog despotizma na teritoriji bivše Jugoslavije;

Hitno ubrzanje aktivnosti REKOM-a da bi se pronašli, identifikovali, evidentirali i vratili posmrtni ostaci Hrvata, Bosanaca i Albanaca, ubijenih, a zatim i nestalih bez traga, u vremenskom periodu 1991-1999;

Bezrezervna podrška vlada zemalja bivše Jugoslavije, u pravcu ohrabriranja, pomoći i jačanja aktivnosti REKOM-a;

Oslobađanje, bez razmišljanja, svih onih koji se zbog svojih političkih uverenja drže po zatvorima u Srbiji bez obzira ko su oni: Albanci, Hrvati, Bosanci ili Slovenci.

Pokretanje obostrano iskrenih odnosa između dva naroda na diplomatskom, ekonomskom, društvenom i političkom planu u cilju stvaranja opšte sigurnosti i mira u regionu.

Nataša Kandić: Žao mi je što Bekim nije pričao više o svojim osećanjima, o svojoj borbi da Tužilaštvo Srbije podigne optužnice za zločine prema njegovoj porodici i drugim porodicama u selu Trnje na Kosovu. Svi mi, duboko i iskreno, saosećamo sa njegovom ličnom i porodičnom tragedijom. Suđenje zbog štrajka advokata još nije počelo, ali vas pozivam da pratimo koliko će to suđenje zadovoljiti pravdu i doneti Bekimu bar malo olakšanja. Posebno u vezi sa činjenicom da posmrtni ostaci Bekimove porodice i članova drugih porodica, ubijenih u Trnju, još uvek nisu pronađeni.

Molim vas, govorite o onome što osećate, o životu u odnosu na ono što se dogodilo. Niko od vas ili nas ne može da zameni sudove, ali možemo da utičemo da sudovi ipak sude za zločine koji su počinjeni.

Nada Bodiřoga: Dobro se sjećam, svaki dan sam tuda putovala u školu: Karlovac, Orlovac, Rečica, Skakavac, Sjeničak, Utinja, Utinja vrelo, Vojnić kolodvor, Slavsko polje, Vrginmost, pa sve tako do Siska... Moja majka Danica, a moj tata Teodor, zvali su ga Teša. Cijeli je radni vijek prodavao vozne karte u Orlovcu. Nema toga tko ga nije znao: vedar i duhovit, svi su ga voljeli. Oružje nije volio, Drugi svjetski rat proživio je u njemačkom zarobljeništvu.

Ni devedesetih ništa s vojskom nije imao: on i majka, domaćica, rat su preživljavali u neimaštini, od sitne poljoprivrede, jer penzija je u ratu prestala dolaziti, a drugih prihoda nisu imali. Ali bar nikome ništa našao nisu učinili. Pa ipak, kada sam došla na svoje kućno zgaristište, jedino što sam ispod jednog kamena našla bila je cipela moje mame, jedini preživjeli „svjedok“ da su tu živjeli moji roditelji. Sve ostalo nestalo je u plamenu.

Kada je počeo rat, moji roditelji nastavili su živjeti u našoj kući, podnoseći neimaštinu. Posjećivala sam ih preko Bosne kad sam mogla i donosila im pomoć. Bojali su se, živjeli u strahu, ali uvijek sam ih tješila, govoreći im da se ne boje, jer ništa nisu krivi, pa ih nitko neće ni dirati. Posljednji put bila sam tri mjeseca prije pada Knina. Sjećam se njihovog straha, kao da su predosjećali. I tada sam ih uvjerala da im nitko neće ništa. Toga jutra, kad sam na radiju čula da je pao Knin, isprva nisam ni shvatila što to znači. Veze su odmah prekinute, nisam više mogla zvati. Tek kad su počele stizati prve izbjegličke kolone, shvatila sam da se dogodilo nešto strašno.

U početku, dočekivala sam kolone. Tih dana, zvao me jedan susjed koji je živio u Italiji, i rekao mi da su roditelji dobro, i da će njegova sestra otići k njima, pa će mi javiti kako su i što da radim. Više se nije javio. Zvala me i supruga jednog mog rođaka iz Karlovca, i rekla mi otprilike isto što i taj susjed, obećavajući da će me još zvati. Ni ona više nikad nije zvala. Ipak, nadala sam se da su ih odveli nekamo, da su živi... Tragala sam dalje. Bilo mi je važno samo da su živi.

Godine su prošle. Noćima ne spavam. Sanjam ih: živi su, ovdje su, ondje su... Dvijetisućete, dolazim na posao, uzimam novine. Veliki naslov: „General Stipetić previdio žrtve Oluje“, i u tekstu pasus, dobro ga se sjećam: „General Stipetić negira da su njegovi časni vojnici, kad su ušli u selo Slavsko polje, zatekli Teodora i Danicu Samardžiju na njihovom kućnom pragu, zapalili kuću i njih bacili u vatru“. Novine su mi ispale, oduzele mi se noge i ruke, završila sam na hitnoj pomoći, potom i u Urgentnom centru, gdje mi je posle mnogih ispitivanja utvrđena multipla skleroza.

Zašto sam je dobila, nikad nije tačno utvrđeno, ali lekari pretpostavljaju da je od tog stresa. Nikad ranije nisam болоvala. Meseć dana sam ležala u bolnici, ali nisam mogla na noge. Imala sam, srećom, dobru doktorku koja me hrabrila: „Samo volja! Ne predaj se! Moraš se boriti da staneš na noge!“. Poslušala sam je, stalno sam osećala poriv da moram prohodati, da neću u kolica, da se moram izboriti za istinu o roditeljima, a da to ne mogu ako ne hodam... I uspjela sam. Nekoliko sam se godina borila, ali sam se izborila— stala sam na svoje noge i dalje tražim roditelje.

Od gospodina Grujića dobila sam imejl da su pronađeni fragmenti izgorelih kostiju, da su prebaćeni na sudsku medicinu u Zagreb, gde će biti utvrđeno jesu li humanog ili životinjskog porekla, te da ću o svemu biti obavješćena. Ivan Grujić je kazao kako postoji i devet „nepodobnih“ slučajeva. Strašno me pogodila ta reć – „nepodobnih“. Javila sam se i rekla „Gospodine Grujiću, nemojte mi samo reći da su posmrtni ostaci mojih roditelja u tih devet nepodobnih“. „Na žalost, gospođo Bodiřoga, moram vam reći da jesu. Fragmenti su toliko izgorjeli da je DNK analiza nemoguća. Tri puta smo pokušali, ali nismo uspjeli“, rekao je. „I što mi preostaje, sad, kad sam se nadala da ćete me pozvati na identifikaciju, da napokon sahranim roditelje i mirno spavam“, pitala sam Grujića. „Mi ćemo pokušati još jednom, ali preporučam vam da ili prihvatite i sahranite ove posmrtne ostatke, ili da čekate suvremeniju tehnologiju i neka bolja vremena“, glasio je odgovor.

Na poziv iz policije u Vrginmostu otišla sam tamo 13. avgusta 2014. Primila me je inspektorica Katica i pitala jesam li spremna dati krv. „Kakvu krv?“, pitala sam je. Inspektorica je odgovorila da stalno dobijaju dopise iz Zagreba da ne mogu identifikovati posmrtno ostatke s mog zgarišta, jer da ne postoje uzorci krvi za analizu. Ostala sam zatečena. Pokazala sam inspektorki pismo Ivana Grujića iz kojeg je jasno da smo i ja i sestra još 2009. dale uzorke krvi, i da su oni uredno prosleđeni u Zagreb. To je šokiralo i inspektorku. Odmah je nazvala Grujićev ured u Zagrebu i pritom uključila mikrofona na telefonu. Dobro sam čula taj razgovor, bila je tu i moja rođaka. Inspektorica se predstavila Grujićevoj sekretarici i objasnila zašto zove. Odgovor je bio, svaku reč sam čula: „Da, one su dale krv, ali pronađeni ostaci nisu ljudskog, nego životinjskog porijekla...“ Opet sam doživjela šok. Ni ne sećam se kako sam izašla iz zgrade policije. I dalje ne spavam. Jednostavno ne znam više kome da se obratim, koga da pitam, kome da verujem. Tražim samo jedno — da me pismeno obaveste jesu li proveli analizu i kakvog su porekla ekshumirani ostaci. Izdržat ću. Neću odustati. Hoću istinu, jer imam pravo na istinu.

Nataša Kandić: Šta je bilo sa dečakom koji je došao sa izbegličkom kolonom? Često se pitam šta je sve to dete preživelo.

Nada Bodiroga: Sačekivala sam autobuse, kolone da bih saznala... Da li su moji roditelji krenuli, šta se desilo sa njima. Naišao je jedan autobus, kad je vozač otvorio vrata, ja sam pitala — Ima li nekoga iz Slavskog Polja— nadajući se da ću nešto saznati o mojim roditeljima. Vozač je bukvalno meni pružio dete u naručje koje je imalo možda četiri, pet godina i kaže: „ Iz Slavskog Polja imamo ovo dete“. Dete se uhvatilo meni oko vrata, toliko me je steglo, sećam se samo reči „Teto, uzmi me ti. Ja nemam nikoga“. Pitao me je „Je l' imaš decu?“ I ja sam u tom momentu bila šokirana. On se nije odvajao od mene. Počeo je da plače. Noge su mi počele klecati. Naišao je policajac, hteo je da ga uzme od mene. Međutim, on se nije dao. Jedva ga je uspeo odvojiti od mene. Odneli su ga u Dom zdravlja. Ja sam kasnije, kad sam došla k sebi, išla da se interesujem za to dete, međutim, rekli su mi da on nije za kuću. Doživeo je takav stres da mu je potrebno bolničko lečenje. Kasnije sam se raspitivala za njega. Čula sam da je bio u domu. Na kraju ga je uzeo jedan grčki košarkaš koji ga je usvojio i dečko je završio školu. I kasnije smo bili u kontaktu. Vratio se u Hrvatsku.

Ja samo mogu da poručim ovim mlađim generacijama da čuju, da dobro znaju šta znači rat i da u ratu najviše stradaju nevini, civilne žrtve i da se to nikad više... ko zagovara rat... I da se nikad više nigde ne ponovi. Ja ne želim nikakvu osvetu. Ja saosjećam sa svim žrtvama podjednako.

Nataša Kandić: Nisam mogla Nadu da prekinem, ali imamo još osam minuta.

Sunčica Antić: Posle ulaska KFOR-a na Kosovo i Metohiju, mi smo ostali, nadajući se da nemamo neprijatelje. Desilo se to što se desilo. Moj suprug, Negovan, i moj ujak, Novica Ilić, na očigled mase, izvučeni su iz kola i kindapovani, u selu Koretin, opština Kamenica, 31.jula 1999. godine. Posle dva dana uz pomoć jednog tatinog kolege, Albanca, koji je sad pokojni, kome se zahvaljujem, mi smo našli tela koja su bila masakrirana. U pratnji KFOR-a podižemo tela, sahranjujemo ih na gradskom groblju u Kosovskoj Kamenici. Međutim, tada ne dobijamo nikakav dokument o preuzimanju tela ili o bilo čemu, o njihovom ubistvu, ništa. Prošlo je 15

godina. O tom događaju nema nijednog dokumenta. Ja sam umrlicu dobila pre jedno tri, četiri meseca. Samim tim, nisam mogla da ostvarim nikakva prava, a ni moje pravo da znam njegov grob. Znači, čovek je 15 godina sahranjen, a vodi se kao... kao... ma ne vodi se ni kao nestao. Vodi se kao živ. E, pa sam htela da skrenem pažnju da ja verujem da i neke druge porodice imaju slične probleme. Međutim, uz pomoć Fonda za humanitarno pravo iz Beograda i iz Prištine... Oni su mi pomogli pa sam tako došla do dokumentacije i dobila umrlicu kako bih mogla da ostvarim socijalna prava za sebe i za svoje dete. I mislim da su i žrtve i članovi njihovih porodica ugroženi po tom pitanju. Ne znaju kome da se obrate, ko može da ih sasluša, ko može da im pomogne. Pravda i sud... Pravedni sud i pravda. Ja se nadam da će doneti istinu za sve žrtve, a posebno... Ja mislim da se civilne žrtve slabo pominju. Svaka žrtva je žrtva, pa bilo koje nacionalnosti bila. Žrtva je žrtva. Ja saosećam sa svim žrtvama. Žao mi je. Toliko. Hvala.

Nataša Kandić: Priče su teške. Prijavili su se Ljubiša Filipović, Marica Šeatović, Amir Kulaglič i Nikola Šašo. Izvolite, imajte u vidu da imate vremena do 16.50. Imaćemo vremena samo za još jednu grupu.

Nikola Šašo: Ja sam Nikola Šašo, živim u Ljeskovcu. Moji roditelji su bili u Dvoru na Uni, u koloni; ubijeni su mi otac i majka. I ta tragedija je trajala jedno 19 godina. Inače živim tu, penzioner sam. Tako ću pomoći, time što ću vam izložiti cijelu tu tragediju koja je trajala maltene 19 godina i koju svi vi koji ste tu imate sličnu.

Amir Kulaglič: Pa vi mene svi znate kao Amira Kulagliča, ali ono što ne znate je da sam ja u Srebrenici izgubio sve muške članove moje šire familije. Moja supruga takođe; teško mi je pričati, ali godinama slušam ispovjesti drugih ljudi, suosjećam s njima i odlučio sam da danas podjelim s vama neka moja iskustva, s ciljem da bih možda skrenuo stvari... Ili da bih naveo neke aspekte koji su dodatno uticali na svu složenost mog života, života moje supruge i cijele moje porodice, ali o tome nešto kasnije.

Marica Šeatović: Ja sam Marica Šeatović. Dolazim iz Novske, iz Hrvatske. U Novskoj sam živjela i 1991. godine, i dan danas živim u Novskoj. Ubijen mi je suprug sa još troje ljudi u susjednoj kući u Novskoj.

Ljubiša Filipović: Ja sam Ljubiša Filipović iz Prizrena. Inače sada živim u Sutomoru, u Republici Crnoj Gori. Meni je iz moje uže porodice ubijeno ili nestalo tri člana.

Nataša Kandić: Ljubiša, počni, izvoli.

Ljubiša Filipović: Nikada nisam govorio o sebi i svojoj porodici. Ovo mi je prvi put. Uvijek sam govorio o drugim porodicama koje kao predsednik udruženja zastupam. Hoću prvo da kažem — mnogo je teško svim porodicama žrtava, pogotovo kada javno govore. Prethodnik koji je govorio iz sela Trnja kod Suve Reke... Za ovaj slučaj saznao sam tek na ovim sastancima, a ne dok sam bio na Kosovu. Izgubio je toliko članova porodice, to je jedna velika rana koja se teško može zaceliti. Ja sam u njegovom selu Trnju izgubio brata od strica, Žarka Filipovića. Ne izgubio, nego su ga kidnapovali 1999. godine. Nakon toga, u porodičnoj kući u Prizrenu maltretirali su, mučili, a onda odveli mog strica Pantu Filipovića, koji je bio zdravstveni radnik u

bolnici. On je pomagao svima. Na nagovor komšija ostao je u Prizrenu. Nagovarali ga da ostane, da neće niko da ga dira, da će oni da ga zaštite. Kada su prolazile i dolazile razne paravojne i vojne jedinice kroz Prizren, tu su došli neki uniformisani, crnokošuljaši su ih zvali, ko zna odakle. Oni ga nisu znali, mučili su ga i zaklali. Najstarijeg brata su mi ubili u Maloj Kruši.

Ja sam uspeo, uz pomoć Fonda Velike Britanije, da se u Prizrenu napravi deset kuća za povratnike. Te su kuće napravljene na starim temeljima, ali u te kuće ni dan danas ljudi se nisu uselili. Nema slobode kretanja, niko im ne garantuje bezbednost, nemaju škole na svom jeziku, nemaju zaposlenje i ne može čovek da opstane i da živi dole. Trebalo bi da se radi na pomirenju, na povratku, na trajnom povratku. Međutim, sa ovakvim dešavanjima, ja ne verujem da će se iko ikada moći vratiti i da sretno i bezbedno živi dole kao što je ranije. Ali nadamo se boljoj budućnosti.

Verujem da, pre svega, prvo mora doći do pomirenja među narodom, pa je tek onda moguć povratak. Inače drugačije nikako.

Nataša Kandić: Evo, Ljubiša nam kaže — prvo pomirenje, pa povratak. Evo, sad reč ima Marica Šeatović.

Marica Šeatović: Moj suprug Mihajlo ubijen je 21. studenoga ili novembra 1991. godine u susednoj kući, u obitelji Rašković, u Novskoj. Istom prilikom su ubijeni bračni par, Išo i Sajka Rašković, u njihovoj kući, i još jedan naš rođak, Ljubomir Vujić. Oni su, u stvari, meni svi rođaci. Ubili su ih pripadnici hrvatske vojske, Prve gardijske brigade — Tigrovi. Oni su u večernjim satima upali u kuću obitelji Rašković i tamo su zatekli bračni par Rašković i pitali: „Je l' tu ima u blizini Srba?“ Oni su rekli da je u susjednoj kući moj suprug i naš rođak Ljubomir Vujić. I onaj jedan koji se između njih pravio da je neki zapovjednik njihov, poslao je dva vojnika da ovu dvojicu dovedu u tu kuću Raškovića i onda je počela tortura. To nije da su oni njih doveli tamo i ubili i ono, rafalno, nego su ih mučili na sve moguće načine, tjerali ih da pjevaju pjesme četničke, ustaške, ovakve, onakve i ne znam kakve sve ne, da se potpisuju... Uglavnom, bilo je mučenja i maltretiranja. a ovu gospođu Sajku su odveli na kat dvojica ili jedan, nađena je na kauču potpuno naga, prerezana preko vrata i rasporena preko prsnog koša. Nađeni su okolo tog kauča ostaci majica, čarapa. To je sve bilo razderano. Na plafonu te sobe je postojala krv, ne znam i danas da li je nestala. Ja nisam bila kod kuće onda. Bila sam u jednom susjednom selu sa mojim susjedima Hrvatima. Ali mi smo dolazili svaki dan kući, pošto su oni imali dvojicu dječaka u Hrvatskoj vojsci i kad je koji bio slobodan, onda smo dolazili kući. I dan prije toga smo bili kod kuće. Čak je ta moja susjeda zvala mog supruga da ide s nama. Moj Mihajlo nije htjeo. On je rekao: „Ne osjećam se krivim. Nisam nikom ništa napravio. Ja neću iz svoje kuće“. Uglavnom, imao je radnu obavezu. To je to što se tiče tog ubojstva. Ja o tome saznajem nakon tri, četiri dana i, uz pomoć tih mojih susjeda, mi njih sahranjujemo. Godine 1992. počinje moja potraga za istinom i za pravdom. Istina se saznala, gorka i teška, a pravda neka polovična, ne znam, nije nikakva. Onda, 1992. godine, dvojica su bila uhapšena i pritvorena u Sisku, jer mi pripadamo toj županiji. Oko devetog mjeseca 1992. godine, Vojno tužilaštvo je podiglo optužnicu. I bila su tri ročišta na Vojnom sudu, a onda je donet Zakon o amnestiji i njih

dvojica su amnestirani, pušteni na slobodu. Čak je, na tom rješenju o njihovoj amnestiji, bilo olovkom napisano da se tužitelj ne žali. I to saznajem puno, puno vremena kasnije. Prva moja borba je počela... Ja i ta gospođa Vujić smo počele potragu. Išle smo u sve institucije koje smo mogle... do kojih smo mogle doći. I, uglavnom, 2004. godine mi podnosimo privatnu tužbu protiv Republike Hrvatske za obeštećenje i tu, u vrlo kratkom roku, prvostupanjski sud u Novskoj odlučuje negativno. Mi se žalimo Županijskom sudu. I Županijski sud potvrđuje tu presudu i meni dolazi na naplatu... Na moju mirovinu koja je onda bila jako mala, to je bilo 2.600 kuna, nije ni sad veća puno, da plaćam svaki mjesec 500 kuna, 18 mjeseci. A to nije bio sav trošak sudski, nego samo za državno odvjetništvo. U međuvremenu smo se žalili Vrhovnom sudu koji je vratio predmet na ponovno suđenje i opet isti postupak, odbijenica, a u ponovljenom suđenju ja sam dobila kaznu od 10.000 kuna, koja još nije došla na naplatu. Možda mi dođe još. Kad sam dobila da plaćam troškove, obratila sam se nekim nevladinim organizacijama. To je prvo bila Dokumenta. Obratila sam se i nekim novinarima, ne znam da li je sada tu Boris Pavelić iz Novog lista s kojim sam se sreća u Sisku na projekciji dokumentarnog filma o Vjeri Solar, mnogi nju poznaju, njena kćerka je ubijena. I onda je Boris Pavelić počeo pisati o tome i počela je naša potraga. Išla sam kod državnog odvjetnika Mladena Bajića, ne znam kod koga sve ne, išla sam i kod saborskih zastupnika, i u Građanski odbor za ljudska prava kod Zorana Pusića. Nevladine organizacije koje postoje u Novskoj... u Hrvatskoj su mi pomagale. Ja sam osjetila jako veliku podršku i ja im se ovog puta svima zahvaljujem. I mojima u Hrvatskoj i ovima iz Srbije, iz Sarajeva, jer oni svi rade jednu istu stvar, pomažu nama. Meni je to jako puno značilo. Puno više mi je značila ta podrška, od tih svih ljudi, nego da mi je neko iz bilo koje institucije nešto rekao. Jer ovo smatram da je iz srca i iskreno, a institucija vas samo ono— odreže i odbaci. Od 2009. godine smo podnijeli ponovo... Oni su bili amnestirani i pušteni i 2009. godine smo mi uspjeli, na neki način, da ponovo podnesemo kaznenu prijavu protiv te dvojice počinitelja. Jedan je u međuvremenu poginuo, u nekoj saobraćajki je izgorio 1998. godine. Ovaj jedan je, u tom međuvremenu, pobjegao u Bosnu i Hercegovinu, protiv njega je bila ponovo podignuta optužnica, za njega i još jednoga koji je tad živio u Novskoj, i sad živi u Novskoj. Taj naš predmet je u prvom stupnju bio, to kad se vodilo na Vojnom sudu, ubojstvo iz najnižih pobuda. Ja sam uz pomoć svih tih organizacija... Uspjeli smo da to bude preimenovano u ratni zločin i podignuta je optužnica protiv te dve osobe. Taj jedan je bio u bjekstvu, ovaj drugi je oslobođen 2010. godine, a taj je u odsutnosti, na Županijskom sudu u Sisku, bio osuđen na 20 godina. Da bi se onda žalili, normalno, i državni odvjetnici, a Vrhovni sud je vratio na ponovno suđenje. U međuvremenu su osnovana ona četiri suda za ratne zločine i vraćeno je na ponovno suđenje, 2012. godine na Županijski sud u Zagrebu. I to je bilo jedno šest, sedam ročišta. Da vam kažem, ja sam na sva ročišta išla i onaj ko je prošao te sve sudove u bilo kojoj državi od ovih koje su novonastale, mislim da je to jedno teško razdoblje. Ja mislim da samo oni ljudi koji su jaki, čvrste volje da istraju do kraja mogu to da podnesu. Za sve te nepravde koje vam čine na tim sudovima, kad ti okrivljenici ili njihovi zapovjednici lažu, lažu vam u oči, vi to ne možete jednostavno da istrpate. To je nešto neprimjereno.

Na kraju su, u ponovljenom suđenju, oslobođena obadvojica optuženih. I ovaj što je bio u odsutnosti osuđen... i oslobođen i Vrhovni je sud... sad je pravomoćna presuda... Nisam pročitala to, ali uglavnom, sudac je na neki način obrazložio da je ipak hrvatska država odgovorna, jer su njih ipak ubili hrvatski vojnici. Pa tu imam sad, hajdemo reći, neku satisfakciju.

Amir Kulagić: Dame i gospodo, poštovani prijatelji, ja želim prije svega, onima koji imaju vlastito iskustvo rata i gubitka, da izrazim svoje duboko suosjećanje, ali i da nam preporučim mir, zajednički rad u korist opšteg dobra. Jedino tako si možemo dobiti neki osjećaj zadovoljenja neke pravde. Ja znam... Prije svega, izvinjavam se svim majkama koje su izgubile djecu. Ja mislim da je njihova bol najveća. Ali evo, dozvolite i meni da i ja ispričam par riječi o mojoj porodici i mom nekom ratnom iskustvu. Ja ću prvo reći par riječi o mom ocu Safetu koji je ubijen 8. maja 1992. godine. Ubijen je iz vatrenog oružja u leđa. Imao je više od 60 godina. Bio je 100 odsto invalid. Bio je na štakama. Imao je obe noge polomljene. Jedna je bila i kraća, tako da nije predstajao nikakvu prijetnju nikome. Nije želio napustiti Srebrenicu, zato što je smatrao, kao i većina drugih običnih prosječnih ljudi, da nije nikome ništa kriv. U to vrijeme, u Srebrenici, kada je on ubijen, ubijeno je za nekoliko dana više od 30 starih i bolesnih ljudi, ali na različite načine. Neki su živi spaljeni, neki su otrovani bojnim otrovima, a neki su zaklani. Iz metoda kojima su ti ljudi umoreni, možemo vidjeti da je cilj, da kažemo, ubijanja tih nevinih starijih ljudi bio prije svega da se pošalje poruka da se neće sve završiti bez krvi; i drugo, da se zaplaše svi oni koji nisu pobjegli u neke šume i nadali se da će se sve završiti za nekih 10 do 15 dana. Što je karakterističan moj otac? Prvo, što on i većina tih starijih ljudi nisu danima sahranjeni, ležali su razbacani po ulicama i to je bila jedna poruka. Paralelno s tim, zapaljene su 82 kuće, čime je faktički uništena svaka nada da će to biti kratko i da neće biti žrtava. Što je karakterističan moj otac? To su možda dvije stvari. Ja i još neke porodice koje su u to vreme izgubile svoje članove podneli smo, pre nekog vremena, prijavu Tužilaštvu. Međutim, rekli su nam da nema niko da svjedoči. Što znači, svi imamo znanje, al nemamo priznanje. I prvo, moje komšije, prijatelji, Bošnjaci, iz straha ne mogu ili neće da svjedoče. A moji susjedi, komšije srpske nacionalnosti nisu spremni, verovatno iz straha za vlastiti život ili iz nekog svog uvjerenja. Druga stvar, moj otac je jedan od primjera zločina bez kazne. Među nama, ovdje, ima dosta sličnih iskustava — da imamo znanje, nemamo priznanje, ali imamo dosta zločina bez kazne koji će sigurno ostati dugo u dušama sviju nas koji smo izgubili. Pored mog oca, ja sam izgubio mog očuha, mog daidžu, njegovog sina koji je bio dječak od 16 godina. Prvo ću reći par riječi o tom dječaku. On je bio u Tuzli, pošao za Srebrenicu, nestao je na tom putu i mojoj daidžinici, ili mojoj ujni, rekli su jednom da je pronađen i identificiran klasičnom metodom. Ona je bila tužna, ali bar sretna, došla je do posmrtnih ostataka, ukopan, i ona je njega.... da kažem, svakodnevno išla u Tuzlu na to mjesto gdje su joj rekli da je bio ukopan. Međutim, kasnije se pokazalo da to nije tačno, što je bila jedna nova trauma koju ona i sada, kažem, nosi u duši i teško se nosi s tim. Hoću samo ovim primjerom istaknuti i zamoliti sve one koji rade u tužilaštvima, komisijama za nestale i tako dalje — budite vrlo oprezni, molim vas, sa takvim ponašanjem, jer ponekad ona zakašnjela trauma donosi mnogo veći bol i dugotrajnija je nego ona prva. Što su karakteristični moj daidža i moj očuh? Njih su našli u četiri ili pet masovnih

grobница. Vrlo je malo tu posmrtnih ostataka. I možda je tu karakteristično zašto govorim o tome iz sljedećih razloga. Prvo da kažem da su mene učili ili da sam ja mislio da čovjek može samo jednom umrijeti, jednom kad izgubi fizički život. Međutim, pronalaženje kostiju u četiri ili pet masovnih grobnica govori nam da možete umrijeti i drugi put. Raskomadaju tijelo, onda ga raznesu tamo negdje okolo. Pri tome uništavaju najveći dio toga. Izvinjavam se, nije baš jednostavno pričati o tome. Možda kad je u pitanju moj daidža i njegov sin... Ono što je često i treća stvar koja je bitna u ovom slučaju jeste — ne samo što su ubili, ne samo što su raskomadali tijelo, već nakon toga ide jedno sistematično negiranje da su ti ljudi uopće postojali. To je ono najteže što vam dođe na kraju, hajde da kažemo, kao završni udarac na vas, vašu ličnost i sve ono. A to je vjerovatno većina ovih ovdje koji imaju vlastito iskustvo, iskustvo gubitka najmilijih kojima to najteže pada. A pogotovo kako je tek teško onima koji nisu došli do posmrtnih ostataka. Pored toga, ja sam izgubio tetka i njegovog sina. Oni su takođe pronađeni u više masovnih grobnica. Ali zašto su moj daidža i moj tetak i njihovi sinovi karakteristični za srebreničku situaciju? Možda iz dva ili tri razloga. Prvi je što se porodica Kamenić, moj tetak i porodica Bektić ugasila. Bio je djed, bio je moj daidža kao jedina i njihov sin jedina. Sad njih više nema i ta porodica više ne postoji. Moja tetka, koja je već umrla, ustvari precrkla od boli, i moja daidžinica su faktički reproduktivno nesposobne i znači tih porodica više neće biti. To su samo karakteristični slučajevi, jer je na području Srebrenice dosta takvih slučajeva, to je taj transgeneracijski zločin genocida koji ne ostavlja... ne prestaje sa nestankom, da kažemo, fizičkim, već ostavlja trajne posljedice i tako dalje. Šta bih još mogao reći? Ja sam izgubio, pored toga, izgubio sam svoga zeta, odnosno, on je bio moj veliki prijatelj. Međutim, do njegovih posmrtnih ostataka nismo mogli doći i teško će nam biti. Za smrt mog očuha i mog daidže bio je odgovoran Grbić, onaj oficir Grbić koji je bio osuđen na sudu Bosne i Hercegovine i prepoznat kao odgovoran za njihovu smrt. On je bio osuđen na višegodišnju kaznu robije od 30 godina i prije par dana je oslobođen uz obrazloženje da nije primjenjen Zakon bivše SFRJ, da je napravljena neka proceduralna greška, molim vas. Mislim da za sve ovo ne treba komentar. Možete li zamisliti koja je to trauma za moju majku, za moju sestru i tako dalje, i tako dalje. Kad je u pitanju moja supruga, ona je u momentu kada je padala Srebrenica bila u sedmom mjesecu trudnoće. Ja sam bio u šumi. Mi se nismo vidjeli. Ona je došla u Potočare sa ocem, djedom i majkom i sestrama i... Zašto nju spominjem? Njoj su iz ruku otjeli oca i djeda, ona se gurala. Nije ih htjela pustiti. Međutim, nju su htjeli da udare puškom u stomak da ubiju tu bebu u stomaku, i onda je moj očuh.... pardon, moj punac, rekao: „Nemojte molim vas, pustite je, evo mi idemo, nemojte nju dirati“. Ono što je meni teško bilo, jer ja sam prošao kroz tu šumu od Srebrenice do Tuzle, sedam dana i osam noći, ta slika kako su raspoređivali moju suprugu, izvadili dijete, nabili na nož, to je u stvari mene... i sad mi često bude problem. Samo ako mogu još jednu minutu, oprostite. Mogu da prestanem, ali dozvolite još jednu rečenicu i možda dva ili tri razloga. Prvo, svi oni... vidim kako je žrtvama teško izaći i govoriti o vlastitom iskustvu. Puno je lakše pričati o iskustvu drugih. Međutim, sve one koji imaju hrabrosti da na ovakvim skupovima pričaju o vlastitom iskustvu smatram herojima, a ne žrtvama. Treba naći snage da izađete ovdje i pred svima nama pričate o svom bolu. Gdje sam ja danas? Ja nisam izgubio samo to, već je i

moja supruga izgubila sve svoje muške članove porodice. I ono s čim mi danas živimo, ja i moja porodica, jeste da supruga ima svoje traume, a ja imam svoje. Kad dođe vrijeme aprila, maja, kad dođe behar, proljeće, ja i moja supruga imamo dosta problema, ne međusobno, imamo psihičkih problema, zato što nas taj miris, umjesto da nas raduje, podsjeća na smrt i na one kojih više nema. Dobro, poštovani prijatelji, hvala vam na strpljenju. Ako sam bio malo duži, oprostite.

Nataša Kandić: Nikola Šašo.

Nikola Šašo: Ja sam cijeli svoj život živio u Zagrebu. Moji roditelji, Ljubica i Petar, živeli su na Baniji, u selu Ljeskovcu, Dvor na Uni. I tamo su tih dvoje ljudi imali svoje imanje i radili. Bili su u mirovini. Oni mrava nisu u životu zgazili. I nikad nisu mislili da njima može doći nešto loše. Toga dana kada je Tuđman „oslobodio“ Srbe u Krajini i govorio da ne treba nikud da idu od svojih kuća, moj otac je pomalo pristao na to i rekao: „Što ja da idem od svoje kuće, nisam ništa loše nikom učinio. Ni u jednoj vojsci nisam bio i ništa nisam radio“. Međutim, na nagovor komšija, pošto je postojala opasnost od strane Žirovca, krenuli su sa komšijama u koloni. Natovarili su i majku koja nije bila baš pokretna, i došli su u Dvor na Uni negdje oko 18 časova. Tu ih je zarobila hrvatska vojska. Oni su se odmah predali i dali su izjavu da žele da ostanu kod svoje kuće. Oni su ih odvajali – ko želi da ide prema Bosanskom Novom, prema Srbiji, a ko želi da oстане, na drugoj strani. Moji roditelji su ostali na drugoj strani, jer su mislili da ostaju kod svoje kuće. Međutim, tu su, da li su napravili grešku ili ne, jer bi se isto tako izdogađalo da su rekli da žele da idu, oni su popisani od strane hrvatske vojske. Znači, popisani. Komandant na zauzimanju... recimo... to je sve poznato, komandant je bio Željko Krapljanin. To zna i hrvatska vojska, zna i Ivan Grujić. Svi to znaju. Međutim, ovo što je rekao gospodin Žarko Puhovski, to je hod po trnju — da vi dođete i nekog odobrovoljite da dobijete bilo kakvu informaciju. Ja pošto sam živio u Zagrebu, ja sam non-stop išao u privatnu potragu za mojim roditeljima. Verovao sam da su negdje ostali živi. Međutim, dok god nisam saznao, a to sam slučajno saznao od pomoćnika ministra Ivana Grujića, da nisu među živima... Tad sam se dao u potragu. Ti svjedoci koji su bili s njima, oni su pobijeni. Moga oca su ranili, pucali su mu direktno u prsa u jednome suterenu u kući u ulici Voje Strinake u Dvoru. Majka je sjedila, kako je nepokretna, na torbi putnoj. Nije se uspjela ni podići, a oni su joj pucali u glavu i raznijeli joj glavu. Mislim i nakon toga... Oni su roditelji petoro djece, ja, moj brat koji je u Udruženju za nestale iz Hrvatske i koji je faktički taj dio svog života i posvetio tome i obolio je, i tako dalje... Mi smo svi završili sa traumama. Svi smo uglavnom zaradili infarkte, što je isto, neko je govorio od ove rodbine — to je tiho ubijanje rodbine na takav način, doziranje istine i to. Tiho ubijanje. Nakon 19 godina, mi smo pozvani u Zagreb nakon drugog davanja krvi u Osijeku. Jednom smo dali krv nekoj međunarodnoj organizaciji, što nije važno. Hrvatska ne da kosti. Ovi ne daju, kao da vrše analize. I sve je to tako igra mačke i miša. I samo ako se neko malo odobrovolji da vam tu odškrine vrata i da vi dođete da saznate neku istinu. Međutim, ja sam zahvalan za to. Mi sad tek razmišljamo o tome da tražimo krivce, jer Hrvatska država jse tako postavila da nemate — kakvog krivca, kakav krivac. Samo postoje žrtve njihove. Nema krivca na drugoj strani. I sada mi, recimo nakon 19 godina smo uspjeli... Pozvali su nas sa sudske medicine u Zagrebu. Mi smo preuzeli ta tijela i hvala bogu, bili smo uporni. Mnogi su tu ljudi zaslužni. Od REKOM foruma u

Budvi, gdje sam ja isto ovako izašao, tresle su mi se noge, a izašao sam za govornicu i govorio o ovom problemu. Tad je malo krenula ta istina o tome u etar, i tako dalje... Svakoga ko nije dobio kosti čeka takav put. To je mozaik sa 100 kockica i nečijom dobrom voljom na kraju, da vam udjeli, samo da vi možete dobiti onu hrpu kostiju da možete da sahranite. Ja vam kažem iskreno, onako, meni je laknulo i ja sam zadovoljan. Hvala svima koji su pomogli, Nataši, Grujiću, svima koji su pomogli da mi to riješimo.

Ako ovaj REKOM ne zaživi, ne postoji nijedan neki drugi jači sistem, recimo, da bi mogao da objedini to i da neke bar, što reče doktor Puhovski, bar da neke norme uskladi i da udobrovolji te feudalce da daju bar naša tijela. Jer mi smo žrtve. Nisu oni žrtve. Mi smo žrtve. I da ti feudarci bar pristanu na to da nam daju koliko-toliko — naša tijela ili suđenje tim zločincima koji su ih pobili. Otom potom, jer oni kroz to suđenje... Do suđenja tima zločincima, to je toliko dalek put. Ja sam u Zagrebu živio do 2000. godine. Hrvatska je raspisala potjernice za svim Srbima koji žive u Krajini. Mog brata su deportirali iz Vrbovskog, iz Rijeke, u Sisak u zatvor. Gdje god da ste se vi pojavili, opština ta i ta, to je Krajina, za vašim roditeljima, za mojim ocem, ne znam, koliko poternica. Čovek 70 godina od stočne pijace dalje nije otišao. Nikud se maknuo nije. Za njim je raspisana potjernica za rušenje policijskih objekata, za masovna ubistva. Svako je, uglavnom, imao neku takvu optužnicu. I šta bi god pokušali... Ja sam po Zagrebu hodao tri godine bez ikakvih dokumenata, kao duh. Kad dođete u policiju na Velesajmu i tamo ima neka Marija iz Zenice i ona kaže: „Za vašim ocem je raspisana tjeratica?“ Ja velim: „Koja tjeratica? Da li je međunarodna? Da li je ova hrvatska? Ova hrvatska je raspisana za svim Srbima. Ova međunarodna,“ rekoh „ja priznajem nju“. Ne možete dobiti nikakve dokumente. Ja sam po Zagrebu tri godine hodao dok nisam zamolio pokojnoga Đukića, hodao kao duh bez ikakvih dokumenata. Tužio sam i hrvatsku državu i policiju i sve. Nema tu... Sve institucije tu opadaju. Zato kažem svima onima, ja saosjećam s vama. Neću mnogo dužiti.

I morate do kraja biti uporni... Evo mi smo uspjeli sahraniti svoje roditelje na Orlovači u Beogradu. Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti. I s time smo mi zadovoljni.

E sad, ovaj drugi dio koji treba da nastupi, da se nađu ti koji su izvršili te zločine, to će tek biti hod po mukama. Znajući kako Hrvatska udara troškove ovima koji su nastradali, ona još privali da plate sudske troškove. Zamislite vi, ja primam 240 evra penzije i oni mi kažu kad ja dignem tužbu „Stop, ovo su ti troškovi javnog Državnog odvjetništva“. Nemaš ništa više. Da li iko od Srba ima snage da dođe tamo i podigne bilo koju tužbu ili krivičnu prijavu? Ali ja vjerujem sada, pošto je taj REKOM, da će se ta pitanja pomalo riješiti. Pojedinačno, to ne pije vodu.

Hvala vam mnogo što ste me saslušali i želim da svi... Dugo smo čekali, 19 godina, al' želim vam da nađete psihički mir, kao što smo mi sada našli. Hvala vam mnogo.

Nataša Kandić: Nema više vremena za drugu grupu. Svi ste pomalo prekoračili. Evo, Mevludin Lupić i Kada Hotić. Molim vas kratko se predstavite, pa onda počinjemo. Molim vas, imamo 22 minuta.

Mevludin Lupić: Dobar dan, ja sam Mevludin Lupić, dolazim iz Zvornika, iz Bosne i Hercegovine. Inače sam iz porodice iz koje je ubijeno 15 muškaraca od 1. do 7. juna 1992. godine. Moj otac Ramo, amidža i amidžići.

Prenk Gjetaj: Prenk Gjetaj, iz Komisije Vlade Kosova za nestala lica.

Kada Hotić: Kada Hotić, Udruženje pokret enklava Srebrenice i Žepe, preživjeli svjedok genocida u Srebrenici.

Nataša Kandić: Kado, izvoli, govori u svoje ime. Imaš šest minuta.

Kada Hotić: Sad ovom prilikom neću pričati u ime organizacije, nego u lično ime, ono što sam preživjela. S početka ukratko samo nešto što mogu vam reći. Kad bih pričala cijelu priču, trebalo bi mi dana. U Srebrenici sam živjela sa svojim mužem, sinom, ćerkom. Tu su mi bila i dvojica braće, deveri. Tako, svi smo bili blizu. Međutim, rat nas zateče. Izenadio nas. Nismo uspjeli otići iz Srebrenice, kao i mnogi što nisu. I prvi doživljaj napada, artiljerijskog napada na Srebrenicu; pobjegla sam sa grupom ljudi u šumu. To je bio april. Za to vrijeme, i Amirov otac i ono što je bilo nepokretno u gradu— pohvatano, pobijeno i spaljeno. Oni što nisu mogli da stanu iz kreveta— to su popalili. To je Amir [Kulaglič] ispričao. Srebrenica je gorila. Jedanaest dana sam u šumi bila. Bilo je nas 56 muškaraca, žena i djece. Bio snijeg onaj aprilski što je pao kasno, pa kasnije kiša. Izdržali smo nekako. Niko se nije prehladio. I kad je Srebrenica zapaljena, vratimo se u tu izgorjelu Srebrenicu, da bi nastavili nekako živjeti. Međutim, granatirani smo non- stop s brda. Disati se nije moglo. Za kratko vrijeme hrane nestalo. Neću pričati o patnji bez hrane, o svemu, o onim naporima preko brda, u tuđu teritoriju, pod kontrolom Srba, odakle sam donosila hranu. Išla sam 19 puta. Prvi put kad sam otišla svi su mi nokti s nogu spali. Bila mi obuća jedan broj veća i u toku noći, dok sam ja nosila 25 kila kukuruza, u borbi da preživim i da prehranim tu svoju porodicu... Nisam dozvolila sinu da ide na taj teren da donese. Ja sam se izlagala. Sve je to nekako bilo... Podnošljivo bi to bilo, ta muka od granatiranja, avio bombardovanje... Nema šta nas nije tuklo. Kad kažu – nije bilo avio bombardovanja... Migovima su nas tukli. Donešena je rezolucija o zabrani upotrebe aviona. Pa su nas kasnije bombardovali... Neki kažu — iz Ponikvi dolaze poljoprivredni. Ali ni puška ne može da ga obori ko je imao pušku. Zna Amir kako je tamo bilo bez oružja. Ja znam, odbrana se formirala sa 40 pušaka. Neko imao onu... Moj Samir nekakvu napravio. Morali smo se braniti, jer smo napadnuti. Ostali smo tu. Nemamo kud. Ali sve bi se to pritr pilo, sva ta muka, ja bih to s ponosom pričala kako smo uspjeli da preživimo. To je pravo umijeće. To je čudo. Bez hrane, bez vode, bez struje, zatvoreni, povrijeđeni se vratili. Eto kažu da su bili generali, ali nemamo pušaka, jer su nas tretirali kao vojsku kad je Srebrenica pala. Međutim, taj 11. juli kad je bio završetak naše sudbine, kad sam se ponadala, još sam se radovala, živi smo, i moj Samir je živ, i moj Senad, moj muž je živ. I moja braća su živa. Jedni su otišli šumom. Jedni su u Potočarima. Dođe Mladić sa onom grupom. Odvedoše mog brata Ekrema u onu nekakvu bijelu kuću što se sad pominje. Nema mog Ekrema. Moj jedan brat otišao preko šume i moj sin i djever. Nisu uspjeli proći. Ja taman u autobus jedan, da vam kažem da je bio transport svih marki autobusa iz Srbije, i Lasta, i 7. juli iz Šabca i ne znam ni ja ko sve nije bio. Prevoze taj narod, deportacija. Moj muž krenuo sa mnom u autobus,

međutim, staviše mu pušku za vrat, ode u stranu, kad ja pogledah, tamo je grupa ljudi, stoje, ne umijem reći ni što, ni kako. Nosio je ruksak sa sobom gdje su nam bile fotografije. To su nam bile uspomene, da njih barem imam. U tom... Ta dva dana što sam bila u tim Potočarima s tim narodom, a dragi bože, kakve patnje. Porada se žena blizu mene, u grupi, u masi. I dođe čovjek i samo joj zgnječi onu bebu, dijete ni vrisnulo nije, ni javilo se. Nije mu ni ime zapisano. Nije među nestalim, nije među rođenim, a bilo je. Jedna drži bebu. Dijete plače. Kaže „Ućuti ženo to dijete“. „A šta ću mu ja“ kaže žena. Šuti žena, ništa ne govori. Samo jedna curica vrišti, kažu da je iz Šušnjara. Mati joj viče, valjda je mati „Pustite je, njoj je samo devet godina“. Od usta do usta, nema možda deset metara do mene, silovali dijete. Vrištalo dijete, vrištalo dok mu nije nestalo daha. Prestade. Gužva je. Mi svi čekamo da se proguramo tamo. Držim se mom mužu za rame samo da da ... Ono prije nego što su ga odveli, da se ne izgubimo. Trebam u WC negdje. U nekakav kukuruz ja pređoh. Tri tijela tamo jedno preko drugog bez glava. Tamo iza nekakve kuće, opet ima kuća na domak tu, devet tijela potrbuške, bez glava. Ja se vratila. Nije mi ni trebao WC. Muža mi odvojiše. Ja sam bila prazna. Nemam više ni straha, ni želje, ni volje. Kasnije kad sam prešla i nastavila tražiti, sve bolnice, sve sam pretražila, kažu mi „Samir ti je ranjen“. Sve sam obišla, tražila, nema moga Samira nigdje. Mjesec, dva čekala. Nema mog Samira nigdje. Čuvala cipele velike, 46 broj. Doći će moj Samir. Nema ga. Nije nikad došao, ni dan danas. Ohrabрила sam se, osnažila sam se da se borim da tražim nestale, da tražim krivca. Pa i u REKOM-u i raznim organizacijama, pa u svim udrugama širom Jugoslavije i po bijelom svijetu. I ožilavila sam, otplačem i opet kažem — pa makar se ne stidim nikoga. Nije od mojih niko zločinac bio. Hvala dragom Alahu, nisu. Imam svoje patnje, svoje suze, svoju bol. Al' kako će zločinac zaspati kad mu se budu slike vraćale. Rekoh, njemu je teže. Dobili smo jedno pismo iz Vlasenice, u kom jedan tako slično opisao život koji ne bih poželela nikom, ni tom dušmanu koji mi je dijete ubio. Hvala vam.

Mevludin Lupić: Tačno 25. maja 1992. godine, u selu u kojem sam ja živio i okolnim selima gdje je živilo većinsko muslimansko stanovništvo, opkoljeni smo, da bi u roku od dan, dva, tri svi bili protjerani u jedno selo, u Klisu, da bi odmah nakon te noći, dvije, bilo je negdje oko... sigurno 5.000 stanovnika, što žena, djece, muškaraca. 1. juna na Bijelom potoku, za nas crnom, bili su razdvojeni svi muškarci od 15 do 90 godina, od svojih porodica, svojih supruga, majki i ostalih, natovareni u kamione i odvezeni u Tehnički školski centar u Karakaju. Između ostalog, u tim kamionima je bio moj otac Ramo, moj amidža, amidžići, veći broj dalje familije, komšije, prijatelji, ukupno njih 668. Odmah u tom Tehničko školskom centru, naravno, ništa mi nismo znali šta se dešavalo do otvaranja sudskih procesa, oni su od 1. juna do 7. juna, pobijeni u Tehničkom školskom centru, njih približno oko dvije stotine što su prirodnom smrću stradali, paćeni na različite načine. Onda su prevezeni u Dom kulture u Pilici, takođe opština Zvornik, gdje su isto takou tom Domu kulture u Čelopeku mučeni, ubijani, da bi na kraju svirepo streljani u Gerinoj klaonici u Karakaju kod Zvornika. Ovo što sam vam prenio, to se desilo u roku od tih nekih sedam dana, a sve to smo mi saznali mnogo kasno. U nadi smo živjeli da su živi, da će se pojaviti odnekud živi. I pisali smo... Lično sam pisao... Nema institucije koju nisam obišao da tražim informaciju šta se dešava, gdje su, i tako dalje. Kada je rat stao, nastala je potraga dalje;

da li su živi. Pa su razne informacije, odnosno, dezinformacije kružile — nalaze se u Srbiji, ovdje, ondje, dok se nije prva masovna grobnica otkopala, što u Pilici, što u Gerinoj klanici. Ja sam u tom periodu sa ostatkom svoje porodice živio u Tuzli, jer smo bili protjerani sa svojih ognjišta. Kad smo se 2001. godine vratili u svoje kuće, u selo kod Zvornika, onda počinje potraga za, ako ništa drugo, posmrtnim ostacima. A onda nekad, čini mi se 2005. godine, ne mogu se sjetiti baš datuma, dobili smo poziv iz Fonda za humanitarno pravo da, kao članovi porodica, prisustvujemo sudskom procesu, jer je podignuta nekakva optužnica, sad kažem „nekakva“ jer je tada ta optužnica bila, ja bih rekao, po mom nekom mišljenju, s obzirom na to da se nisam razumio ni u optužnice, nisam znao ni gdje idem u Beograd sa mojim komšijama, članovima porodica. Pozvani smo. Došli smo u Beograd. Taj sudski proces koji smo krenuli da pratimo bio je za ratne zločine počinjene u Domu kulture u Čelopeku, prema našim komšijama iz Diviča, a ne za stradanje 1. juna, tačnije Bijeli potok, Tehnički školski centar, Gerinu klaonicu ili Pilicu. Ali zahvaljujući ovom suđenju, iskoristiću priliku da zahvalim gospođi Kandić i Fondu za humanitarno pravo i svim saradnicima koji su podržali članove porodica, došlo je i do suđenja za zločin na Bijelom potoku i Gerinoj klaonici. Te iste 2005. godine, moj otac Ramo nađen je u jednoj od masovnih grobnica na planini Crni vrh kod Zvornika. U tom trenutku je sva moja nada za život, sve što sam ja zamišljao, što sam ja sanjao umrlo. Taj sudski proces nekako mi je otvorio oči. Nekako mi je... Onda, naravno, Nataša i saradnici njeni, pa i uvjeravanja tužilaca, sudija i svih onih da će jednog dana pravda doći za sve one... To me nekako ponukalo da dalje nastavim, da smognem snage da jednostavno krenem dalje, jer još nisam pronašao svoje rođake, to jest najbliže. Još uvijek tragamo za njihovim posmrtnim ostacima i dan danas. Ali ne mogu, nisam se pripremao za ovaj današnji govor. Ovo govorim iz duše i srca. Nekada, čini mi se prije jedno četiri godine, kada je završen sudski proces u Beogradu, kada sam u presudi video ime mog oca, i potvrdu o njegovoj smrti, nadao sam se da će barem ta pravda nekako biti zadovoljena. Međutim, presude su bile takve kakve jesu. S moje tačke gledišta, bile su katastrofalne. Čovjek koji je imao svu moć, osuđen je na šest godina zatvora. Čovjek koji je komandovao Teritorijalnom odbranom u to vrijeme i svim onim jedinicama koje su tamo bile, osuđen je na 15 godina zatvora. Ali ono što me i dan danas muči jeste državno Tužilaštvo Bosne i Hercegovine koje još nije otvorilo nijedan... nijednu optužnicu, nijedan slučaj nije pokrenulo, a uvjerali su nas prije tri, četiri godine riječima „Imamo sve spremno, sve ide, sve će to da bude. Biće zadovoljena pravda“. Biće ovako, biće onako. Ali do dan danas nijedna optužnica nije podignuta za ubistvo velikog broja ljudi. Ali ono što me hrabri i dalje, jeste onaj jučerašnji dan, jučerašnja Skupština. Ima nade što me hrabrite svi vi koji ste ovdje prisutni u ovoj sali, što ne želim da napustim, ne želim da napustim sve jer sebe sam posvetio ovom pitanju. Želim mir, želim da se pravda zadovolji, želim da jednog dana porodice žrtava dožive bar malu satisfakciju, da živimo i kažemo da je bar jednim dijelom pravda zadovoljena, da je istina izašla na vidjelo, da su zločinci kažnjeni. Međutim, nažalost, evo i ovih dana, jednostavno svi vidimo šta se dešava u Haškom tribunalu, tako da sve to ima svoje. Ali ipak mislim da ima snage, da možemo izdržati svi zajedno ako budemo nešto pojedinačno radili. Mislim da smo nemoćni, ali ono što me ohrabruje je da smo svi zajedno u ovom problemu i da se nadam da ćemo jednog dana sjediti i

govoriti o onome da smo barem jednim dijelom zadovoljni. Naravno, naše patnje ostaju sa nama, a možete nas saosećanjem tješiti, i to nam treba... Toliko od mene. Hvala vam na strpljenju.

Prenk Gjetaj: Ne predstavljam nijednu instituciju, niti Komisiju Vlade Kosova za nestale, čiji sam predsjednik. Došao sam ovde da slušam i odam poštovanje ljudima koji su doživeli nasilje i zločine. Na ova vrata, mislim na Forum u kojem učestvujemo, treba da ulaze samo ljudi koji imaju humana osećanja, jer samo oni mogu da razumeju patnju, bol i iskustvo rata. Jer zločin je zločin, bez obzira gde je i od koga je počinjen i on nema drugog naziva.

Prvo ću nešto reći o Nataši Kandić. Neko je naziva izdajnicom, neko je naziva i nacionalistkinjom koja pokušava da izjednači zločine i tako dalje. Ja je nazivam snažnom ženom koja uspeva da ujedini ljude u zajedničkom bolu, bolu za najbližima. Koliko istina može prodreti i kako postići da istinu prihvate oni koji su odgovorni, to je veoma teško da se postigne i to samo jedna žena ili jedna individua sama ne može. Međutim, svi treba da radimo na tome.

Porodice nestalih su najugroženija kategorija ljudi pogođena ratom. One su lišene prava da znaju sudbinu svojih bližnjih. Nisu ravnopravne, njihov bol se ne smanjuje, ne umiruje. Njihov košmar je drugačiji, i on povezuje porodice, nezavisno od nacionalne pripadnosti. Na sastancima i forumima čuli smo jednu poruku — da nestali imaju samo jednu jedinu karakteristiku, da im je to i etnička pripadnost, a to je da su nestali. I ako pokušamo da ih razumemo iz ove perspektive, napravićemo veliki napredak. Porodicama nestalih uskraćeno je pravo da znaju, ali i pravo na kompenzaciju i reparaciju. Njima je teško da dođu do institucija do kojih se najlakše stiže kada se nastupa u ime nacionalnih zajednica. Dete koje je izgubilo oca, supruga koja je izgubila supruga i koja se stara o detetu— zar nemaju pravo na minimum pravde, da žive kao ljudska bića, a u položaju su žrtava ne svojom krivicom. Da barem imaju satisfakciju po pitanju osude zločina, a daleko smo od utvrđivanja odgovornosti za nestanke ljudi.

Neko je danas pre podne postavio pitanje ima li nekog modela. Ima, ali ima i loših modela. U periodu diktature u Francuskoj je nestalo 200.000 ljudi i niko za njima ne traga. Mi ne možemo postati Španci, jer svako ima svoje osećanje, svoj mentalitet, svoju kulturu; hoću reći da moramo otvoriti prošlost kao najtežu ranu, a ne bežati od nje iz straha da može početi novi rat.

Imamo i drugih modela, Kipar ili nešto slično. Tamo nakon 40 godina tragaju za nestalima u ratu iz 70-ih godina. Međutim, oni su uspeali da pronađu određeni *modus vivendi*, uslovno rečeno, i da formiraju zajedničku komisiju za istraživanje i pronalaženje posmrtnih ostataka nestalih. I oni imaju nestale, ali su odustali od odgovornosti.

I možemo li mi odustati od odgovornosti? Naravno da ne. Jer kao prvo, pravo na odustajanje od odgovornosti imaju oni koji su doživeli nasilje. I ne vidim niti sam čuo neku takvu spremnost od predstavnika institucija ili članova porodica bilo koje nacionalnosti da su spremni da odustanu od odgovornosti za zločine.

I poslednje pitanje o kojem ću govoriti. Dok nema spremnosti za traženje oprostaja, dok nema političke spremnosti, nismo ozbiljni i nećemo imati uspeha po ovom pitanju.

A kada je reč o odgovornosti, ona mora biti praćena spremnošću za izvinjenje.

Svi govore da su žrtve. Zna se ko je žrtva. Stoga ja danas ne želim preuzeti odgovornost da kažem Srbija, Hrvatska, Bosna ili Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Albanci. Zna se vrlo dobro... vrlo dobro se zna, treba da rade organi, nadležne institucije, tužilaštva, sudovi, istraga. Istina se zna, ali se krije. Istinu svi znamo, stoga ta istina mora izaći na površinu i tada možemo prevazići teškoće. To može biti određena vrsta satisfakcije i rehabilitacije za nepravde koje su doživele žrtve. Hvala vam.

Munira Subašić: Čula sam dosta puta da se priča o pravdi, o povjerenju, o pomirenju. Nijednom nisam čula ni od koga da je neko govorio o odgovornosti i povjerenju. Mislim, na prostorima bivše Jugoslavije, najviše je potrebno povjerenje među ljudima. Znamo da je Haški tribunal osnovan 1993. godine, kako bi uradio tri stvari: priveo odgovorne, zaustavio zločin i uspostavio mir. Međutim, od toga nema ništa. Čula sam ovu mladu gospođicu [Jelena Subotić], baš sam je pažljivo slušala, kad je rekla da će ona braniti Haški tribunal. O Haškom tribunalu će na kraju njegovog mandata davati ocjenu žrtve — da li je prošao ili nije prošao. A može ga braniti ko god hoće, može govoriti šta god hoće, ali mi žrtve imamo pravo da kažemo da li je njihov mandat bio dobar. Na početku, Haški tribunal je radio dobro, dok se nije iscenirala smrt Slobodana Miloševića. Ja kao majka koja sam u genocidu u Srebrenici izgubila 22 člana uže familije i možda preko stotinu šire i koja sam prošle godine ukopala samo dvije male koščice mog sina Nermina koje su nađene u dvije masovne grobnice, 25 kilometara jedna od druge... I mislim da ja nisam takvo dijete rodila, da sam ga rodila i sa rukama i sa nogama i očima i glavom i sve. Nažalost, eto. Ali, opet, imam nišan među 6.500 njegovih drugova, komšija, prijatelja, pa sam nekako zadovoljna. Našla sam bar mali smiraj. REKOM jeste dobro da se priča, da se govori, da se ne zaboravi, ali mislim da se u REKOM-u moraju malo više žrtve uključiti. Nije samo — uradili smo izvještaj, došlo je do pomirenja, došlo je do ovoga. Mora REKOM raditi na povjerenju ljudi, običnih ljudi, političara, intelektualaca i svih drugih. To je ono što sam ja zapazila sad u ovome svemu. I mislim na kraju na oslobađajuće presude u našem sudu u Bosni i Hercegovini. Sud ratnih zločina u Bosni i Hercegovini koji je osnovan je takođe na početku radio dobro, ali sad, u posljednje vrijeme, više tamo ne sjede, nažalost, ja se izvinjavam jednom malom broju sudija i tužioca, sposobni nego podobni. Tamo politika stavlja naše sudije i naše tužioce. Tako da i za sud u Hagu možemo komotno mi žrtve genocida da kažemo da je politički sud. Oslobađanje generala, puštanje na slobodu Šešelja, jeste da je on bio njihova noćna mora i evo sad će biti noćna mora u Srbiji. Mislim, to je opet politika. Držati čovjeka ili zločinca 11 godina i ne presuditi mu. Moramo se svi kao obični ljudi zapitati šta je tamo, šta to opet nije dobro. Ja bih vas sve opet lijepo pozdravila. Ja sam htjela malo da otvorim da se govori malo više o povjerenju i o odgovornosti ljudi na prostorima bivše Jugoslavije. Hvala.

Desanka Pejčinović: Ja sam Desanka Pejčinović iz Peći, majka sam Slobodana, deteta otetog u gradu u kojem je odrastao. Predstavnica sam Udruženja kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji. Teško je, 15 godina, mnogo je teško za nas, za majke, za žrtve, za nas su ti naši članovi porodice i te žrtve juče oteti i ubijeni. Mi moramo nastaviti svom snagom ovako kako smo se

borili više od 15 godina. Dakle, borba neće prestajati, ali, nažalost, gotovo da su svi roditelji otete dece pomrli, a nisu saznali istinu. Ja sam očekivala, a i sve naše porodice, mnogo više od REKOM-a. Mi smo očekivali da ćemo, ne samo preko REKOM-a, nego i preko drugih institucija, domaćih i stranih, mnogo brže se približiti istini. Ja sam lično, kao i porodice našeg udruženja, očekivala... Znači, nama je REKOM ovde blizu, Fond za humanitarno pravo je blizu, mi smo se hvatale i dalje se hvatamo za svakog. Čak i neprijatelja ne smatramo neprijateljem ukoliko će nam pomoći da se približimo istini. Teško je živeti 15 godina u neizvesnosti. Članovi naših porodica su oboleli i živimo svakodnevno u grču, taj grč nikako ne prestaje. Ja hoću da kažem, a pokušaću da ne odužim, jer ima i drugih, da su naše žrtve tako ponižene, a da se nimalo nismo približili istini, a prošla je decenija i po. I ono što sam ja lično, a i sve porodice mog udruženja, na šta smo mi spremni zarad istine... Mi smo spremni, pogotovo mi roditelji koji ne znamo za tu svoju mladu decu od četrnaeste godine pa nadalje, ne znamo ništa, mi smo spremni da kleknemo i ponizimo se zbog naše dece, da oprostimo zarad istine ili barem da se približimo istini.

U vezi sa opraštanjem, jedna mama iz Prištine, Dragica Majstorović, zamolila me je da vam pročitam pesmu koju je ona napisala, vezano za njenog sina Ivana koji je otet u Prištini ispred zgrade, dok je stajao sa svojom ličnom torbicom da krene u raseljništvo. Nema ga i dan danas, ne zna se njegova sudbina, evo, čujte, na šta smo mi majke i naše porodice spremne. Njena pesma se zove „Ubico“:

„Ubico, biće ti oprošteno, samo mi kaži gde si mi sina zakopao,

da li si mu lapski kamen na grudi stavio ili si sipnički pijesak po njemu prosuo?

Možda si ga u moju njivu položio.

Kako si ga osudio, koju si mu krivicu pronašao, šta si mu na kraju rekao,

da li si mu oči svezao ili si smelo u lice dete gledao?

Ni ljubav još nije spoznao, ni žilet nije kupio da bi bradu obrijao, da mu naraste stalno je čekao.

Ubico, reci mi, da li se na smrtnom času Bogu pomolio, da li je majku dozivao?

Kakvu si mu smrt odredio, da li si ga streljao, jer samo dete je bio, kako si mogao?

Ubico, biće ti sve oprošteno, samo mi kaži gde si ga sahranio, ispod kog drveta si mu život ugasio, kojom si ga travom ozelenio, kako si kući otišao i decu pomilovao?

Kad si moje dete ubio, kako si noćas spavao, da li si moje čedo sanjao?

Ubico, biće ti sve oprošteno, samo mi kaži gde si mi sina pokopao; ili si mu srce na svetskoj pijaci prodao?..“

Mi smo spremni da sve oprostimo i da poniženo stojimo zarad istine. Nema ih među mrtvima, nema ih među živima i zato ja molim, ne samo REKOM, nego sve druge ljude dobre volje, karakterne, širokog srca, da nam pomognu. Neizdrživo je čekati na kosti, da mu napravim grob,

da mu se odužim kao majka. Možda sam vas opteretila, ali teško mi je, vi ćete me bolje razumeti nego drugi.

Nataša Kandić: Ovo je bila sesija „Iz ugla žrtava“, jedina bez komentara.

Nedelja, 16.11.2014.

Upotreba činjenica u umetničkim delima

Prikaz video sekvenci iz pozorišnih predstava: „Hipermezija“ (rediteljka Selma Spahić), „Generacija 91-95“ (reditelj Borut Šeparović), „Aleksandra Zec“ (reditelj Oliver Frljić), „Potocary party“ (reditelj Stevan Bodroža), „Autorski projekat 25.671“ (reditelj Oliver Frljić), „Patriotic Hypermarket“ (reditelj Dino Mustafić)

Moderator: Bojan Munjin, pozorišni kritičar

Panelisti: Dino Mustafić, reditelj; Hazim Begagić, direktor Bosanskog narodnog pozorišta u Zenici (BiH); Andrej Nosov, reditelj; Stevan Bodroža, reditelj; Alban Ukaj, glumac; Maja Izetbegović, glumica; Almir Bašović, dramaturg

Bojan Munjin: Dobar dan i dobro došli na drugi dan naše zajedničke konferencije. Predlažem da počnemo sa našom prijepodnevnom sesijom koja nosi naslov Upotreba činjenica u umjetničkim djelima, s time da je ona podijeljena na dva dijela. U prvom dijelu ćemo razgovarati o kazalištu, a u drugom dijelu o filmu, naravno, tako što ćemo se baviti činjenicama iz novije prošlosti; drugim riječima, poslednjim ratovima, žrtvama, zločinima. Onda bi naša kazališna sesija izgledala tako što bismo prvo pogledali jedan video isječak šest predstava koje se bave ovim temama, a onda bismo sa učesnicima tih predstava, redateljima, glumcima i producentima porazgovarali, zajedno sa svima vama, o tome kako činjenice izgledaju u jednom mediju koji se zove umjetnost.

Video koji ćete sada vidjeti traje 40 minuta. Nadam se da će vam on na određeni način biti zanimljiv i poticajan. Vidimo se nakon videa i pogledajmo ga zajedno.

Video.

Dragi učesnici ove konferencije, počinjemo sa drugim dijelom prve sesije, nakon ovog videa koji ste mogli vidjeti. Razgovaraćemo o našoj temi Upotreba činjenica u umjetnosti u kazalištu ili pozorištu. Po ovim imenima i prezimenima vidite tko su današnji panelisti, dakle, gosti ove sesije. Ja ću ih ipak predstaviti: Andrej Nosov, Alban Ukaj, Hazim Begagić, Stevan Bodroža, Dino Mustafić, Almir Bašović i Maja Izetbegović. Dakle, razgovaramo o temi Upotreba činjenica u umjetnosti, ali zapravo razgovaramo o onome kako je kazalište reagiralo na ono što jest, da tako kažem, naša zajednička nesreća, a to su ratovi koji su imali toliko žrtava. Samo s moje strane jedan mali historijski uvod vezan za nešto što bi se zvalo evolucija u kazalištu vezanom za tretiranje činjenica iz ratova. Početkom 90-ih, kad se rat već poprilično razmahao, radio sam intervju sa redateljem Dušanom Jovanovićem koji je tada razmišljao da se bavi „Antigonom“ na način da je ta Antigona junakinja u opkoljenom Sarajevu. Razgovarali smo o kazalištu, o njegovim ranijim komadima i ranijim režijama i onda je on u jednom trenutku izgovorio sljedeću rečenicu: „Ja mislim da je sada, jedino moralno što može učiniti jedan

kazališni redatelj, da pozove izbjeglice na pozornicu.” To je jedan trenutak, jedan refleks, a i jedan, da tako kažemo, estetski pomak, gdje više kazalište u klasičnom smislu, nakon ratova ili uslijed ratova, ne može biti isto. Ne može kazališna predstava počinjati rečenicom „Gospođa s psetancetom izašla je u pet sati”. To je htio reći Dušan Jovanović. Deset godina kasnije, opet stjecajem okolnosti, našao sam se u jednom zagrebačkom stanu u razgovoru kada je Borut Šeparović, vidjeli ste insert njegove predstave „Generacija 91-95”, htio raditi predstavu sa veteranima rata u Hrvatskoj koji su izgubili, od granata i metaka, svoje spolne organe, htio je raditi predstavu o tome. Ali nije htio raditi predstavu iz literature, a i literatura je o tome nešto rekla, od Hemingveja, preko Hinkemana, Vojceka itd. Ljudi ovdje za stolom sve znaju o tome; nego je htio raditi predstavu sa invalidima, sa veteranima, sa vojnicima. Na tom sastanku su bili Borut Šeparović, Oliver Frlić, Anica Tomić i Jelena Kovačić. Dvije mlade redateljice, odnosno dramaturškinje koje su radile neke druge predstave istog tipa u Zagebu. Ja vam sad neću prepričavati cijeli taj sastanak, ali tada, početkom dvijetisućitih, svih ovih predstava još nije bilo. Iz tog razgovora jedna rečenica mi je ostala u sjećanju. Nije tu rečenicu izgovorio niti slavni Oliver Frlić, niti, isto tako slavan, Borut Šeparović, nego jedna diskretnija osoba. To je bila Anica Tomić, koja je rekla nekako jako u vlastito ime: „Mi smo svi sjebana generacija.” Sad citiram kako je ona to izgovorila. Ja sam tada shvatio da postoji jedan strašan osobni poriv, lični poriv da se nešto radi kako god mi to estetski kasnije u predstavi ocijenili. Dakle postalo mi je vrlo jasno odakle kreću ti projekti. Dakle, bila mi je jasna ta energija. Morao sam čuti tu rečenicu da bi mi to bilo jasno. Eto toliko o nekoj vrsti instant historije vezano za angažirano kazalište. Gospodine Mustafiću, što je jednom redatelju vaše provenijencije u glavi kad se mora suočiti sa činjenicama proteklih ratova? Vi ste napravili predstavu „Patriotik hipermarket“. Sami ste proveli četiri godine u opkoljenom Sarajevu. Dakle, iskustva imate više nego dovoljno. Ovog puta ste radili predstavu o Srbima i Albancima na Kosovu.

Dino Mustafić: Predstava „Patriotic hipermarket” je nastala iz arhivskog i dokumentarnog materijala koji su prikupili anketari u okviru velikog istraživačkog projekta. Mislim da su pune tri godine radili intervjuje sa pet stotina građana Kosova, Srba i Albanaca. Taj materijal je dvoje dramskih pisaca, Jeton Neziraj iz Prištine i Milena Bogavac iz Beograda, preuredilo u jednu vrstu transpozicije tih scena, u fragmentarne prikaze iz života Srba i Albanaca. Onda smo na premijernoj izvedbi u BITEF teatru imali stvarne protagoniste na sceni, ovdje smo ih u predstavi samo spominjali kao građane, govorili smo Srbi i Albanci i njihovu starosnu dob, a koji su zapravo imali svako ime i prezime. Za mene je to bio vrlo zanimljiv projekat zato što sam imao posebnu odgovornost, poziciju u kojoj do tada nisam bio. Mnogo mi je lakše bilo raditi predstave o onome što ja znam, a to je bio raspad Jugoslavije, fenomen opsade Sarajeva, teme koje su zapravo bile bosanski rat, a sada sam se našao u prilici da govorim o životu na jednom dijelu teritorije na kojoj sam boravio mnogo puta, ali posle rata. Da govorim sa svješću da sam ja jedini zapravo strani državljanin koji je bio na tom projektu. Svi ostali su bili ljudi sa Kosova ili Albanci ili Srbi. I onda sam zapravo shvatio kako je teško UN-u, kako je teško pregovaračima, medijatorima u tim stvarima, jer smo krenuli proces tako što je bilo mnogo predrasuda, mnogo stereotipa već izgrađenih i unutar same ekipe. Sad pravim jedan luk. Dakle napravili smo

predstavu, a potom smo na konferenciji za štampu od tih istih aktera, i s jedne i druge strane, čuli rečenice koje ja neću nikad zaboraviti i kojima su, zapravo, glumci, ni dužni ni krivi, pokušavali jedni drugima da se izvine, kao Slobodan Bešlić koji se izvinio za ono što su Srbi radili, taj teror na Kosovu. Taj proces je za sve nas bio katarzičan. Sada dolazimo do jedne vrlo važne činjenice, a to je, mislim, spomenuo si angažirano pozorište, dakle pozorište koje se bazira na dokumentarnom materijalu. Ono, po meni, mora krenuti iz nekoliko pretpostavki; jedna je da se te činjenice ne mogu relativizirati, druga je da se ne mogu retuširati i, ono što je posebno značajno, a to je da te činjenice, koliko god one bile vezane individualno za jedno ime i prezime, za jedan toponim, jedan grad, jednu zemlju, teritoriju, one i te kako imaju univerzalno značenje. Dolazimo do onoga po čemu je umjetnički jezik izrazito važan u suočavanju sa prošlošću, a to je da je to jezik emocije i da vi, zapravo, sa predstavom, sa publikom komunicirate u jednoj drugoj dimenziji. To je da publika, prepoznajući sudbinu bilo kojeg aktera, stvara osjećaj empatije za tu osobu ili tu situaciju. U tom smislu je to angažirano pozorište bilo i te kako važno kada se pojavilo kao jedan, mogu da kažem, kao jedan val na pozorišnim scenama u eksJugoslaviji i, kao što ste vidjeli u prikazanom videu, kasnije je to rađeno i u inostranstvu i mnogi drugi, čak i ne samo autori iz eks Jugoslavije, nego i autori, naše kolege iz Zapadne Evrope su takođe koristili dosta fakata i činjenica o ratovima u eks Jugoslaviji i napravili takve predstave.

Bojan Munjin: Puno vam hvala, gospodine Mustafić. Gospodine Bodroža, gospodin Mustafić je spomenuo jedan izraz, a to je sram, to je isprika, to je izvinjenje i u ovom videu smo također mogli osjetiti nešto od tog termina srama, osim što se naravno govori na puno mjesta o mržnji. Kako to izgleda iz vaše pozicije? Vi ste redatelj predstave, vjerojatno o jednom od najstrašnijih toponima ovih ratova, a to je Srebrenica i iskazi u Srebrenici. Kako to izgleda u vašoj duši, u vašoj intimi? Koji su odnosi između, pitam vas prosto, srama, odgovornosti, angažiranosti, faktografije? Vi želite naprosto predstaviti jedan iskaz, vi ste dokumentarista, a u isto vrijeme osjećate nešto kao i svi mi, ali možda je to, u vašoj poziciji ili poziciji redatelja, specifičnije. Osjećate neku vrstu srama.

Stevan Bodroža: Kada sam dobio poziv iz Beča da predložim tekst koji se bavi ratovima u bivšoj Jugoslaviji 90-ih, nisam mogao dobiti uopšteniji i komplikovaniji zahtev. Ipak, vrlo brzo sam izdvojio tekst Almira Bašovića, već sam imao priliku da ga pročitam i dopao mi se. I dolazeći iz Srbije, moj je odnos prema ratu koji se dešavao u Bosni i Hercegovini, koji se dešavao u Hrvatskoj, samim tim što sam uz Srbije, specifičan. U vreme kada se rat dešavao, ja sam bio tinejdžer i svi oko mene, svi odrasli oko mene pokušavali su da mojoj generaciji daju do znanja da to što se dešava nema veze sa nama, da mi u tome nemamo nikakvog udela. Ja sam tada imao nekakav vrlo jasan osećaj da nas oni lažu. Nisam baš bio siguran na koje sve načine nas lažu, ali sam vrlo jasno osećao da se dešava neko veliko zlo kog smo mi apsolutni deo i koje će nas zauvek obeležiti. I vrlo se dobro sećam tih napisa u novinama 1995. godine, kada je Ratko Mladić ušao sa vojskom u Srebrenicu. U štampi u Srbiji je to prikazano kao pobjeda, kao dobijena bitka, ali se osećala užasna pozadina svega toga. Mnogo, mnogo godina kasnije ja sam pred sobom, radeći sa glumcima iz Beča, imao tekst Almira Bašovića koji je čitavu priču Srebrenice stavio u jedan koncept koji je vrlo transcendentan, vrlo širok. On nijednog trena nije

pisao scenu u kojoj se pojavljuju vojnici, Vojska Republike Srpske. Ja sam imao potrebu da stavim u svoju predstavu jasnije reference — ko je zapravo učinio taj masakr, i to sam i učinio. Upravo zato birao sam tu temu, zato što osećaj da neko, kad govorim o sramu, osećaj da je neko uradio nešto tvrdeći da to radi u vaše ime i tvrdeći da će to da radi za dobrobit naroda kome vi pripadate jeste žig sramote koji je utisnut u vas i prosto ne možete ga se osloboditi nikako, ako ste misleće biće i ako preuzimate odgovornost za svoju egzistenciju. Ne možete mirno spavati kad znate da je neko činio takve stvari, tobože u vaše ime. Međutim, šta je meni zanimljivo i što imam potrebu nekako da podelim, to je taj proces rada sa austrijskim glumcima. Ja sam se pitao prvo da li će publika razumeti tu temu i da li će ti glumci razumeti kompleksnost onoga što se desilo na Balkanu. Međutim, ta istina balkanskih ratova, koliko god ona s jedne strane bila kompleksna, ona je zapravo jako jednostavna. U Srebrenici se zna ko je ubijao i ko je bio ubijan i radeći na tekstu gledali smo gomile dokumentaraca i jako puno filmova i vrlo interesantno je... Oni su prosto... Austrijanci, Nemci... Vrlo brzo su počele da isplivavaju njihove lične, porodične istorije, njihov lični osećaj srama i osećaj stida za stvari za koje su znali da su se dešavale u istoriji njihovih porodica. Vrlo brzo smo na probama imali katarzu, kada smo, ustvari, svi počeli da prekopavamo po sopstvenim porodičnim istorijama. Ja nisam lično, moja uža porodica nije učestvovala u ratu, ali se vrlo, vrlo sećam nekih nacionalističkih izjava koje su bile izgovarane na porodičnim okupljanjima. Oni su imali žešća sećanja na svoje porodice iz Drugog svetskog rata itd, ali vrlo brzo se stvorilo empatsko strujno kolo među nama koje je učinilo da oni sudbinu neke srebreničke žene prepoznaju i da mogu da ispričaju priču o njoj.

Bojan Munjin: Hvala vam za sada. Sada bih zamolio za svjedočanstvo dvoje glumaca koji su među nama, to su Maja Izetbegović i Alban Ukaj. Sa sljedećim podsjećanjem, kad je rađena predstava „Patriotik hipermarket“ onda su se dvoje dramaturga i pisaca tog sinopsisa dopisivali. Jedno je bila Minja Bogavac, a drugi dramaturg je bio Jeton Neziraj i oni su poslije posvjedočili svoja vlastita iskustva. Rekli su da se na početku uopće nisu mogli dopisivati. Zato što ovaj drugi, kad bi rekao kako je bilo Srbima na Kosovu, ova albanska strana to nije mogla podnijeti i obratno. Dakle, bilo je jako teško smiriti dvije strane, iako su ovo dvoje autora vrlo dobri ljudi, zapravo vrlo širokih osobnosti da tako kažemo. Ja bih pitao Maju i Albana iz pozicije vlastitog svjedočanstva, kao osoba u Sarajevu, odnosno u Prištini, kako su se oni nosili s time kao glumci. Koja je to vrsta distance, odnosno koja je to vrsta uključenosti, s kojim emocijama onda ulaze s obzirom na to da su imali krajnje loša iskustva, s obzirom na to da su imali sijaset prilika da mrze onu stranu koja im šalje bombe ili policiju i slično. Albane, hajde ti budi džentlmen, pa nešto reci u vlastito ime.

Alban Ukaj: Kada je u pitanju moj rad na predstavi „Hipermezija“, ja sam imao drugačije iskustvo, jer sam sad već skoro 14 godina u Sarajevu i često sam dolazio u Beograd. Na prvom susretu s glumcima iz Beograda, neke od njih sam znao i od ranije, nije bilo jednostavno otvaranje tema o kojima govorimo u predstavi. S druge strane, u meni postoji empatija do neke granice, šta mogu, a šta ne mogu da prihvatim. Kolegama iz Beograda je bilo apsolutno čudno što sam se ja radovao bombardovanju. Naravno nisam, pokušavam da se što iskrenije izražavam... Ni danas nisam promijenio mišljenje, jer je to za nas, za mene lično i vjerujem za

dosta ljudi tada na Kosovu bio jedini oblik spasa. Kolegama iz Beograda, kada su po prvi put to čuli na probama, znam da im nije bilo jednostavno. Kao što meni nije bilo jednostavno da čujem da njima nije bilo jednostavno. A što se tiče te saradnje, mislim da je najbitnije u samom procesu bilo da osjećamo empatiju jedni prema drugima, da imamo razumijevanje, bez obzira što ne gledamo isto na određenu stvar, ali da greške koje su pravile generacije naših roditelja i mi ne ponavljamo. I da taj lanac jednostavno prekinemo i da se trudimo da jedni drugima opraštamo koliko god je to moguće. Mislim da smo mi jednim dobrim dijelom u tome uspjeli. Mi smo veliki prijatelji ostali nakon te predstave, užasno smo se zbližili. Predstava je na početku imala naslov „Prešućivanje”. Mi smo izgovarali na tim probama stvari koje nismo rekli ni svojim roditeljima, nešto što smo krili od njih ili oni od nas, ali smo ih znali, ali se nikad o tome nije pričalo. Nije bilo jednostavno to izgovarati pred nekim koga prvi put vidiš u životu i ne znaš ga baš najbolje. I onda kad je došla premijera, to izgovarati pred roditeljima i nakon toga nositi se s tim u tom razgovoru s roditeljima, to je zapravo neka vrsta suočavanja. Neko je iznio, ono što je Stevan malo prije spomenuo, i te neke nacionalističke izjave naših roditelja i nije bilo lako s tim se suočavati.

Bojan Munjin: Reci samo kratko, Albane, što je za tebe, onako u jednoj rečenici, najdublji ljudski profit nakon rada sa ovim ljudima i nakon suočavanja sebe samoga sa svim tim temama u kojima je bilo i pravedničke osvete i ogorčenja i suosjećanja i kad si sad sve to prošao sa ekipom i kad je „Hipermnezija“ igrana toliko puta, što je, nekako za tebe, najznačajniji ljudski profit, što ćeš nositi dalje u životu. Kratko.

Alban Ukaj: Trijumf nad samim sobom.

Bojan Munjin: Majo, ti dolaziš iz Sarajeva i bila si mala djevojčica, kako to stoji u predstavi, kada je počeo rat i kada si sa užasom gledala kako pogibaju dječaci i djevojčice, tvoji prijatelji, i kako je tvoja majka potpuno luda od očaja. Reci nam svoje iskustvo glumice koja sad sve to igra.

Maja Izetbegović: Ja sam imala sedam godina kad je rat počeo i moji roditelji su odlučili da ostanu u ratu. To je nešto što je mene apsolutno obilježilo i determiniralo, to ratno iskustvo, a bez moje volje. Kad o ratu govorim privatno uvijek me emocija ponese, uvijek imam osjećaj ljutnje. U ratu je meni bilo lijepo kao djetetu, ali kada se retrospektivno prisjećam u kakvim smo okolnostima četiri godine živjeli, u konc logoru, granatirani iz dana u dan, obuzme me ogroman osjećaj ljutnje, nepravde i ne mogu da racionaliziram to šta se dešavalo. Ne mogu na jednom racionalnom nivou da iskomuniciram s ljudima o tome. Međutim, kada sam u pozorištu počela malo više da se bavim time, preko „Elijahove stolice”, pa do „Hipermnezije” sa mojim ličnim iskustvom, odnosno kako je Alban rekao, kad smo pričali jedni drugima priče i, kako je rekao Dino, kada se isključi relativizacija iskustva i tragedije drugog, to je meni pomoglo da racionaliziram činjenice i da, slušajući tuđe tragedije, i svoju negdje smjestim i kažem sebi, aha, da, hvala bogu imam tu privilegiju da na sceni, u pozorištu, pa i na scenama bivše Jugoslavije, pa i svijeta, (jer smo sa „Hipermnezijom” putovali) pričam o nečemu što se mene lično tiče, a što je u pozorišnom smislu, odnosno u pozorišnom jeziku, upakovano na univerzalni nivo gdje cijeli svijet s time može da se identificira. Ja sam to, kao glumica, shvatila kao ogromnu privilegiju i

kao svoj zadatak, da je to moja dužnost, da moram o tome da govorim. Na probama su se, čini mi se, promjene dešavale u komunikaciji između nas i glumaca iz Srbije, jednostavno, ja nisam imala pojma o bombardovanju. Oni nisu imali pojma o tome šta smo mi preživljavali i tu su se dešavale ljudske promjene. Za mene je to bilo dovoljno, međutim, nakon predstava u Njemačkoj, u Poljskoj, svi ljudi su prilazili, videli smo da su oni prosvjetljeni. Pa kao, zar je to tako stvarno bilo, pa mi nismo imali pojma i nekako je to, nažalost, satisfakcija. I s druge strane, nakon ovoga što smo pogledali, ovih 40 minuta, ja sam jako tužna što su nam takve okolnosti, da radimo takve predstave. Ali mi smo dužni da pričamo.

Bojan Munjin: Imamo za stolom među nama i dva producenta. Gospodina Begagića iz Zenice i Andreja Nosova iz Hartefakta iz Beograda. Za uvod u pitanje prisjećam se jedne rečenice Alberta Kamija koja glasi: „Vrijeme će pokazati da su nacionalne izdajice bili najveći patrioti.“ Dakle, pitanje za jednog i za drugog, i za Hazima i za Andreja je — kako je biti producent predstave koju mnogi ljudi u lokalnoj sredini smatraju izdajničkom? Hazime.

Hazim Begagić: Predstava „Pismo iz 1920“, koja je nastala kao autorski projekat Olivera Frljića, imala je svoju premijernu izvedbu u Zenici i Sarajevu 2011. godine. U međuvremenu, izvođena je u 22 grada na prostoru bivše Jugoslavije. I na neki način, ostali smo Beogradu dužni ovu predstavu, a sa druge strane, čini mi se da se ona vrlo lijepo uklopila u kontekst ovog Forum za tranzicionu pravdu, i bila je solidna priprema za ovu jutrošnju sesiju. Kada smo Oliveru Frljiću ponudili projekat ove vrste, bili smo, zapravo, ponukani idejom da u Zenici, koju nisu zadesila direktna i velika ratna stradanja, u sjeni velikih bosanskohercegovačkih tragedija kao što su Srebrenica, Sarajevo, Mostar, Prijedor i neki drugi gradovi i neke druge sredine, otvorimo lokalne ratne priče koje nikad nisu preispitane. Zenica je bila grad koji je u toku rata bila pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine. Zenica je uspjela zadržati relativno častan odnos prema svojim građanima srpske i hrvatske nacionalnosti, ali nikako čist odnos do kraja. Taj odnos nikad nije bio preispitan ili načet kao ozbiljnija tema. U tom smislu, fenomen muzičke škole koja je svega 10 metara udaljena od teatra u koji su pripadnici 7. Muslimanske brigade privodili građane srpske i hrvatske nacionalnosti, meni je lično bila tema s kojom sam po svaku cijenu želio da se pozabavimo, da je pokrenemo, ali i da je ponovo vratimo u javni diskurs. Pitanje doktora Sladojevića, uglednog građanina Zenice, koji je jedne noći 1993. godine jednostavno nestao iz grada i niz drugih pitanja koja nisu samo lokalnog karaktera. Pitanje Bosne danas, njene istorije, njene sudbine i na neki način njene budućnosti. Mi smo zapravo odlučili da jednu predstavu koja se zaista bavi jednom takvom, generalno i široko postavljenom temom, povjerimo Oliveru Frljiću, kao pozorišnom stvaraocu jakog i prepoznatljivog autorskog pristupa, i stvaraocu koji ima i svoju intimnu priču sa Bosnom. Oliver je prvih 17 godina svog života proveo upravo u Bosni. U jeku ratnih stradanja 1993. godine, napustio je Bosnu i prve svoje predstave gledao upravo u našem pozorištu. Predstava je vrlo precizne strukture, ona ima, uslovno rečeno, svoja dva dijela, taj neki prvi neverbalni dio gdje autor priča svoju priču, daje svoj pogled na Bosnu, na njenu sudbinu, njen usud, rekao bih, a i govori o Bosni danas. I s druge strane, imamo te dijaloške forme, pet polemika, debata, diskusija između glumaca koji zapravo govore u svoje lično ime. To zapravo i jesu njihovi stavovi. Reditelj se služi vrlo pojednostavljenim slikama što

je, nerijetko, predmet kritike publike. Najčešće se za nju govori da je ona krajnje pojednostavljena priča o vrlo kompleksnom problemu i pitanju Bosne danas. Međutim, sa druge strane, kada god je prikazujemo u Bosni, u Zenici, u našem partnerskom teatru „Sartre” u Sarajevu, mi zaista tamo imamo potpuno drugačiju reakciju nego kada je prikazujemo u zemljama regiona i zaista, vrlo emotivno i gotovo katarzično publika reagira na nju možda upravo zbog tog njenog pojednostavljenog jezika.

Bojan Manjin: Reci, Hazime, sasvim kratko, da li ima nečega što bi se zvalo otpor, da ljudi kažu — ne, nije bilo tako. Zašto to govorite, vi lažete, i mi smo ljudi, mi smo bili borci, a gde ste bili vi i već ovaj uobičajeni vokabular koji se oko ovih angažiranih predstava na ovom prostoru zbiva.

Hazim Begagić: Apsolutno da, predstava ima svoje velike fanove i svoje velike protivnike. Da, veliki dio i naše publike i sarajevske publike i gdje god da je izvodimo, zapravo, ne slaže se sa većinom onog što se iznosi u toj predstavi, a ne slaže se sa tezom koju autor sa značajnim otklonom izgovara na kraju predstave, kad govori da je Bosna zemlja mržnje i niz drugih stvari. Veliki sloj formalne političke strukture u gradu, u kantonu, u dobroj su mjeri u potpunosti izignorirale taj projekat.

Bojan Munjin: Hvala puno. Andrej, isto ili slično pitanje tebi, što većina zna, većina ljudi u ovoj dvorani. Pripadnici i predstavnici nevladinih organizacija od Triglava do Đevđelije u posljednjih dvadeset godina smatrani su stranim plaćenicima. Kako je to sa Hartefaktom i vašom predstavom „Hipermnezija“ koja se evidentno bavi ne izmišljanjima nego činjenicama?

Andrej Nosov: Mi u Hartefaktu smo razumeli da nam, u našim prilikama, pozorište daje mogućnost u odnosu na preovlađujuću sliku društvenih nemogućnosti. To je odlučilo da se bavimo „Hipermnezijom” kao tom mogućnošću koja nudi „pogled iz perspektive drugoga”. Pozorište nam, pored empatije, daje jedinstvenu priliku, mogućnost, da vidimo drugu stranu. Da, zapravo, budemo spremni i sposobni da sagledamo poziciju i onog koji je možda preko nišana gledao na naš grad, da vidimo i čujemo njegovu priču. Ne govorim o nekoj vrsti potrebe za praštanjem, samo govorim o tome da ovaj proces, čiji je deo i REKOM, iziskuje da budemo spremni da se i sami menjamo. Radeći kao producent na predstavama koje otvaraju perspektivu drugog, ja sam se jako puno i brzo menjao.

Drugo važno pitanje je pitanje publike. Bez obzira na to koliko smo mi glasni, prošlost se slabo čuje. Pozorište i film pomažu da se probije taj zid, da se o prošlosti govori. Devet foruma za tranzicionu pravdu, koliko je do sada održano, svakako su doprineli da taj „drugi” ne bude više neprijatelj, bar među žrtvama koje iz godine u godinu učestvuju u tim forumima. Dakle, glavno je pitanje kako da pozorište, kako da ja kao producent, predstava koju stvaramo, otvori nova pitanja, nova polja i novi prostor za novu publiku, a da pri tom razume i prihvati „perspektivu drugog”. Dokumentarni teatar se danas nalazi u ozbiljnoj krizi. Mislim da nam je dosta pukog prenošenja činjenica, uslovno rečeno — ilustracije na sceni, i da, zapravo, većina autora i većina publike želi da vidi dalje. Šta je to dalje i na koji način zapravo možemo da dođemo, pre svega, do „perspektive drugoga”, koja se meni čini najvažnijom. To je da vi, zapravo, u Beogradu na

sceni u Bitef teatru možete da čujete priču Albana Ukaja, da budemo spremni da čujemo drugu perspektivu. Mislim da je to početak nečega što bi mogli da zovemo kraj rata. To je za mene važno.

Bojan Munjin: Hvala, Andrej. Albane, ti nisi druga perspektiva, ti si prva perspektiva. Sada ću postaviti pitanje gospodinu Almiru Bašoviću, a vas, cijenjena publiko, molim da na neki način pripremite, ako imate za to potrebu, vaša pitanja, vaša razmišljanja, vaše primjedbe ili savjete; nakon ovoga bi bilo dobro da i vi dobijete riječ. Gospodine Bašoviću, prisjećam se jedne rečenice Igora Mandića koji kaže: „Čim se uplašim neke rečenice kao novinar, ja ju odmah napišem, nema straha kod mene. Ja odmah reagiram na način da opsujem tu rečenicu i napišem je.“ O neustrašivosti Igora Mandića ne treba posebno trošiti riječi, ali vas bih pitao nešto vezano za to. Kakva su iskušenja kad pišete o ratu? Da li su to iskušenja onog istog o čemu smo pričali, dakle emocija, ogorčenja, mržnje, empatije; u svakom slučaju, kakav je to proces u kom vi sad imate neke škare ili makaze i sad biste nešto htjeli, ali neki drugi dio vas vam to ne da. Što se to događa u vama kad pišete o nečem tako strašnom kao što su protekli ratovi?

Almir Bašović: Pokušaću pojednostaviti odgovor, jer je pitanje činjenica u umjetnosti jedno od najvažnijih i najstarijih pitanja. Recimo to ovako, jedna činjenica pripada stvarnosti i nju u toj stvarnosti možemo povezati sa bilo kojom drugom činjenicom. Jer, stvarnost je, kao što znamo ili bismo to trebali znati, nedovršiva, beskonačna, neki bi rekli da je ona neuređena i nelogična. Onog momenta kad nešto proglasimo umjetničkim djelom, mi smo se obavezali da činjenice koje ulaze u to djelo uredimo u skladu sa nekom logikom, da okvirom, kao jednim važnim elementom tog djela, odvojimo to djelo od stvarnosti, odnosno, od svih veza među beskonačnim činjenicama, da konstruiramo neku novu, unutrašnju logiku umjetničkog djela. U skladu s tim, estetski objekat je konzistentan i on, na izvjestan način, više nije istinit, jer ta istina nije provjerljiva, već je uvjerljiva. Temeljno pitanje umjetničkog djela je pitanje uvjerljivosti, jer to djelo sadrži nekakvu estetsku, a ne činjeničnu istinu. Prokletstvo tog estetskog i njegova ljepota ogledaju se u tome što se estetska emocija iscrpljuje u sebi samoj. Mi bi ponekad voljeli da ta emocija dovodi do akcije u vanjskom svijetu, ali to, nažalost, ili na svu sreću, nije tako. Bili smo svjedoci u novijoj historiji da djela sa vrhunskim estetskim dometom nisu dovodila do vanjske radnje, ratove na Balkanu su potpirivala djela bez ikakvog estetskog nivoa, ili su djela koja su neki nivo estetskog imala zloupotrebjavana za akcije u vanjskom svijetu, tako što su namjerno bila ideološki reducirana. Djela koja su proizvodila akcije, bila su djela bliska kiču, jer kič manipulira emocijama i proizvodi emocije u vanjskom svijetu, ne nudeći minimum objektivne spoznaje. S druge strane, pojam estetskog, o kojem smo danas, zapravo, sve vrijeme govorili ili pokušavali govoriti, oduvijek je povezan sa pojmom iskustva jer, gledajući predstavu, čitajući neku knjigu, mi cijelim svojim bićem doživljavamo egzistencijalne situacije likova, kao da smo ih i sami doživjeli, a mislim da je to važno. Naprimjer, ovdje su svim ljudima manje-više poznate činjenice o zadnjim ratovima na Balkanu. Posao nas koji sjedimo s ove strane i „upotrebljavamo“ činjenice bio bi da te činjenice predstavimo tako da ljude iznenadimo nečim što već znaju, da parafraziram jednu misao Ive Andrića, te da iskustva onih koji su strahote rata preživjeli shvatimo kao da smo te strahote i sami doživjeli. Glavni problemi, moje iskustvo

bavljenja „upotrebom“ činjenica mi to govori, jesu u tome što su neke činjenice toliko užasne, da vi u umjetničkom djelu ne možete naći protivtežu koja bi vam omogućila da izvučete minimum objektivnog na koji umjetnost, a posebno drama jer je namijenjena izvođenju pred nekim kolektivom, uvijek mora računati. Na konkretnom primjeru svoje drame, tu nemogućnost da ponudim minimum objektivnog u vezi sa Srebrenicom, riješio sam onog momenta kad sam uveo lik Pisca koji ne može da ne piše o duhovima nestalih, a koji je svjestan toga da ništa ne može uraditi, jer njegovo pisanje niti može naći protivtežu užasu, niti može, ako je pravo pisanje, dovesti do akcije u vanjskom svijetu. Zbog nečeg mi je bilo lakše dati njemu, liku Pisca, da se ubije u drami i da ga nakon toga oživi jedna pojedinačna sudbina srebreničke žene, jer to je naš posao — znajući unaprijed da smo izgubili, mi moramo pokušavati ispričati neke priče.

Bojan Munjin: Znajući unaprijed da smo izgubili, to ste rekli. Puno vam hvala. Evo, dragi sudionici konferencije i dragi gosti, izvolite. Samo budite kratki u vašim pitanjima. Vjerovatno će biti i pitanja i potreba za odgovorima.

Simo Spasić: Pažljivo sam pogledao video film o predstavama. Potresno je. Samo one porodice koje su, makar približno, doživele sličnu porodičnu tragediju mogu da shvate film i sve vas koji pokušavate da ubedite one koji ne saosećaju ili, jednostavno, da shvate šta se sve dešavalo na prostoru SFRJ. Ja bih jedno pitanje. Glumac Alban Ukaj je relativno mlad dečko. Sad ne znam, 1998. i 1999. koliko je godina imao, kao i režiseri i glumci. Ovaj film bi bio još jači i potresniji da je obuhvaćen i period ranije. Opet moram da ponovim, od Slovenije naovamo, pa da svi glumci budu tu i da sve žrtve budu obuhvaćene. Verujte mi, svako je imao vojne i paravojne jedinice i, u tim situacijama, 80 odsto civila je na pravdi boga izginulo. A što se tiče Albana Ukaja, on je tad bio dete. Ipak, u tom filmu je trebalo uzeti i period 1998. godine, kada su i Srbi i Albanci stradali pre rata, recimo u otmicama, ubistvima. Kad rata nije ni bilo Prvo stradanje, stradali su 1998. godine Srbi. Znači, otmica deset radnika u rudniku Belačevac, otmica Srba iz Opušteruše i Retimlja, zatim Srbi u Orahovcu — tada rata nije bilo. To je period maj, juni, juli 1998. E sada, onda je verovatno neko hteo da tim otmicama navuče akciju policije, radilo se o zločinima i nedužni Albanci su verovatno stradali u tim akcijama. Godine 1999. u NATO bombardovanju nisu samo Srbi stradali, stradali su i Albanci i Bosanci i Muslimani i Romi. Što ste vi rekli, gospodine Bojane Munjin, držali ste Albana Ukaja za rame i rekli ste mu, ako sam mogao da vas shvatim, „pravedna osveta“. Verujte mi, samo momenat... Evo, ovima iz Srebrenice stradali su njihovi najmiliji, a oni nikad ne bi rekli to, pravedna osveta. Dozvolite, meni su stradala dva brata. Nikad u životu ne bih ni jednog Albanca ubio, ali boriću se dok god mogu, dok me oni ne ubiju, da albanski zločinci, kidnaperi i ubice budu procesuirani. Prema tome, biće pravedno i za srpske žrtve, ako i slovenački i hrvatski i muslimanski i bošnjački i srpski i hrvatski zločinci odgovaraju pred nekim zakonom. Prema tome, verujte mi da su i Srbi žrtve. Samo to vas molim, ništa više.

Bojan Munjin: Puno vam hvala, gospodine. Izvolite, gospodine.

Ljubiša Filipović: Predstavnik Udruženja porodica žrtava rata sa Kosova i Metohije u Crnoj Gori. Hteo bih samo da postavim pitanje gospodinu Albanu Ukaju. Pošto je i on sa Kosova kao i

ja. Vidim u njegovim izlaganjima da je priželjkivao bombardovanje, pa ga pitam... Prilikom bombardovanja, svi znamo da je bombardovanje bilo bez odobrenja Ujedinjenih nacija, ali to nije bitno. Prilikom bombardovanja na Kosovu i Metohiji mnoge su civilne žrtve stradale, među njima i mnoge kolone Albanaca koje su se kretale ka Albaniji ili ka Makedoniji. Mnogi od njih su ostali i trajni invalidi. Da li zna o tome i da li mu je žao tih porodica?

Bojan Munjin: Puno vam hvala, gospodine. Nataša Kandić, izvolite.

Nataša Kandić: Ja bih samo zamolila i Simu Spasića i Ljubišu Filipovića da imaju u vidu posebnost sesije. Razgovaramo sa glumcima, rediteljima o činjenicama koje u ovim predstavama možemo da vidimo. Inače, što se tiče ubistava, evo prilike za vas — 26. novembra u Prištini i 28. novembra u Beogradu predstavimo bazu podataka o ljudskim gubicima na Kosovu, pa ćemo izneti tačne podatke i šta je bilo u martu na Kosovu i koliko je ljudi ubijeno i o otmicama Srba, Crnogoraca i Albanaca, pa vas molim da to ostavite za to vreme. Ovde smo imali prilike da vidimo i insert iz predstave „Izbrisani“. Nema nikoga od glumaca, ali verujem da ima onih koji su gledali predstavu. Zamolila bih, toliko se pričalo o reakciji publike, o tome kako je slovenačka javnost reagovala na tu predstavu i na tu temu, da neko ko je gledao tu predstavu, kaže nešto o reakciji publike. Jesi ti, Dino, gledao?

Kada Hotić: Mi ovdje nismo danas da izložimo naše patnje, nego da prokomentarišemo o umjetnosti na ovu temu. Ja imam jedno svoje lično promišljanje. Često puta, sama sa sobom razmišljam — na sve strane, svugdje, bilo je raznih patnji i svi smo doživjeli zlo, jer rat svaki donosi zlo svim ljudima, pa i pokretačima rata. Često puta gledam, kad je presuda nekom zločincu i, vjerujte, na trenutak mi ga bude žao. Ne žao mi da bih ga ja sad oslobodila kad bih mogla, nego žao što je došao u poziciju da bude zločinac i da bude osuđen. Mi smo dobili jedno pismo u udruženju, anonimno je došlo iz Vlasenice, od jednog čovjeka koji je učestvovao u zločinu, koji je tako lijepo ispisao, izrazio sav svoj osjećaj. Sve ono što je radio on osuđuje, i svoj život koji mu je uništen. On ga tako dobro opisuje i, kad razmišljam o tome, svi smo gubitnici, ali možda na ovu temu volila bih da neko napravi film ili neku predstavu. Kako ljudi mogu da osjete svačiju bol? Ali da se pitamo zašto je ta bol morala doći, zašto je zločinac postao zločinac, zašto je kažnjen. Znamo za zločinca da je kažnjen, ali šta je uzrok bio? On je mogao bit častan, pošten čovjek. Zašto sam ja postala žrtva, ostala bez svojih, zašto svi skupa? Ja bih volila kad bi se mogla napraviti takva jedna predstava ili film ili knjiga ili nešto o takvom promišljanju. Ja neću optuživati nikoga. Meni je svako kriv, i ja, ali ne da ga optužujem na taj način da je apsolutno on kriv, nego je kriv neko, sudbina, šta je to bilo. Ali svaki čovjek u ratu ima tu svoju patnju, pa čak i pobjednik u ratu, jer ima grižnju savjesti, ima nešto što mu je ostalo da mu upropasti život. Ja o tom često razmišljam. Hvala vam.

Bojan Munjin: Hvala vam puno, gospođo. Prije nego što Dino Mustafić nešto kaže, eventualno o predstavi „Izbrisani“, dopustimo vama sa druge strane ili vaša pitanja ili vaša razmišljanja. Gospođo, izvolite.

Svetlana Slapšak: Izvinjavam se što uzimam Dinu temu. Ja sam mislila da nešto kažem o predstavi „Izbrisani“ koju sam gledala dva puta, u Kranju i u Ljubljani, u dva potpuno različita

društvena „setinga“. U Kranju je bilo jako mnogo rezervi i hladnoće na početku, u Ljubljani ni najmanje. Na početku predstave, kao što znate, traži se od gledalaca koji to hoće da daju svoju ličnu kartu koja će za vreme predstave biti uništena. I u Ljubljani je taj ritual, koji košta 15 eura, jer za dva dana dobijate ličnu kartu bilo gde za tolike pare, uradila gotovo polovina gledalaca, u Kranju mnogo manje. Ako je uopšte govoriti o takvoj temi u ciframa. Međutim, nešto drugo je bilo interesantno. U obe predstave se pojavljuje porodica koja je sve to preživela i ona se predstavlja kao autentična porodica, premda mi svi znamo da to nije autentična porodica, da su to glumci. I onda se daje mogućnost publici da tim ljudima priđe i da im se izvini. U Kranju je to opet uradio manji deo publike, a u Ljubljani je skoro cela publika prišla, premda je to ritual. Publika je uvučena u igru na taj način i igrala je svoj deo, ali je obavila ritual. Značaj rituala, niko to nije pomenuo, mislim da je ključan za predstavljanje činjenica. Da činjenice moraju da se ritualizuju da bismo ih usvojili. Kada bismo videli celu predstavu „Izbrisani“, shvatili bismo koliko je ritual važan, koliko su rituali, i to svakodnevni rituali, važni i koliko je potrebno da u tome učestvujemo fizički, telesno, da bismo doživeli snagu dokumenta, ako hoćete, i činjenica.

Bojan Munjin: Puno vam hvala. Bitnu stvar ste sada rekli. O njoj je govorio i Bašović na neki način. Taj, da tako kažemo, psihološki moment u odnosu na činjenice koje onda taj ritual daje činjenicama, vrlo je važna stvar. Dino.

Dino Mustafić: Svetlana Slapšak je, zapravo, objasnila fenomen prijema predstave o izbrisanim. Što govori o tome, a to je i Maja Izetbegović spominjala, a i Hazim Begagić, koliko neka predstava u zajednici može da izazove, uslovno rečeno, sukoba, kontroverzi, osporavanja. Najteže je unutar same lokalne zajednice napraviti takve predstave. Te predstave, to je vrlo zanimljivo, kada su o ovome što je govorio Andrej Nosov, iz perspektive drugoga one prvo, po mom sudu, dobiju na jednoj vrlo važnoj autorskoj težini, a to je i najteža pozicija gde vi, zapravo, iz sopstvene vizure odete u vizuru drugoga i vidite taj događaj očima drugoga. Juče sam imao priliku da slušam vaše ispovijesti, ispovijesti žrtava. To je prvi put da sam prisustvovao, ja sam to individualno slušao, ali prvi put sam to gledao ovako na jednom skupu gdje je u sali, zapravo, većina vas žrtava. Bilo je teško slušati i cijelo vrijeme mi je kroz glavu išla misao — odakle uopće hrabrost, odakle mi uopće na pamet pada da pokušam, u teatru ili na filmu, na bilo koji način — o ovome o čemu je govorio Almir Bašović — da u estetskom promišljanju govorim o onome o čemu ste vi govorili jezikom koji je bio isključivo činjenični i emotivan. I s druge strane, vi to, kada čitate u knjigama, u transkriptima, kad čitate kao zapise, te biografije kroz koje vrlo mali broj ljudi zapravo želi da prođe, vrlo mali broj ljudi. Naš zadatak je da pričamo vaše priče i dok smo živi, mi s ove strane stola, sasvim sigurno ćemo vašim pričama biti obilježeni, bez obzira da li smo mi imali direktno posljedice rata. Rat jeste dio iskustva svijetu nas za ovim stolom na različite načine, ali je meni bilo toliko značajno da sam htio u svom sljedećem filmu da pobjegnem iz tih ratnih tema, ali sam shvatio koliko već odmah moram početi da radim na drugom filmu koji će se opet doticati rata. Ne zbog toga što je rat jedna ekstremna egzistencijalna situacija i što je rat vrijeme zla, nego upravo zbog ovoga što, čini mi se da je Alban lijepo rekao, što se govori o tom generacijskom prokletstvu. Zapravo, koliko je važno da mi pričamo te priče da se one više nikad ne ponove. Eto, to je najvažnije.

Bojan Munjin: Puno hvala, Dino. Imamo sad tri pitanja. Molim vas da budete, dragi prijatelji, brzi i efikasni u tim pitanjima. Izvolite.

Sanjin Milavić, glumac u „Hipermeziji”. Naša iskustva nakon igranja „Hipermezije” su stidljivi komentari ljudi koji su doživjeli neku svojevrsnu katarzu. Ono što mene plaši i što bi ujedno bilo moje pitanje — da li vi imate takav dojam da se kulturna zajednica polako zatvara za angažovane projekte, tako da se ovakvi projekti svode na desetak, dvadeset ljudi. Ja znam da se, u Bosni i Hercegovini, od nečega što je istina pravi elitizam, a što je potpuno pogrešno, a umjetnici generalno šute. Da li je takva situacija u Srbiji, kakva su vaša iskustva i šta možemo učiniti da nešto što je angažovan teatar, što je angažovana umjetnost prođe u nešto što je najbitnije za sve nas, a to je da nastavimo dalje, da čujemo prave priče, da čujemo činjenice i da nastavimo dalje.

Bojan Munjin: Hvala ti puno. To je ono pitanje koje je postavio i Andrej, koji je sad sljedeći korak, koja je sad sljedeća etapa. Jedna etapa je, uvjetno rečeno, osvojena, jedna etapa u kojoj su umjetnici, mislim da bi bilo dobro to reći, osvjetlili obraz ljudskosti. To su zaista umjetnici napravili, kao što je bilo nekih drugih trenutaka, dvadeset godina prije, kada umjetnici to nisu učinili. Kada su umjetnici, neki od njih, aktivno sudjelovali u nečem što nije bilo dobro, tako se mora reći da je ova generacija to uspjela. Ali sada je pitanje, što bi rekao Andrej Žid: „Budućnost su karte s kojima ne znamo igrati”. Šta će se u budućnosti događati, na koji način ćemo reagirati pred novim izazovima — to je sljedeće naše iskušenje, kao umjetnika i nas kao ljudi sa nekom svojom etikom.

Nataša Govedarica: Forum ZFD, Beograd, danas. Snažno podržavam uvjerenje da umjetnost ima moć da potakne tu vrstu katarze na ličnom, grupnom, nadam se i društvenom nivou. Moje pitanje je upućeno mojim saradnicima iz Hipermezije, pošto sam sama imala priliku i privilegiju da svjedočim o tome da, upravo taj ispovjedni ton predstave, ta mogućnost da se kaže neka vlastita istina, zapravo mijenja, koliko tebe samog, toliko i onog drugog. I povezala bih to sa našom nadom da će osnivanjem REKOM-a, upravo žrtve dobiti priliku da svoje ispovijesti podijele sa svima nama. Pitam vas kao saradnike, kao kolege, kao umjetnike, kao ljude — vjerujete li vi zaista da to može mijenjati svijet?

Bojan Munjin: Ovo pitanje je staro jedno četiri hiljade godina, a odgovor vrijedi jedno milion dolara. E sad, hajde da se dogovorimo kako ćemo s tim. Što bi rekao Meša Selimović: „Čovjek je uvijek na gubitku, ali to još uvijek ne znači da je potpuno mrtav.” Eto mojeg skromnog mišljenja. Mislim da sam za ovim stolom rekao da treba neprestano pokušavati. U mitu o Sizifu postoji ta Kamijeva rečenica — da se kamen neprestano treba gurati prema vrhu, iako znamo da će on pasti na dno. Jer, koja je alternativa? Kami kaže — alternativa je samoubistvo. Kako kaže Kami — ja sam ponosan na taj pokušaj drugog čovjeka, ako se ja dobro sjećam tog eseja. Ja sam ponosan na to što on ili ona uopće to rade. Tako da, kad bi meni sad netko rekao, ako smijem tako reći, budućnost je posuta samo patnjom — pa dobro, ok, ali trudićemo se i dalje, ja mislim.

Almir Kulaglić: Dame i gospodo, izjava gospodina Albana Ukaja, trijumf nad samim sobom, ponukala me, jer žrtvama koje se odluče da dođu na ovako velike skupove i da svjedoče o

vlastitoj tragediji, to stvarno predstavlja trijumf nad samim sobom. Čini mi se da je to najteža stvar koju sam ja u životu doživio. Kako god glumci i režiseri prolaze kroz vlastitu dramu, tako i ljudi koji svjedoče prolaze kroz vlastitu dramu. I ne samo vi, naše porodice, koje su najmanje krive za naš posttraumatski stres su, ustvari, najveće žrtve, ali oni nas najviše vole. Tako da mislim da su ovdje bile dvije, tri vrlo karakteristične izjave, koje su mene pogodile u srce. Ovo „trijumf nad samim sobom“ i kako objasniti mojoj porodici kad budem nervozan da je to zato što sam bio tu i pričao o tome... Ali valjda se nekad morate i s tim suočiti. Gospodin Begagić je rekao još jednu vrlo važnu stvar s kojom se suočavaju žrtve. To je da se žrtve koje su preživjele tragediju, uglavnom, u sredinama u koje se vrate, susreću sa šutnjom i negiranjem. Šutnja je kao opravdanje za sve što se nije uradilo, a negiranje je pokušaj da opravdate nešto što je teško opravdati racionalnim razlozima. Svi oni ljudi koji se vrate u sredinu iz koje su proterani i pokušaju da progovore o činjenicama, o zločinima... Najlakše je pričati sa istomišljenicima, međutim, kad želite pričati i pred onom drugom stranom... Uvijek ste za jednu stranu heroji, a za drugu ništarije i kukavice. I to je ta osobna drama koja se ljudima koji su preživjeli tragediju nastavlja, njihova se tragedija nastavlja, nastavlja se time što ponovo moraju da preživljavaju neke stvari. Ali zaustaviću se sa konstatacijom. Moje pitanje je za Almira Bašovića i za gospodina Stevana Bodrožu. Vi ste, čini mi se, radili predstavu „Potočari party“. Jesam li dobro to zapamtio? I gospodin Dino Mustafić je sad rekao jednu bitnu stvar. Moje pitanje je šta dalje, hoćete li se dalje baviti temom Srebrenice, hoće li taj vaš interes ili taj vaš senzibilitet za Srebrenicu ostati na tom općem nivou? Srebrenica, kao jedna planetarna tragedija? Ili ćete možda ići korak unutra, pokušavajući da radite predstave o osobnim dramama koje preživljavaju ljudi koji su preživjeli tragediju? Jer naša najveća... Jer ljudi koji su preživjeli tragediju u prvim godinama poslije toga, jeste, jedan strahovit stid i sram se javlja, što ste vi preživjeli, a svi, većina vaših prijatelja ili članova familije nisu. I to je valjda nešto s čim vi čitav život živite pokušavajući da, evo, radom kroz REKOM ili na nekim drugim projektima, sami sebe opravdate pred sobom— evo, preživio sam, ali valjda je to neki viši usud, da ne širim. Baš me interesuje hoćete li se time baviti ili ćete ići korak unutra, jer bi, čini mi se, to bio logičan slijed ovoga što ste vi započeli?

Bojan Munjin: Puno vam hvala, gospodine. Dakle, Almire i Stevane, Dino, kratko, ima još pitanja.

Stevan Bodroža: Onako kako patnja i bol ljudi koji su doživjeli tragediju ne zastareva i ne može da prođe i zauvek traje, tako ja duboko verujem da društvena bitnost ovakve umetnosti ne može da zastari. Mi se nalazimo, ako bismo pravili istorijska poređenja i nekakve ekvivalencije, mi se nalazimo u onom trenutku u kom se Nemačka nalazila 20 godina nakon Drugog svetskog rata. I tada, otprilike, kreću, na širem nivou, umetnici da prave umetnost koja propituje ulogu Nemačke u Drugom svetskom ratu. To se nastavilo decenijama i decenijama i traje i dan danas u tom društvu. Znači, ovakva vrsta umetničkog promišljanja prošlosti ne može da bude i ne sme da bude moda koja će trajati nekoliko sezona, dok postoji neka podrška, već treba da traje decenijama, da se nastavi dok god naša društva ne ozdrave. To je verovatno utopija ili iluzija; i to je verovatno taj sizifovski kamen koji mi guramo i mi prosto ne možemo, ja mislim, kao

umetnici, da spavamo dok su stvari takve kakve su. Mi u umetnosti moramo da postavimo ta pitanja tako da ja— moj odgovor vama je — da, ja ću nastaviti time da se bavim koliko i svi ljudi koji sede za ovim stolom. U kom obliku, u kojoj formi, to je, naravno, vrlo kompleksno pitanje, ali, da.

Almir Bašović: Ako sam dobro razumio, pitanje je da li ću se ovim pitanjem baviti malo više iznutra. Niste vidjeli cijelu predstavu, zapravo je drama takva forma da vi, čak i ako hoćete da govorite o kolektivu, govorite o osobi, jer drama uvijek govori o konkretnom slučaju, jednim svojim važnim dijelom. Stevan je, zbog nečega, izbjegao da kaže kako smo mi nastavili suradnju. Radili smo jednu predstavu koja se zove „*Balkanski rekvijem*“, također na njemačkom jeziku, u Austriji. Meni je zapalo da pišem monolog ubice, a to iskustvo pisanja i pogleda na ubicu iznutra me je naučilo nečemu važnom. Ovo što je gospođa Kada spomenula, čini mi se jako važnim, a to je da svi naši problemi počinju kada shvatimo da nismo bili žrtve bića iz bajki, nekih čudovišta, kad shvatimo da je nasuprot nama stajao neki čovjek. I mislim da to uvijek treba imati u vidu. Posebno u umjetnosti koja se, otkako je ima, bavi upravo čovjekom.

Bojan Munjin: Prije nego što dam riječ ovom gospodinu ima samo jedna mala fus notica. Kad se govori o zlu, ima ona rečenica...Gleda zlo u dubinu bunara i kaže: „Ja sam to učinio, ali imam dojam kao da to nisam bio ja.“ Dakle, to metafizičko gledanje u zlo koje je napravio jedan konkretni čovjek, daje mogućnost da se, možda bismo trebali o tome razmisliti, da se taj čovjek transformira, da mi toga čovjeka na neki način ne prekrizimo, da mu oprostimo. Jer netko je danas rekao: „Spirala zla se može i nastaviti.“

Milislav Stojković: Prvo jedan predlog. Ja bih vas molio, to verovatno očekuju i sve porodice žrtava, u vašem budućem stvaralačkom radu, da se potrudite svojim uticajem da empatija prema žrtvama ne bude i ne postane nadnacionalna kategorija. I drugo, pažljivo sam pratio ove predstave, dopadaju mi se u mnogo segmenata, ali kad razmišljam, onda vidim odgovore, kako vi umetnici kažete, zato mi je jasno, ali mi nije jasno zašto. Drugim rečima, posledica mi je jasna i na delu i u vašim predstavama, odnosno, posledice su tu, a uzroke ne vidimo, a to me jako plaši kao čoveka i kao roditelja — da se to ne ponovi. Ako samo govorimo o posledicama, a ne o uzrocima, onda se plašim deset, dvadeset ili narednih pedeset godina šta će biti.

Bojan Munjin: Hvala vam puno. Možda će neko za stolom imati potrebu još nešto reći o uzrocima, ali prije toga, dajmo riječ ovom gospodinu.

Branislav Radulović: Ja dolazim iz jednog potpuno drugog kruga ljudi. Dakle, ja na veliku sreću, nisam niti žrtva niti čovjek koji je imao žrtvu na bilo koji način u ovom ratu, prosto sam građanin koji je 90-ih godina imao potrebu da stane na stranu onih koji jesu bile žrtve. Naša tema je upotreba činjenica u umjetničkom djelu. Želim odmah da kažem da pozorište nije sud. Dakle, činjenica u sudnici i činjenica u pozorištu nije istovjetna. Mi ne možemo očekivati da od pozorišne predstave i od reditelja dobijemo presuđenje stvari. Oni su tu da terapijski djeluju na nas ili da nas provociraju. I mislim da su to uradili na jedan fenomenalan način, budeći naše emocije. ona rečenica sa dresom meni je jako interesantna. Onog trenutka kada bilo ko od ljudi iz našeg okoliša postavi pitanje i kaže „Bilo me sramota ili nisam znao“, kada to uradi samo jedna

predstava ili jedan glumac — mislim da ste napravili jednu fantastičnu stvar. I samo moje pitanje vama... Znam i prosto osjećam kako vas guraju na marginu, jer trenutno smo svi u fazi zaboravljanja i guranja nečeg ka polju kolektivnog zaboravljanja, nečega čega svih nas treba biti stid, bez obzira na to s koje strane stojimo. Zapravo, odakle crpate energiju? Odakle crpate snagu kada svaki dan, upravo radeći ono što radite — vi bježite od populizma bilo kog oblika i, prosto, sužavate krug ljudi koji vas žele vidjeti, jer danas je provokacija ono što najmanje žele naše socijalne zajednice? Hvala.

Bojan Munjin: Hvala vam puno, gospodine. Ja mislim da je sada vrijeme za neki, neću reći zaključak, ali za neki mali finale ove sesije i, takođe, neću reći ono što se obično kurtoazno kaže — otvorili smo puno pitanja. Ja mislim da smo rekli puno bitnih stvari na ovoj sesiji. Drugo, mislim da su ljudi govorili, ne samo iz područja intelektualnog promišljanja, nego iz područja iskustva, što mislim da je takođe važno, jer su izrekli nešto što sve ove godine nose kao iskustvo u sebi i da je to takođe važno. I treće, mislim da su se sreli neki ljudi. Sreli su se ljudi koji su predstavnici naroda koji su bili u velikoj svađi ili u ratu. I sreli su se umjetnici i neki drugi ljudi koji gledaju šta ti umjetnici rade. Dakle, zaista mislim da se dogodio, koliko je to bilo moguće, jedan susret. Vama u publici i vama dragi prijatelji za stolom, zahvaljujem na tom susretu.

Alban Ukaj: Ako me pitate da li ja znam za srpske žrtve, mi se ne znamo, ovo je prvi put da ste vi čuli o meni i ja o vama, da smo se vidjeli. Ja sam srpske žrtve spomenuo i na televiziji i javno na Kosovu. Neću da pravim balans u vezi sa počinjenim zločinima, niti želim da pravim balans u količini pravde za žrtve, ali pravda za žrtve bez balansa mora stići. Iskreno, pokušavam da odgovoram na sva vaša pitanja, iskreno vam kažem da mi i dalje nije žao što sam se radovao bombardovanju, radujem se dan danas, imam razloga za to i mislim da rat na Kosovu nije počeo otkucavati 1999. godine, kada je počelo bombardovanje, to je krenulo puno ranije. Vi znate, nadam se da znate, da su Albanci bili građani drugog reda na Kosovu, sa populacijom od 90 odsto. Koje godine? Svih godina valjda, ne znam. Ja koliko pamtim, ja sam rođen 1980. godine, ja govorim iz ugla mog životnog vijeka. Što je vama Kosovo i Metohija, meni je samo Kosovo ili Kosova. Sad kad se sve ovo završilo, u nadi da se neće opet takvo nešto ponoviti, u nadi da se nećemo opet radovati nečijem bombardovanju, nadam se da ćemo imati priliku češće da se sretnemo i razgovaramo. Vjerovatno neću razumjeti vašu bol ili bol bilo koje žrtve, kao što ne očekujem da vi razumijete moju, ali da barem možemo razgovarati o tome. Hvala vam na ovom poklonu, ja ću to ponijeti kući i, sa velikim poštovanjem i razumijevanjem, to ću pročitati. Naučio sam ćirilicu, za razliku od vas koji, vjerujem, ne znate albanski, ali ću pročitati i uzeću vaš kontakt i onda ću vam reći svoje mišljenje o tome.

Bojan Munjin: Hvala vam svima još jednom i nastavićemo nakon pauze.

Prikaz odlomaka iz igranih i dokumentarnih fimova: „Vukovar — poslednji rez” (Janko Baljak), „Svedoci” (Ivana Lalić), „Tri prozora i jedno vješanje” (Isa Qosja), „Djeca kao i svaka druga” (Pjer Žalica), „Približno Srbi” (Lazar Stojanović)

Moderator: Lazar Stojanović, reditelj

Panelisti: Vesna Kesić, novinarka; Janko Baljak, reditelj; Ivana Lalić, novinarka; Pjer Žalica, reditelj

Lazar Stojanović: Hvala vam što ste došli da pogledate odlomke iz filmova koje smo pripremili i da razgovarate sa ljudima koji su ih napravili ili koji će ih komentarisati. Za razliku od prethodne sesije koju su radili ljudi koji sa publikom imaju svakodnevno iskustvo, jer predstava se odigrava tako da je publika gleda uživo, ovo sada nije pozorište, nego je film, a to znači da ljudi sa kojima ćete razgovarati nemaju baš to iskustvo neposrednog kontakta sa publikom. Jer, znate kako to ide, obično to gledate na televiziji i psujete televizor. Devet od deset ljudi koje poznajem svađa se sa svojim televizorom, ali nikada to ne radi sa autorima onoga što se na televiziji prikazuje. Time je ova prilika jedinstvena.

Počeo bih time što, u vezi sa filmovima ili televizijskim proizvodima — jer sada govorimo o tome kao da je to jedna ista stvar — postoje brojne predrasude. To pitanje je potpuno mitologizovano. Pokušao bih u najkraćem, u nekoliko rečenica, da ukažem na tu mitologizaciju i da se odmah posvađam sa vama, jer vi verujete da je film, naročito dokumentarni film, da je to nekakva istina ili nekakva činjenica koju vam neko saopštava. A ja ću skromno pokušati da tvrdim suprotno. Prvo, ono što ljudi režiraju, nije prizor pred kamerom, nije ono što glumci govore, nije ono što čujete i vidite, nego — vaša pažnja. Znate, ako mi ne uspemo da dobijemo pažnju gledalaca, možemo da zaboravimo na bilo šta što ćemo im pokazati da čuju i vide. Dakle, moramo prvo da se izborimo za to.

Drugo, postoji predrasuda da film čini niz povezanih prizora. A još od Grifita, čak pre Ejzenštajna, filmovi se događaju mnogo više u rezu, nego u kadru. Tako se oni obično događaju mnogo više u onome što ne vidite i ne čujete, a manje u onome što vam je predočeno da vidite i da čujete.

Dok se nekad smatralo da postoji neupitan pojmovni okvir za jednoznačno određivanje područja umetničke prakse, više se ne postavlja pitanje da li je film umetnost. To svako govorenje o filmu čini, u isti mah, neodređenim i složenim, jer ne znamo o kakvom odnosu prema činjenicama govorimo. Više se to pitanje ne postavlja, a još dok sam studirao, bilo je važno i otvoreno pitanje da li je film umetnost ili je to neka tehnika, zanat, u odnosu na pozorište, književnost, likovne umetnosti i muziku, za koje to pitanje nije bilo postavljano. Iako je to pitanje izašlo iz mode, nama ovde danas daje veliku prednost u odnosu na umetnički tretman činjenica. Jer, pre svega, vi ste publika koja je nama izuzetno važna. Reč je o žrtvama i zagovornicima žrtava, a ne o stručnjacima za film ili za medije. Tako da ne raspravljamo mi danas sa vama o ovim teorijskim pitanjima, nego zloupotrebljavamo tu prednost što nećete ni tretirati film kao umetnost, već kao medij u kojem se bavimo ispitivanjem, ali i stilizovanjem činjenica.

Kad govorimo o činjenicama, najčešće podrazumevamo dva dominantna značenja. Jedno su podaci koje utvrđuju sudovi. Kad sud pravosnažno utvrdi nešto, ma šta mi o tome mislili, kad sud odluči da vi imate treće oko, ili da ste uzleteli u nebo i spustili se posle nekoliko dana, to postaje činjenica bez obzira što nije ni u čijem iskustvu. Jer je sud tako rešio. Doduše, to se češće događalo u srednjem veku nego u ovom našem, ali se događa i danas. Drugo značenje koje se

pridaje reči „činjenica“ jeste konsenzus koji postoji među relativno razumnim svetom. Recimo, Zemlja se okreće oko Sunca i ima jedan satelit. Pošto se oko toga slažu svi ljudi, dakle ne i svi zečevi, ne i svi majmuni, ne i svi ludaci, ne i svi pripadnici raznih sekti koji bi to osporavali, nego zajednica razumnih ljudi — to tretiramo kao činjenicu. O činjenicama se ne raspravlja, njih smatramo utvrđenim. Smatramo utvrđenim da se oko Zemlje vrti jedan satelit i nećemo se oko toga svađati. A šta biva s tim na filmu? Šta god se u nekom filmu pomene, neki događaj, neka ličnost, nečija ispovest ili neka činjenica koju je utvrdio sud ili neka iskustvena činjenica, ona se nikada ne pojavljuje van konteksta. Ako je stavite u različite kontekste, ona menja i vrednost i predznak, a ponekad se i opaža na sasvim drugi način, prema tome, nije više ista ta činjenica.

Zbog toga što nismo obavezni prema filmu kao prema umetnosti, to je naša povlastica i, pošto se filmovi uveliko, u devet od deset slučajeva, bave predočavanjem nekakvih činjenica koje su utvrđene na drugi način, mi onda i ne vezujemo obavezno filmove za neke autore, za neke umetnike ili za neku posebnu profesiju, tako da najveći broj filmova koje prikazuje televizija rade zapravo novinari, a ne filmski autori. Zbog toga je i vrlo teško utvrditi koliko mi uopšte filmova koji se bave činjenicama o ratu na ovom prostoru imamo. Ako smatramo da u to spadaju sve televizijske reportaže koje nam nešto govore o sukobima koji su se događali na teritoriji bivše Jugoslavije u 90-im godinama prošlog i početkom ovog veka, onda ih ima nekoliko hiljada. Ako smatramo da su filmovi samo oni koji su autorizovani, koji imaju producenta, reditelja, špicu, nekoga ko je to znalački snimio, nekog ko je to posle ozbiljno montirao i slično, onda imamo samo nekoliko desetina takvih filmova. S druge strane, filmovi su kao ljudi. Pojavljuju se u svim oblicima, u svim veličinama i na neočekivane načine. Imamo i igrane i dokumentarne filmove i filmove koji su napravljeni za neku konkretnu priliku ili upotrebu, serijale i uopšte razne forme koje nisu ograničene, a mogu da se pojavljuju i neke druge forme, pa neke od njih idu na platno, neke idu na televiziju. Dakle, ima ih kakvih hoćete, ali ono što je tu bitno, to je da se svi oni, na neki način, ratom bave i da, na neki način, pokušavaju nešto da vam kažu. Ako, dakle, nisu ograničeni formom i ako to nije problem sadržaja koji predočavaju, mislim da je korisnije — a nadam se da ćete vi osporavati ovu moju tezu — da je korisnije posmatrati film kao deo borbe za prostor u medijima i kao jednu vrstu angažmana koji se protivi suprotnom angažmanu, nego kao sredstvo i postupak dolaženja do nečega što bismo zvali istinom. Ne bih hteo da isključim ovu opciju, ali se ona javlja vrlo retko, a kad se javi onda je to veoma vredno — upotrebu filma kao istraživačkog instrumenta, a to su neki najbolji dokumentarni filmovi koje znam i pamtim, u kojima upotrebljavate kameru da biste prodrli u situaciju neke ličnosti ili neke grupe ljudi ili u neku pojavu i u kojima, tek nakon toga, pokušavate da tu temu artikulirate u neku celinu koja ima smisla. Dakle, osim što je način predočavanja, film je još i alat. Ne bih dužio, jer moj posao je prvenstveno da dajem reč, a ja sam svesno zloupotrebio vreme da vam kažem ovih nekoliko uvodnih napomena.

Filmovi kojima ćemo se danas baviti ispituju kako rat menja živote svih ljudi, onih na koje obično ne mislimo. Jer, na ovom skupu dominira tema, i to s pravom, jer je ta tema najdramatičnija — tema žrtava, ljudi koji su izgubili živote ili su njihovi životi oštećeni time što je neko izvršio nekakav zločin nad njima. Međutim, mi zbog toga ponekad ne vidimo da rat

menja živote sviju nas. I onih koji su agresori i onih koji su žrtve, i onih koji su samo posmatrači ili novinari ili su na neki način tu profesionalno uključeni, često na nepredviđene načine. Dakle, svi filmovi koje ćemo danas videti tiču se tog problema, kako rat menja živote ljudi. Prvi među njima je film poznatog reditelja sa Kosova, Ise Qosje. Film se zove „Tri prozora i jedno vešanje“. Govori o ženi koju su silovali pripadnici paravojske iz Srbije. U ovom filmu, ona od žrtve postaje krivac, jer objavljivanje njenog stradanja ugrožava norme i predrasude čitave zajednice.

Film

Lazar Stojanović: Pre nego što dam reč Vesni Kesić, hteo sam samo da vam skrenem pažnju, a u duhu onoga što smo govorili na početku, kako je ključna scena ovoga filma napravljena praktično gotovo bez slike. Likovi govore u mraku. Qosja je mogao to da napravi kako god je želeo. Mogao je, kao u nekoj emisiji za History Channel, da napravi rekonstrukciju tog događaja. Mogao je sa svojim glumcima da napravi da oni govore pod punim svetlom, tako da vi tu dramu pratite na njihovim licima, međutim ne. On je dopustio najvećem umetniku posle Gospoda Boga, a to ste vi sami, da slobodno zamisli kako bi taj prizor mogao da izgleda — dajući vam tu činjenicu svedeno, u gotovo potpuno osušenom vidu. To je vrlo dosetljiv i uspešan rediteljski postupak. Problem o kojem ovo govori, problem toga što je ta žena od žrtve pretvorena u krivca možda će najbolje moći da komentariše Vesna Kesić, jedna od naših najpoznatijih novinarki, još iz legendarnog vremena kada je „Start“ u kojem je ona radila i uređivala deo toga „Starta“, bio najbolja sedmična publikacija na Balkanu. Vesna danas, a to je mnogo važnije za ovaj skup, rukovodi grupom za podršku ženama žrtvama, koja se zove B.a.B.e. Dakle, ona je za ovu temu najbolji sagovornik kojeg bismo mogli da zamislimo, a pri tome još i priprema jedan film koji ispituje kako rat menja život čitavog jednog sela. Taj film je u postupku.

Vesna Kesić: Budući da očekuje kontroverze, živost i dinamiku, Lazar mi je dodijelio nekoliko uloga, pa sam ovdje prisutna kao višestruko podijeljena ličnost. Iako sam trebala govoriti o vlastitom filmskom projektu i statusu činjenica u suočavanju s prošlošću, upravo odgledani filmski fragment („Tri prozora i jedno vešanje“, Isa Qosja) obavezuje me da nešto kažem o njemu, kad već redatelj, nažalost, nije prisutan. Tim pre što sam se, od početka rata u Hrvatskoj ranih 90-ih, bavila ženama žrtvama rata, izbjeglicama iz Hrvatske i BiH, među kojima je bilo i silovanih žena. Mi, aktivistice Centra za žene žrtve rata, namjerno nismo govorile o silovanim ženama, već o svim ženama žrtvama rata, a silovanje nije jedini oblik. Nismo išle u potragu za silovanim ženama, kao što je to činila većina medija, domaćih i stranih, već smo, radeći s izbjeglicama, prepustile njima da izađu sa tim svojim bolnim doživljajima kad bi se osjećale spremne. Naša primarna agenda bilo je antiratno i antinacionalističko djelovanje, od početka smo deklarirale da radimo sa ženama svih nacionalnosti, svih uvjerenja i svih pripadnosti. Zanimala nas je ženina osobna tragedija, njen osobni doživljaj i njena osobna dobrobit, ono što se u feminizmu zove — stvoriti mogućnost da žene ponovo ovladaju vlastitim životom nakon izbjegličke traume. I da vam sad ne pričam dugo o tom projektu koji je trajao duž cijelih 90-ih, nakon čega dolaze B.a.B.e. kao oblik bitke za ženska ljudska prava, za priznavanja posebnih

oblika kršenja ženskih prava kao kršenja ljudskih prava, što proizlazi iz uvida šta se ženama događa za vrijeme ratova, svuda po svijetu. Krenule smo od pretpostavke da su žene i djeca najveće žrtve rata, ali ne zato što bi samo one bile maltretirane, terorizirane, pa čak ni silovane, nego zato što žene ne sudjeluju u političkim odlukama koje dovode do ratova, niti u vojnim operacijama i u počinjenju ratnih zločina. U svakom slučaju, u ogromno manjoj proporciji od muškaraca. Što znači da su one, kao i djeca, na neki način, nevinije žrtve rata od muškog roda koji dominantno donosi političke i vojne odluke i vodi ratne politike. Mi smo radili i sa dosta žena koje jesu proživjele silovanje, neke i sekundarnu traumu prijezira i stigme okoline i, tu bih željela korigirati Lazarovu terminologiju, one u takvim situacijama nisu „krivci”, nego su po drugi puta žrtve patrijarhalnih politika i odnosa moći. Najprije je žrtva tog najgoreg mogućeg napada na vlastito tijelo i integritet— mislim da je svakoj ženi prepoznatljiv strah od tog užasa, da ga nosi negdje u svom genetskom kodu, osjeća ga instinktivno čak i ako nikad nije doživjela takvu situaciju. Pogotovo kad je riječ o ratnim, kolektivnim, masovnim silovanjima. Kako će to preživjeti, kako će osobno proraditi i kako će to iskustvo integrirati u svoj život i vlastitu osobnost ovisi od niza faktora. Međutim, ono što se ženama poslije toga događa u nekim kulturama, da ih njihove patrijarhalne, konzervativne sredine, pa čak i obitelji, gledaju kao krivca vlastite sudbine, to je ta tzv. druga viktimizacija. Mi smo naišle na nekoliko takvih priča, međutim, moram reći da to nije bio dominantan način na koji su žene prihvatane u svojoj sredini. Sretale smo i žene koje su rekle: „Moj stari je rekao, pa naravno da ti nisi kriva, i djeca su mi davala podršku, mi smo super to prevladali, niko me nije u mojoj sredini okrivljavao“. Proglašavanje žene krivom za vlastitu tragediju, nastavak je patrijarhalnog nasilja nad ženom i moramo se sjetiti da nije prošlo ni pedesetak godina kako se to događalo i ženama silovanim u tzv. mirnodobskim uvjetima. Šta se poslije s tom ženom događa, kako će proraditi traumu i oporaviti se, to jako puno ovisi o njenoj vlastitoj unutarnjoj snazi i o tome kako je prihvaćena u svojoj neposrednoj sredini. No, ono što bih još željela reći i što, možda, neće zazvučati najbolje u ovoj sredini koja nastoji težište problema pravednosti okrenuti prema žrtvama, jeste da žene s tom sudbinom i iskustvom mogu biti viktimizirane, iskorištene, izmanipulirane na još jednoj razini. Mogu biti instrumentalizirane za ciljeve nacionalističkih vladajućih politika, ali i u svrhu bjelosvjetskog antiratnog senzacionalizma. To je nešto što smo mi iskustveno prošle. Šta se događa? Svjetski mediji se uhvate za jednu ovakvu priču i najedanput cijela naša regija postaje simptomatična po ovakvom slučaju da se žene vraćaju i da ih sredina onda okrutno odbaci i iztraumatizira. Naravno da je i takvih slučajeva bilo, ali naša je spoznaja je da to nije bilo tipično, nije bila univerzalna situacija. Bilo je i drugačijih situacija, gdje su žene govorile o punoj podršci koju su dobile od obitelji i od sredine. Mediji su ti koji traže baš takve priče, jer će to bolje odjeknut, jer će tako priča odjeknuti, postati vidljivom, mobilizirati javnost, ali i produbljivati kulturalne stereotipe. Jednom sam pisala jedan polemički tekst koji je objavljen u MIT-jevom zborniku „Balkan kao metafora“. Ponekad i u najboljoj namjeri, evropski i američki novinari, naročito novinarke koje su zaslužne što je priča o silovanjima izašla na vidjelo i što je Statut Haškog suda silovanje proglasio zločinom protiv čovječnosti, nažalost, ponekad su i po treći puta znale viktimizirati žene; jer one dobiju neku satisfakciju, netko ih sasluša, ali opet posluže nekoj

vanjskoj svrsi. Naša je politika konkretno bila da nikad ne povezujemo ženu s predstavnicima medija, jer ne znamo što će uraditi. Ponekad će razotkriti njezin udenitet, čak i ako ne navedu ime, što se, mislim, događa i u ovom filmu. Ženama smo prepuštale odluku žele li doći u kontakt s medijima, to je njihova stvar, njihova je odluka da li će pričati, da li će pristati, da li će se identificirati ili neće. Nismo povezivali žrtve seksualnih zločina s medijima, jer je to užasno opasno, to nam je odmah bilo jasno. Evropski i američki mediji, u najboljoj namjeri, širili su stereotipe da smo mi regija u kojoj vlada tvrdi patrijarhalni model, onakav kakav je poznat na Bliskom Istoku, gdje je možda sredina još patrijarhalnija, gdje se događaju „honor killings“. Ženu ubijaju, nema tu rasprave. Ona je silovana, ona je kriva. Bila kriva, ne bila, to se događa do danas. Mislim da je važno ženama ostaviti pravo da traumu liječe, prežive, integriraju kako god one smatraju najbolje za sebe. One to mogu to uz pomoć vjere, uz pomoć psihologa, uz našu pomoć, uz pomoć žena koje su slično doživjele, uz pomoć obitelji, kako god hoće. Ja njima dajem sve za pravo, imaju pravo i lagati ako to može pomoći u njenoj beznadnoj situaciji. Recimo, dešavalo se da ti žene kažu da su silovane, jer su tako lakše dobivale pravo na odlazak u treću zemlju. Mi to ne provjeravamo, njeno je iskustvo dovoljno strašno sa silovanjem i bez silovanja, žrtva direktnog ratnog nasilja ima pravo na sva raspoloživa sredstva oporavka. Oni koji nemaju pravo koristiti njenu tragediju, to su ideolozi. Ideolozi uglavnom dolaze iz državnog aparata ili političkog poretka i medija koje će te priče zloupotrijebiti za povećanje naklade i profita.

U filmu čiji smo isječak pogledali, a nažalost nisam ga vidjela cijelog, imamo tu dvostruku viktimizaciju, na kraju se čini potpuno nemogućim da ta žena ikada više izađe iz te traume, jer umjesto da dobije podršku nameće joj se patrijarhalna krivnja.

Ali mi smo i u Hrvatskoj i u Bosni imali situacije gdje su te žene iskorištavale Tuđmanova ili neka druga propagandna mašinerija. Govorilo se o izmišljenim velikim brojevima, lansirane su priče koje su stavljene u funkciju nacionalističkih propagandi, poput: samo su „oni“ zločinci, njima je to u genima, oni su silovatelji, mi smo žrtve. I onda nisu više žrtve samo žene koje su stvarno doživjele ratno seksualno nasilje. Nacionalističkoj politici bilo je važno da izjednači metaforički ženu i naciju, da to nije više silovana Hrvatica ili silovana Muslimanka ili Bošnjakinja, nego je to silovana Bosna ili silovana Hrvatska. Nama je bilo izrazito važno pokazati da su žene žrtve i kao demografska grupa po spolu i rodu, ali i kao pojedinke koje trebaju i imaju pravo na pomoć svake vrste, uključujući reparacije.

Druga je priča o filmu na kojem upravo radim i koji se bavi kolektivnim i individualnim sjećanjima, promjenama i dinamikom memorije kroz promjene režima, konteksta, kroz ratove, kroz niz ratova i niz promjena i tranzicija koje imamo na ovim prostorima, povjesne političke, pravne, ekonomske uvjete koji utječu na formiranje sjećanja. Kako ta dinamika sjećanja funkcionira unutar konteksta i kako zapravo apsolutno ne postoji jedna istina ako govorimo o suočavanju s prošlošću. Naravno da postoji sudska istina, politička istina, postoji pravna istina i činjenice. Ali kad govorimo o memoriji, individualnoj i kolektivnoj, onda su činjenice uvijek upitne. Ljudi se naravno osjećaju temeljem nekog događaja. Ali sjećanje i smisao koji pridajemo

tim događajima se, što sam imala priliku pratiti dvadeset godina u jednom selu u zapadnoj Slavoniji, mijenjaju s obzirom na kontekst u kojem se sjećanja obnavljaju. Nije se mijenjao samo njihov doživljaj, nego se mijenjala i moja percepcije njihovih priča. I to je nešto o čemu bih ja govorila u vezi sa činjenicama i istinom. Jer, pazite, jedan od najpopularnijih propagandnih šlagera u ratom zahvaćenoj Hrvatskoj bio je onaj „Ima samo jedna istina“. Kad govorimo o sjećanju i o suočavanju s prošlošću onda su „istine“ ponekad vrlo različite i sve te istine i memoriju svake grupe moramo uzeti u obzir da bi stvorili nešto što nazivamo demokratskom kulturom sjećanja.

Lazar Stojanović: Upravo sam dobio opomenu da ovo može da traje samo do dva, jer profesor Puhovski tada ima završnu reč. Dakle, imamo izbor. Ili da ove inserte puštamo dvostrukom brzinom, što neće doprineti kvalitetu tih filmova, pretvoriće ih u komedije, ili da na neki način ubrzamo govor učesnika, što takođe ne bi doprinelo kvalitetu. Jedino mogu da zamolim ljude da govore što sažetije. Naš sledeći autor je, u Beogradu, najplodniji i najznačajniji dokumentarista, kada je reč o filmovima koji su u vezi sa ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Čovek koji i predaje dokumentarni film, profesor Janko Baljak, koji je napravio i jedan od retkih dugometražnih dokumentarnih filmova i mi ćemo sada da pogledamo insert toga filma. Posle bi vam profesor Baljak rekao par reči o tome. Postavio je priču o Vukovaru u jasan i široko definisani kontekst. Pri tome je uspeo da obezbedi zavidan nivo nepristrasnosti u ovom filmu. To delo je osobena i ohrabrujuća produkcija, jedinstvena u nas i molio bih gospodina Baljka da nam kaže nešto i o tome.

Film

Janko Baljak: Ovaj film je napravljen 2006. godine. Pre osam godina, u produkciji B92 koja se tada još uvek ozbiljno bavila, za razliku od današnjih dana, istraživačkim dokumentarnim filmom. Za mene je bilo izuzetno zadovoljstvo da učestvujem u jednom procesu koji je bio, hajde da kažem, prvi srpskohrvatski pokušaj, ne da se napravi istina— govorili smo o tome šta je istina i koliko istina postoji i da li je uopšte moguća istina u dokumentarnom filmu i kolika je distanca bila potrebna— nego da se uhvate fragmenti te istine, činjenice sa tom istorijskom distancom koja je tad bila petnaestak godina. Imali smo zaista jako dobar model, istraživačko-novinarsku ekipu u Hrvatskoj, kojom je rukovodio Drago Hedl i ekipu novinara koja je u Srbiji istraživala detalje vezane za Vukovar. Skoro godinu dana smo radili to istraživanje i povremeno organizovali zajedničke sastanke na kojima smo se dogovarali u kom pravcu će ići scenario filma. Osnovno što smo, kao neki koncept usvojili je... To je nešto što je i inače, što ja u radu na dokumentarnim filmovima preferiram — da pokušamo da napravimo film bez *voice-over*-a, što je dosta teško. Jedan film koji traje 107, 108 minuta da se ispriča samo uz pomoć činjenica, intervju a arhivskog materijala i da, čak i ljudima koji nemaju nikakve veze sa tim ratom i sa tim događajima, znači publici u inostranstvu, bude jasno šta se tih šest meseci u Vukovaru dešavalo. Pratili smo period od proleća do pada Vukovara i oslobađanja Vukovara, kako su hrvatska i srpska strana već drugačije zvali sam taj događaj. Još jedna stvar koju smo usvojili to je bio taj

ogroman napor da se pribavi velika količina arhivskog materijala, da se taj materijal pribavi i s televizijskih stanica i iz privatnih arhiva ljudi koji su imali kamere u ratu, koji su pravili određene amaterske reportaže i snimali. To je bila jedna neprekidna potraga za što većim brojem arhivskih materijala. Naročito nam je bilo važno da ulovimo segment vezan za vukovarsku bolnicu i događaje koji su prethodili događaju na Ovčari. Kada bi u tom arhivskom materijalu prepoznali određene ljude koji su živi i koji su nakon 15 godina bili u situaciji da nam ispričaju tu priču, zajedno bi pravili to jedno istraživanje i upoređivali one događaje. Sećam se majke u vukovarskoj bolnici koja drži svoje dete, nju smo pronašli, posle 15 godina istražili njenu priču kako je ona tu izgledala. Uvek smo se rukovodili celom pričom da nas arhiv vodi u priču o onome šta se dešavalo, gde god je to bilo moguće i gde god smo to uspeali da uradimo. Što se mene tiče, jedno iskustvo koje bi svakome pozeleo. Realno, i mene je taj film i boravak u Vukovaru koji je bio, onako, dosta intenzivan u tom periodu, na neki način i promenio i moram da kažem da ni ja više posle toga, ni kao reditelj, ni kao čovek, više nisam isti. Sam boravak u tom gradu, koji je još tada bio razrušen, u tom prelepom baroknom gradu, me definitivno negde izmenio. Film je prikazan premijerno na festivalu ZagrebDox, na otvaranju festivala i, dva dana nakon toga, prikazan je na FEST-u u Beogradu. Ekipa je prisustvovala tim projekcijama i u Zagrebu i u Beogradu i mislim da smo uradili pravu stvar i hajde da smo, neću da kažem ispričali istinu, ali ispričali priču o tome šta se dešavalo. I to nam je bilo jasno pošto su reakcije publike i u Zagrebu i u Beogradu bile gotovo identične. Nakon završenog filma tišina, preko odjavne špice niko nekoliko minuta nije izgovarao ni reč. Nema onog kad se obično završi film pa ide neki aplauz, pa ne znam. Jednostavno, ono što smo hteli gde je negde i moj cilj kada se bavim drugim dokumentarnim filmovima neka vrsta šok terapije, mislim da smo uspeali da izazovemo. Potpuno identična reakcija je bila dva dana kasnije u Beogradu. To je neko moje iskustvo. Drago mi je što sam u svojoj profesionalnoj karijeri imao ovako ozbiljno, zaista ozbiljno istraživačko iskustvo rada sa profesionalcem kakav je Drago Hedl, sa kojim smo fantastično saradivali i čini mi se napravili vrlo dobar posao.

Lazar Stojanović: Ne sumnjam da će Baljak imati takvo iskustvo još mnogo puta. Sada imamo jednu kategoriju ljudi kojima je rat promenio život, vrlo osobenu kategoriju, o kojoj se govori retko, a život im se menja dramatično. Reč je o zaštićenim svedocima bez kojih do činjenica u mnogim slučajevima nikada ne bismo ni došli, jer ako je žrtva izgubila život, nema je više, jedini ko o tome može da govori je svedok toga zločina, a da bi govorio, morate ga zaštititi. Oni izazivaju ogromne kontroverze deleći čitavu javnost na one koji ih smatraju izdajnicima i one koji ih smatraju herojima, a retko kada se pitamo o njima samima. Njima se život promeni iz temelja, često i tako da moraju da promene identitet, da postanu neki drugi ljudi, da se rode na nekoj drugoj planeti. Da nastave svoj život u nekoj dalekoj zemlji, kao neko ko više nema ništa sa prostorom sa kojeg je otišao. O tome je, istražujući ovu osetljivu temu, napravila veoma zapažen film Ivana Lalić, novinarka. Mislim da je dotakla i neke vrlo osetljive i dramatične momente transformacije tih ljudi o kojima će nešto više da nam kaže posle, a sada možemo da pogledamo insert iz njenog filma koji se zove „Svedoci“.

Film

Ivana Lalić: Kada govorimo o činjenicama u dokumentarnom filmu, mi se nadamo da će činjenice koje su iznete u filmu „Svedoci” barem malo otkloniti ravnodušnost koja u Srbiji vlada u odnosu na zločine počinjene nad kosovskim Albancima, u odnosu na albanske žrtve. Motiv kolege Miloša Teodorovića, koji je koautor ovog filma, i moj lični motiv da otvorimo ovu temu je bio, zapravo, taj što u Srbiji nikada nije postojala politička volja da se zločini rasvetle, da se o njima javno i dovoljno govori i da se građani suoče sa njima. Naravno, isto tako se nadamo da će i kolege Albanci na Kosovu da se bave srpskim žrtvama i zločinima počinjenim nad Srbima i nad ostalim nealbancima. Sad, kakav je tretman albanskih žrtava u Srbiji, može se posmatrati i kroz tretman samih vesti. Kada se, na primer, iskopava grobnica u Raškoj, pa se ta tela prenose nazad na Kosovo, takva jedna vest, po pravilu, na svim televizijama u dnevnicima dobije tek dvadeseti minut. I kada se posmatraju žrtve sa celokupnog prostora bivše Jugoslavije, nekako se stiče utisak da su albanske žrtve na samom dnu te lestvice. Takav je odnos medija prema njima, takav je odnos većine građana, ali takav je odnos, nažalost, i političkih elita u Srbiji prema njima. A kako u Srbiji prolaze oni koji otvoreno govore o tome šta se događalo na Kosovu, vidi se i na osnovu ispovesti ovih zaštićenih svedoka. Naime, pored potresnih opisa tih zločina nad albanskim civilima, ovi svedoci opisuju i, rekla bih, jedan pakleni period osude kroz koji su sami prošli nakon što su izneli te činjenice pred Tužilaštvom za ratne zločine. Oni su naišli na osudu od svojih kolega, bivših saboraca, užeg okruženja, uopšte od strane sredine u kojoj žive. Posebno govore o problemima koje su imali, paradoksalno zvuči, ali tako je, sa policijom koja je trebalo da ih čuva. To je Jedinica za zaštitu svedoka, koja je formirana upravo zbog toga da bi se starala o bezbednosti zaštićenih svedoka. Međutim, događalo se to da su pojedini njeni pripadnici bili Crvene beretke i da, ne da nisu pokazivali nikakvu solidarnost sa ovim ljudima koji svedoče o zločinima, nego su ih, naprotiv, psihički maltretirali, direktno zastrašivali i odvrćali od svedočenja. Tako da se događalo, u više navrata, da svedoci samoinicijativno izađu iz programa zaštite i radije nastavljaju da žive u tim svojim sredinama bukvalno kao pokretne mete, nego da imaju tu i takvu zaštitu kakvu im je država Srbija obezbedila. Svi do jednog, ovi svedoci u filmu svedoče o tome koliko su razočarani zapravo u institucije sistema. Oni kažu da su očekivali mnogo veću podršku, a naišli su samo na osudu i nerazumevanje. Konkretno u slučaju ovih policajaca, koji su bili pripadnici 37. odreda Posebnih jedinica policije, dogodilo se čak i to da su oni ljudi smogli hrabrosti da svedoče protiv svog glavnokomandujućeg Radoslava Mitrovića, koji je bio optužen za jedan težak zločin, kada je u Suvoj Reci ubijeno 48 članova porodice Beriša, starosti od jedne do sto godina. Međutim, taj čovek je oslobođen, a osuđeni su samo neki nižerangirani činovi koji nikako nisu mogli da imaju takvu odgovornost po svojoj komandnoj strukturi, kao što ju je imao Mitrović. Takođe, svi policajci koje su svedoci označili kao direktne izvršioce, pušteni su nakon kraćeg pritvora, i sada ti svedoci, za koje je njihova okolina vrlo brzo saznala da su svedočili, žive zajedno sa tim ljudima protiv kojih su svedočili. I možete misliti kako sada izgleda njihov život u tako jednoj maloj sredini. Oni su iz Leskovca, Vlasotinca, gde su bukvalno na svakom koraku prokaženi kao srpski izdajnici. Na kraju ovog inserta ste videli i jednog bivšeg pripadnika „Šakala”. To je bila formacija koja je počinila teške zločine u selu Čuška i okolnim selima. I on se šeta po jednom zgarištu, tu nam je dao i intervju, a to zgarište

gde smo mi njega snimali je zapravo njegov splav-kućica na Adi Ciganliji koja je spaljena od strane nepoznatih počinitelaca noć uoči izricanja presude „Šakalima“ protiv kojih je on svedočio. Pošto su donete prvostepene presude, ti „Šakali“ su slobodno išetali iz zgrade suda, i oni se sad šetaju po ulicama Beograda i Srbije sve do okončanja postupka. Kao što je Lazar u uvodnoj reči rekao, institucija zaštićenog svedoka je jako važna, jer je to zapravo jedini način da se, zbog protoka vremena, dođe do tih činjenica i dokaza o počinjenim zločinima koji su, na primer, počinjeni pre 15, 20 i više godina. I upravo zbog toga bi ovi svedoci trebalo da budu podržani od strane države i državnih institucija kao ljudi koji svojim svedočenjem zapravo direktno doprinose jačanju vladavine prava u Srbiji. Naravno, potrebno je napraviti i takvu atmosferu, takvu političku klimu i takav sistem u kom će oni biti podržani kao ljudi koji čine jedno herojsko delo tim svojim činom svedočenja. Kao ljudi kojima se odaje hrabrost zbog toga i moralnost, a ne kao ljudi koji su na svakom koraku stigmatizovani kao srpski izdajnici, što se njima redovno događa. Pošto je Lazar ovaj segment i deo izlaganja naslovio kao „katarza zaštićenog svedoka“, ja ću se samo malo osvrnuti na tu temu. Da li su ovi ljudi zaista doživeli katarzu u pravom smislu te reči, teško je reći, i verovatno varira od slučaja do slučaja. Ali ono što ja sa sigurnošću mogu da kažem, barem kada je reč o ovim svedocima koji se pojavljuju u našem filmu, jeste da nikakvih kalkulantskih motiva nije bilo kada su se oni odlučivali za svedočenje. Tu je potrebno samo napraviti kratku distinkciju između svedoka saradnika i zaštićenih svedoka, takozvanih insajdera, koje mi tretiramo u ovom filmu. Svedok saradnik je, naime, direktan počinitelj krivičnog dela, koji napravi dogovor sa Tužilaštvom za ratne zločine da će svedočiti o zločinu i zarad toga biva oslobođen krivične odgovornosti. Zaštićeni svedoci insajderi, tj. ljudi koji se pojavljuju u ovom filmu, bili su pripadnici tih policijskih i paramilitarnih formacija, bili su prisutni kad se zločin događao, očevici su zločina, ali nisu direktni počiniooci. Tako da oni nikada nisu ni bili optuženi za ratni zločin i, time što su odlučili da svedoče, nikakve beneficije od strane države nisu dobili. Hoću da kažem, ti ljudi su, time što su izložili sebe javnosti i javno progovorili, mnogo rizikovali. Rizikovali su svoje živote, rizikovali su živote svojih porodica. Ali isto tako mislim da su, time što su rekli istinu, samo pomogli sebi samima. Jer ukoliko je to uopšte moguće, oni ipak sada žive u miru. I ako išta može da ih oslobodi tih užasa kojima su prisustvovali, a čiji su deo, samim tim, nepobitno i bili, to je onda istina o kojoj su progovorili. I mislim da su i oni toga svesni.

Lazar Stojanović: Hvala, Ivana. Sada je na redu gospodin Pjer Žalica, koga verovatno svi koji prate domaći film znaju kao autora proslavljene serije kratkih filmova „SAGA“, napravljenih u Sarajevu tokom opsade. To nisu samo svedočanstva, nego su sjajni mali umetnički filmovi koji su isečci iz života tadašnjeg Sarajeva, za koje je bilo potrebno mnogo hladnokrvne opservacije, mnogo temeljne analize, mnogo mašte i mnogo spontanosti — u okolnostima rata. Večeras nam je gospodin Žalica doneo inserte iz jednog svog filma prema kojem, mislim, niko ne može ostati ravnodušan, jer je reč o žrtvama koje su apsolutno nedužne, koje su po definiciji nedužne. Reč je o deci. Zamolio bih da pogledamo insert iz njegovog filma „Djeca kao sva druga“, a da nam zatim on kaže par reči iz svog bogatog iskustva pravljenja filmova u ratu i o ratu.

Film

Pjer Žalica: Prema naučnim istraživanjima, nema djeteta u Bosni i Hercegovini koje nema psihotraumatske posljedice od života u ratu. To nije nevažna informacija. Mi smo, kao grupa, cijeli rat snimali filmove. Nastavili smo i pojedinačno poslije rata. Dok je rat trajao, nekako je to bilo logično i osjećali smo se i privilegovano što nam je dopušteno da to radimo, jer je većina drugih ljudi imala mnogo teže zadatke, naročito muškarci. Verovali smo da radimo važnu stvar i da smo u nekoj plemenitoj misiji koja je također borba za nešto dobro. Ovdje je nekoliko puta ponovljeno u prethodnoj sesiji, mislim da u ovoj nije, da mi to radimo zato da se ne bi ponovilo. Ja tada nisam bio svjestan toga, moram priznat da ni poslije nisam bio svjestan toga. Nikad nisam imao predumišljaj da radim, da se bavim nekim teškim pričama, temama zbog toga da se one ne bi ponovile. Nadam se i strasno vjerujem da je to tako i da postoji mogućnost da se ne ponovi. Nažalost, stvarnost nas često pa i u ovom trenutku takve stvari se događaju, baš sada dok mi ovdje, u jednoj ugodnoj atmosferi, pričamo o onome što se nama događalo u prošlosti i nadamo se da se neće ponoviti. Ne možemo biti proroci i onako garantovati, mislim prije ćemo bit pesimistični nego optimistični, međutim, to nije razlog da se ne trudimo, bar ja se naprosto trudim da razlikujem dobro od lošeg i da to neprestano ponavljam, ovo je dobro, a ovo je loše i mislim da ima smisla raditi te stvari, govoriti priče o ratovima ili priče koje nisu vezane za rat, ali se bave tim nekim temeljnim principima. Ja sam ovdje snimao film o djeci koja su prošla kroz tešku traumu života u opkoljenom gradu, a nastojala su da žive život kao što žive sva druga djeca. Time nisam rekao da u drugim gradovima djeca nisu imala ta iskustva. Dakle, ja kad snimim film o nekoj konkretnoj djeci, koja su zlostavljana ili imala težak život u Sarajevu, ja ne kažem da njih nije bilo na Kosovu, da njih nije bilo u Ruandi, da njih nije bilo. Ja naprosto govorim da je neprihvatljivo, grozno da se takve stvari događaju i da, naravno, ne bi trebalo da se događaju, što je naša zajednička odgovornost. Da li ćemo uspjeti, ne znam. Ova djevojčica u filmu, koja nema nogu, ona je sad žena, mlada, vrlo uspješna. Neki reditelj iz Kolumbije je vidio ovaj film i želio je da radi neku vrstu igranog dokumentarnog filma o tome šta je s tom djecom danas. U mom filmu, njih je troje, četvero. Ova djevojka koja nema nogu nije željela da učestvuje u tom njegovom projektu. Rekla je „meni se dogodila grozna stvar, ali ja ne pristajem na to da sam žrtva. Ja neću da živim kao žrtva i ne želim da se vraćam na to”. Nešto poput ovoga. Ona je odabrala način kako da izliječi svoju traumu. Ja to strašno cijenim i ne mogu porediti svoje iskustvo i posljedice koje sam lično imao u ratu sa mnogima od vas ovdje u dvorani, ali na neki način sam prošao kroz vrlo teške stvari i mogao bih reći da sam žrtva. Ne pristajem na to, prije svega zato što ja kao čovjek smatram da su žrtve rata, u stvari, heroji rata. Imali smo jednu inicijativu koja je zaboravljena za pola sata — da se sve silovane žene u ratovima na Balkanu proglase herojima rata, nisu me ozbiljno ni saslušali. I taj aspekt s kojeg ja posmatram žrtve rata kao heroje, mislim da mnogi, misleći ili nemisleći to, osjećaju. Ja mislim da je to nama kao filmadžijama veliki plus, jer nama kao pripovjedačima, trebaju heroji. Nama trebaju junaci za naše filmove, za naše priče, bilo kojom narativnom vrstom se bavili. I nerijetko su ti heroji, te žrtve, naši junaci i mislim da je to ogromna odgovornost. Alban je vrlo lijepo završio prošlu sesiju riječima da iako možda nemamo rješenja da pogledamo jedni druge, imamo jedan zajednički imenitelj — što smo prošli kroz grozno iskustvo iz kojeg niko ne izlazi

neostećen, bez obzira na to gdje se zatekli. Jer rijetko ko je od nas birao na kojem će se mjestu i na kojoj poziciji naći, pa čak i oni koji pokreću ratove. Da pomenem jedan događaj koji je obilježio protekle dane. Povratak u Beograd, iz Haga, jednog mog bivšeg sugrađanina, onako je vrlo snažno odjeknuo, u regionu i šire. Ono što smo najjače čuli, barem u Sarajevu, bila je izjava jedne pjevačice estradne, koja je vrlo direktno rekla šta misli o tome, vrlo grubo, možda, u nekim civilizacijskim okvirima, malo pregrubo. Bilo bi jako dobro kad bi i mi našli način da razbijemo ove zidove i da se sve ovo fantastično, što je pokrenuto na ovom mjestu, što jače čuje i na našim ulicama. Ja nemam rješenje za to, međutim, spreman sam da, na bilo koji način, učestvujem u pokušajima da se to desi. Hvala vam svima.

Lazar Stojanović: Kad bude publika imala prilike, publika će da pita, a sada ćemo da pređemo na biznis i malo ćemo da trgujemo. Trgovaćemo vremenom. Poslednji insert koji smo predvideli da vam pokažemo tiče se najugroženije etničke skupine na teritoriji bivše Jugoslavije. Reč je o Romima. Oni su potpuno nepredstavljeni u Inicijativi za REKOM i naš pokušaj, od pre nekoliko godina, da uvedemo barem njihov jezik na sajt, ne bismo li nekoga privukli, nije baš urodio plodom, te je i taj jezik polako nestao sa sajta. Dobro, mi ćemo, kao i uvek, žrtvovati Rome, pošto je njih izgleda najlakše žrtvovati i meni je drago što se time neću zameriti nikome od kolega i učesnika, jer je reč o odlomku iz jednog mog filma. Zove se „Približno Srbi“. Dakle, mi dajemo petnaest minuta za nešto za šta apsolutno nismo odgovorni, a to je okasneli početak ove sesije, kasnio je 25 minuta, ali zauzvrat uzimamo, i nećemo pristati da pravimo kompromis o tome, 15 minuta za publiku, jer bez reakcije publike, ova stvar ne bi ni postojala. Prema tome, izvolite i uzmite onoliko vremena koliko vi smatrate da imate pravo da uzmete.

Kada Hotić: Nemojte mi zamjeriti što se više puta javljam. Ja gledam ove filmove koji su stvarno i poučni i pozitivni i važni da vidimo i tako. Ima i zloupotrebe filmova. Reći ću jednu stvar koju znam. Poslije, kad su vršene ekshumacije tamo kod Zvornika, niz onih grobnica Kamenica, ne znam koji sve broj... Ekshumacije je radio Zoran Stanković, patolog iz Srbije. Mi smo odlazile, posjećivale te grobnice, ljutile se zašto je neko iz Srbije došao da dira te naše kosti, da dira tu našu djecu, jer smo smatrali da je i Srbija velikim djelom odgovorna. Međutim, rekli su da je Zoran Stanković vrsni patolog, da će puno doprinijeti i zaista, kažu, on je odradio dobar posao. Međutim, grobnice su bile vrlo, kako da kažem, u raznim stanjima, u njima ljudi sa povezima na očima, sa žicom na rukama, na nogama. Sve te fotografije je uradio Zoran Stanković i dao da se uradi jedan film... Negdje je snimljen u Norveškoj, Švedskoj; ali je okrenuo da su sve ti zločini koji su se izvršili na tim tijelima, koje je on otkopao, uradio Naser Orić, pa je napravio takav jedan film, preokrenuo situaciju, svalio na žrtve, da kažem, na žrtve je svalio taj zločin. Što može film da zaista napravi zločin i još veći, da kažem — zločin nad zločinom. A to je uradio Zoran Stanković, patolog koji je vrlo važan, ja mislim u Srbiji negdje. Hvala vam, to sam imala potrebu da kažem. Mada, stvarno, treba pohvaliti svakoga ko pošteno prilazi filmu da prikaže ljudima istinu, da o istini priča, pa kakva god je. Hvala.

Dimitar Anakijev: Ja bih samo hteo da ispravim Lazara. Govorio je da su Romi zapostavljeni, jedina etnička skupina koja je zapostavljena. Moram da vas opomenem.

Lazar Stojanović: Najveća, najveća.

Dimitar Anakijev: Najveća, dobro. Možda čak nije najveća. Moram da vam kažem da je, po zadnjem popisu iz 1989. godine, u SFRJ bilo 2 miliona Jugoslovena i te etničke grupe nema, niti iko brani njihova prava. Moram da kažem, ja sam jedan od tih i moram da kažem da se osećam jako tužan što ne može da se odbrani pozicija ljudi. Možda nas je ovde najviše takvih, a prisiljeni smo tako kako žele oni koji su vodili te ratove da nastupamo iz ugla današnjih etničkih potreba. Samo sam to želeo da kažem. Hvala.

Nataša Kandić: Ja bih samo Pjera zamolila da kaže nešto više o ovim dečacima, ako nešto znate?

Pjer Žalica: Pošto je taj Kolumbijac trenutno u Sarajevu, mislim, zbilja je koincidencija bila, ja sam poslao ovaj insert i sutra me zvao taj momak i rekao da je tu. Tako da se odjednom ovaj film, nakon nekih dvadesetak godina, vratio u život, pa mi je on tražio kontakte, tako da sam nešto saznao. Ova djevojka koja nema nogu, ona je vrlo uspješna, udata je i ima djecu. Ona je inženjer elektrotehnike i to je sad vrlo bajkovito. Još jedna djevojka iz filma je također vrlo uspješna mlada žena. Izgleda da su muškarci gore prošli. Ovaj dečko koji je čitao knjige, on ima cerebralnu paralizu, djelimičnu, tako da mu jedna noga nije u redu. Dijagnosticirano mu je da je to velikim dijelom povezano sa traumom koju je imao, uslovima života koje je imao u ratu. Završio je za kuhara i sad mu tražimo neki posao. A ovaj mali na biciklu, on je potpuno nestao, ja ne znam gdje je. On je ili predsjednik neke države ili je u zatvoru. On je takva, on je strašna jedna dinamika i, u stvari, ova pjesma, koja je meni bila lajt motiv iskustva rata u Sarajevu — „Veselo bilo i strašno” — to je potpuno njegovo autorsko djelo. On je sjeo na to biciklo: „Šta da radim?”. Rekao sam: „Radi šta god hoćeš, pjevaj, viči, šuti” i onda je on onako dva tri minuta usvajao to novo iskustvo. Bilo mu je vrlo lijepo što smo ga stavili na trejler, da ne mota pedale, a da se okreće. On je cijeli rat špartao kroz grad na ovom biciklu. To je vrlo neodgovorno od njegovih roditelja bilo, ali je to bilo tako. I onda je u jednom trenutku zapjevao to „Veselo bilo i strašno”. To je, onako, haiku opsade Sarajeva.

Lazar Stojanović: Hvala. Vremena nema ni za šta osim da zahvalimo na pažnji i idemo na završnu reč.

Zaključne reči: prof. dr Žarko Puhovski i Nataša Kandić

Žarko Puhovski : Završna riječ je nešto što su mi stavili na leđa zato što je to više-manje nemoguće napraviti i bolje mene kao starijega time opteretiti. Bilo je rečeno puno pametnih stvari koje nisu važne i puno teških svjedočanstava koja su važna, koja ja niti mogu niti smijem ponavljati, jer ja nisam bio tamo ili katkad sam bio tamo, ali nisam sudjelovao ili kad sam sudjelovao nisam bio žrtva i zato se vraćam na ono što je zamišljeno kao naslovna tema našeg skupa „**Postignuća i prioriteta**”. Naša postignuća još uvijek vise u zraku, ali postoje.

Imamo veliku šansu da pređemo iz civilnoga društva u međudržavnu sferu. I to bi bilo nešto što je iznimno rijetko postignuće civilnoga društva. Htio bih iskoristiti ovu prigodu da malo

progovorim o tomu što bi to zapravo značilo. To bi značilo, veoma jednostavno, kako je rekao poznati „hrvatski” pjesnik Jovan Jovanović Zmaj — „gdje ja stadoh, ti produži”. Ako uspije to što hoćemo, ako to prihvate gospoda i gospođe predsjednici i predsjednice, onda mi ostajemo u onoj funkciji obada koji je bio tu spominjan da ih malo pikamo. Ali onda mi tu instituciju trebamo dovesti do reda, da konačno država održava red, kao što ime kaže. A ne da mi godinama glumimo, amaterski glumatamo državu, jer ona „prava” svoj posao ne obavlja.

Onda više ni udruge žrtava neće imati tu funkciju koju su do sada imale. Onda će njihova funkcija biti da dovode svjedoke koji će davati iskaze, ako se konačno počne istraživati što se je doista dogodilo.

Drugim riječima, počinje sasvim nova faza. U toj novoj fazi bi trebalo, ako do nje dođe, imati na pameti nekoliko stvari koje mi se čine da su ovdje lebdjele u zraku sa previše optimizma. Jedna je bila napomena o tomu da u društvu trebamo više povjerenja. Žalosno, ali istinito; rat nas je naučio da treba manje povjerenja. Puno ljudi je izgubilo glavu zbog toga što su imali povjerenja u sustav ili u susjede. U pristojnim društvima — za razliku od naših Balkanaca i Balkanki koji se međusobno stalno ljube, sve dok se ne počnu ubijati — ljudi ne vjeruju jedni drugima i zato ima manje klanja. To nije lijepo, to nije ugodno kao naš život, ali je život. Kod nas je bilo ugodno, lijepo i prijateljski i onda je to najedanput prestalo i više nije bilo život. To je nešto što treba imati na pameti. Nema više stanja od prije rata. Nikad više bosansko-hercegovačkog komšiluka neće biti. To jeste činjenica. Ono što se razbilo ne može se sastaviti, kao što ni Jugoslavije nikad neće biti. Jugoslaveni neće biti Jugoslaveni, to je tako.

Dimitar Anakiev: To nije tako. Nemate pravo vi da uzimate meni da nisam Jugosloven.

Žarko Puhovski: Ne, ja vam ništa ne uzimam, govorim o formalnim kategorijama. Vi se možete osjećati kako hoćete, ali vi to pravo politički više nećete imati. To je naprosto tako.

Dimitar Anakiev: Jevreji su imali takvo pravo, iako nisu imali državu.

Žarko Puhovski: Tako je, i oni su državu izborili. Ako hoćete revoluciju, to je druga stvar, to je u drugoj sobi. U ovoj sobi se revolucija ne radi. Dakle, tko hoće revoluciju, može. Mi u civilnom društvu imamo naglasak na civilnom, to znači nemilitarnom, ne ratnom; civilno društvo se ne bavi revolucijom. Iako su mnogi revolucionarni pokreti iz civilnog društva izašli, ali su se odvojili...

Žarko Puhovski: Ono što, dakle, hoću reći ima cijenu. Da napomenem jednu — dogodi li se da uspije stvar sa REKOM-om, to će biti opći znak za čitavo područje bivše Jugoslavije da se prekidaju sva suđenja za ratne zločine. To nije logično povezano, to nije ispravno, to je loše, ali tvrdim da će se to dogoditi ako se REKOM pokrene, jer će vlasti reći „ok, sad oni to rade, pustite sve ostalo, prošlo je puno vremena i nećemo se više time gnjaviti, neka to komisija obavi”. To je politička realnost i nije pitanje simpatije ili ne. Jer u ovim državama u kojima mi živimo najgori dio državne organizacije sudovi. Zašto — ponajprije zato što za sebe uopće ne vjeruju da su dio državne organizacije. Oni stalno govore o državi kao o nečemu što nisu oni, te su sa suđenjima za ratne zločine postupali, a to je bilo ovdje u više navrata pokazano, kao s nečime što je domaća zadaća koja je došla izvana. Nakon REKOM-a ih više nitko izvana neće pritiskati, a uglavnom ni iznutra. To su sve stvari koje su žalosna realnost.

Druga stvar koja mi se čini strašno važna govori o pravdi. Ove godine je stogodišnjica Prvog svjetskog rata. A toliko laži, toliko zabluda, toliko nacionalizma i nakon sto godina. U

interpretacijama Prvog svjetskog rata pokazuje se da ne treba očekivati da će se nakon „samo“ dvadeset pet godina od jugoslavenskih ratova sve raščistiti. Pola Srbije nacionalistički vjeruje da je Gavrilo Princip bio sve samo ne terorist i značajni dio jugoslavenskih ljevičara tvrdi da Gavrilo Princip nije bio terorist, a on je bio terorist. Bio je terorist; može se nekome sviđati cilj ili ne. Ali to znači da se interpretacija današnjeg vremena prebacuje na ono od prije sto godina. Dakle, ni sto godina nije bilo dovoljno da se stvari ohlade. Na hrvatskoj televiziji sada imamo dokumentarnu seriju koja govori o Prvom svjetskom ratu koji je uzrokovala Srbija prodorom u neko od tkiva austrougarske monarhije. A ovdje, nakon „samo“ dvadeset pet godina, trebalo bi objektivno govoriti o svemu što je bilo, bez predrasuda, bez simpatija, bez antipatija itd. To nije utjeha, dapače, to je upozorenje na to koliko su ti valovi s kojima imamo posla dugog trajanja.

Koliko posla još ima! I ako bude tako da predajemo štafetu drugima, državama, nama ostaje ovo sitno, moja pokojna baka bi rekla: štrikanje javne svijesti o tomu što su „naši“ činili. Jer o tomu što su drugi činili svi govore koliko hoće.

Pritom ćemo napraviti još jednu stvar koju svi odbacuju, a mi ćemo je morati napraviti. Mi ćemo, u nečemu, izjednačavati žrtvu i agresora, jer ćemo brojati i imenovati sve žrtve, a žrtve su imali i jedni i drugi. Gospođa je jučer govorila o devetnaestogodišnjim klicima ubijenima u Sloveniji. Ti klinici su bili agresori. U Vukovaru su ubijeni mnogi devetnaestogodišnji klinici, vojnici JNA — koji su bili agresori. Ako hoćemo imenovati žrtve, imenovat ćemo sve žrtve i među njima će biti, naravno, i agresori. Ili kao što je rekao jedan veliki čovjek, koji se zvao Karl Gustav Jung, i najgori ratni zločinci imaju majke koje za njima tuguju. To nam nije nikakva utjeha, ali to je činjenica. To je realnost do koje dolazimo, ako hoćemo doći do kompletnog uvida u ono što se dogodilo.

Nakon 1945. godine nitkome s pobjedničke strane nije suđeno. Sada na pobjedničkoj strani, recimo hrvatskoj, imamo barem poneko suđenje. Nije puno napretka, ali jeste nekakav napredak. Premalo suđenja, kad kažem suđenja, mislim presuđenih; bit će ih nešto više, neće ih biti puno više. Nema govora o tomu da će svi počinitelji biti kažnjeni. To je naprosto fantazija. Nema govora o tomu da će većina počinitelja biti čak ni identificirana, a kamoli kažnjena. S time se mora živjeti. Sad se radi o tomu da se osramote političke pozicije koje su do rata dovele. Ove ili one pojedince koje još uhvate morat će se kazniti naravno — i to je važno, ali nije dovoljno. Ali to je tako po mojem sudu.

Jučer nas je Nataša odvela na jednu, kako ona kaže, kazališnu predstavu u kojoj, što god se o njoj mislilo, sve polazi od interpretacije jednog Andrićevog pisma o Bosni i Hercegovini kao zemlji mržnje. I to je opće mjesto. Mržnja je uzrokovala zločine, to svi znamo. Ono što se zaboravlja: značajan dio zločina je izvršen iz ljubavi, a ne iz mržnje. Ja ubijem susjeda u napadu bijesa ili ljubomore i to je mržnja prema konkretnoj osobi koju znam. Kad ubijam ljude u stranim uniformama o kojima ništa ne znam, ja ih ne ubijam zbog mržnje spram tih ljudi (jer ih ne znam), nego iz ljubavi za domovinu. Imam dobar osjećaj u sebi jer, kad ubijam zbog mržnje znam da je loše. Kad ubijam iz ljubavi, to može biti dobro. To nismo ni taknuli; pitanje ubijanja iz ljubavi će ostati težak problem. Zbog toga nam se dogodilo nešto što je, po mojem sudu, najveći nedostatak ovog našeg procesa do sada, barem sa stajališta nekog koncepta tranzicijske pravde. Gotovo uopće nemamo svjedočanstva samih počinitelja. U dokumentarnom filmu koji je ovdje prikazan imali smo dvojicu koji su na rubu toga, koji su bili tamo i rekli da su vidjeli, ali kažu da nisu u tomu sudjelovali, da su samo vidjeli zločin. Mi smo imali u Hrvatskoj Miru Bajramovića, koji je u mnogo čemu sporan po svojim iskazima, ali je rekao važne stvari; i možda još troje, četvero u čitavoj bivšoj Jugoslaviji. Dakle, ono što nama treba jeste da ljudi koji su to

počinili počnu govoriti. Pogledajte Južnu Afriku, pogledajte Latinsku Ameriku — tamo je veoma značajan dio postupka bio u tomu da zločinci govore. Mi imamo u Hrvatskoj, da kažem kao kratku paralelu, situaciju da se sada govori o zločinima UDBE. Jedan od ljudi koji to najčešće radi zove se Bože Vukušić koji je pravi ekspert za to zato što je sam politički ubojica. On je čovjek koji je u Njemačkoj osuđen zbog ubojstva UDB-inog agenta. Ali, da bi on smio o tome govoriti – u kategorijama tranzicijske pravednosti — on bi morao najprije reći da više ne želi ubijati i da danas, sa distance, osuđuje ubijanje u kojem je sudjelovao. On to ne čini, nego govori o ubojicama s druge strane, kao ekspert. To je ono najgore što se može dogoditi. Zločinci mogu doći do riječi, počinitelji mogu doći do riječi onda kada najprije kažu da osuđuju sve, a posebno svoje zločine. To nismo u stanju postići na čitavom postjugoslavenskom području, na tih 255 804 kvadratna kilometra koji su ostali naše područje.

Bez toga ćemo stalno imati jednu stranu, ali i s time možemo postići puno ako, za razliku od svih ranijih ratova, dođemo do toga da ne baratamo samo brojkama, nego imenima mrtvih. Pa ako, nakon imena, budemo imali ono o čemu su govorili učesnici iz Bosne i Hercegovine, prije svega iz Srebrenice, mjesta pokopa posmrtnih ostataka žrtava. To je nešto što smo pokušali, to je nešto što smo mi namjeravali, što je Inicijativa za REKOM nastavila, shvativši da to civilno društvo samo ne može napraviti. Čak bih se usudio reći — ne smije napraviti. To je nešto za što države plaćamo, to je nešto što države — kad već ne samo da nisu osigurale stanje mira, nego su, dapače, profitirale od rata, već i tako što su nastale u tim ratovima — na ovaj način barem dijelom trebaju „otplatiti“ kao svoj istočni grijeh, a njima je rat istočni grijeh u punom smislu riječi.

Hoće li se to dogoditi, još uvijek je otvoreno pitanje. Imamo dobru šansu, rekao sam, sa dva i pol predsjednika, pa ćemo vidjeti koliko ćemo daleko doći. Imamo jednu gotovo eksplozivnu koncentraciju iskustva boli, iskustva nepravde i sad je samo pitanje možemo li to racionalizirati do točke u kojoj ćemo prihvatiti da i naš uspjeh sa sobom nosi neke neuspjehe. Na primjer, u Hrvatskoj smo imali tri godine danonoćnih ili barem svakotjednih rasprava dok nije postignut dogovor, odnosno odluka, da svi nestali budu na jednom popisu. Imali smo očajne ljude koji su urlali na sastancima: „Moj sin neće biti sa četnicima na istom popisu“ i obrnuto, naravno, ali u Hrvatskoj je bilo više ovoga prvog. Ljudima je bilo važnije da njihovi ne budu na istom popisu, nego da bude lakše da se nađu. Ideologizacija žrtve je također nešto što se ne smije zaboraviti, ali i pokušaj da se odatle izvuku privilegije. U Hrvatskoj imamo sada s time veoma ozbiljnih problema, koje će imati i drugi. Jer, na ovome području smo imali tri generacije, solunaše, SUBNOR-ovce i dragovoljce koji svakih trideset, četrdeset godina od riječi do riječi ponavljaju iste fraze. „Nije bio građanski rat, bila je agresija“, „Ne može se izjednačavati nas i agresora“, te, bitno: „Mi moramo imati političku privilegiju u odlučivanju u tomu kako će izgledati država za koju smo se mi borili“. Imao sam petnaest i pol godina kad je postariji drug urlao na mene: „Vi hoćete gledati polugolu Brigitte Bardot a zar smo mi u rovovima Kozare sačuvali živote mnogih zato da biste vi danas gledali buržoasku propagandu“. I sad se ponavlja. Kako je pod stare dane već očajni Hegel rekao: „Jedino što se iz prošlosti može naučiti jeste to da se iz nje ne može ništa naučiti“ jer, očito, ljudi ponavljaju iste gluposti.

Mi to ne možemo spriječiti. Ono što možemo učiniti, ako nam sve skupa uspije, jest da se stvori međudržavno tijelo s kojim će se te gluposti sudarati, tijelo koje će barem ustanoviti činjenice. Da izbjegnemo da nas pogađa nešto što je rekao vjerojatno najružniji od svih filozofa Voltaire: „Pristojni ljudi raspravljaju o interpretacijama, prostaci raspravljaju o činjenicama“. Mi smo

stalno prostaci, mi smo stalno tjerani u poziciju prostaka i prostakinja, da budem rodno korektan. Tjeraju nas stalno da raspravljamo o tomu što se dogodilo; u stručnim časopisima, s navodnicima ili bez njih, za Jasenovac se navode podaci od dvadeset tisuća do milijun i dvjesto tisuća žrtava, 1 naprama 60 — u stručnim časopisima. I ako sad postignemo to da imamo, ponavljam, ne tek brojke nego imena ljudi, ako još uspije to da imamo zabilježene okolnosti pogibije, imali bismo osnovu za to da konačno završi rat. Prije dvije godine, gotovo na minutu u ovo vrijeme, general Gotovina je — trijumfalno oslobođen iz Haaga — na zagrebačkom glavnom trgu rekao: „Rat je završio!“, što je bila važna i hrabra rečenica, no nije još bila istinita. Rat nije završio. Rat neće završiti jer ostavlja te tragove, jer je popularna priča koja šok automatski povezuje sa šok terapijom loša i naivna. Mnogi šokovi uzrokuju bolesti, nisu terapija, jer ostaju kao trajne ozljede u pojedincima i društvima.

Nije to naročito optimističan završetak, ali pokušao sam biti objektivan koliko mi je to moguće. Hvala!

Nataša Kandić: Ja sam optimista. U debati o zadacima REKOM-a, polazeći od hrišćanske vere da su svi ljudi u smrti jednaki, iskristalisan je stav da REKOM treba da popiše ljudske gubitke, civile i borce, ili, kako Žarko kaže „žrtve i agresore”, i da utvrdi okolnosti u kojima su izgubili život. Što se tiče odnosa sudova i REKOM-a, konstatovali smo da REKOM, zahvaljujući regionalnom karakteru i intenzivnom prikupljanju podataka u ograničenom vremenskom roku, ima velike šanse da otkloni ograničenja suđenja, koja, između ostalog, nastaju zbog teškoća u pribavljanju dokaza u posedu više država, i da podstakne suđenja kojih danas ima manje nego pre pet godina. To je bila ocena i predstavica nevladinih organizacija za ljudska prava na jučerašnjem panelu. Jedno suđenje traje nekoliko godina, pravosnažnih presuda je malo, žrtve su razočarane suđenjima, sudske službe ih pozovu da svedoče i nakon toga nikada se više ne jave. Sve aktivnosti REKOM-a biće organizovane u unapred određenom vremenskom periodu, u roku od tri godine, što će direktno doneti koncentraciju svedočanstava i drugih dokaza. Biće to veliki pritisak na sudove. Osim toga, osnivanje Specijalnog suda za ratne zločine koje su izvršili pripadnici OVK je jak pravni argument protiv pesimističnog stava da će osnivanje REKOM-a dovesti do prekida suđenja za ratne zločine. U pitanju su dva mehanizma — REKOM može podstaći nova suđenja, a utvrđene sudske činjenice pomoći će REKOM-u da formira celovitu sliku o tome šta se dogodilo.

Forum je dragocen i zbog predloga i preporuka koje iznose učesnici. Neka nam posluže za podsticanje Evropske unije da sačini Strategiju tranzicione pravde u postkonfliktnim društvima. U slučaju postjugoslovenskih država, EU je državama kandidatima postavljala samo jedan uslov — saradnju sa Haškim tribunalom. Više nema novih predmeta, nema istraga, nema više ni razloga za taj pritisak. Ali strategija tranzicione pravde u postkonfliktnim društvima nedostaje. Nje nema, a mi, mislim na civilno društvo, imamo dovoljno kapaciteta i iskustva da možemo da iniciramo da se jedna takva strategija napravi, ne samo zbog nas, nego zato što naše iskustvo može da pomogne i drugima.

Zahvaljujem se svim učesnicima, glumcima, rediteljima, žrtvama koje su juče po prvi put govorile, organizacijama za ljudska prava čije su predstavnice vrlo dokumentovano opisale nimalo dobro stanje krivične pravde, zagovaračima Inicijative za REKOM, posebno Žarku

Puhovskom na završnoj reči. Specijalno hvala timu koji je pripremio ovaj Forum —
koordinatorima Koalicije za REKOM. Vidimo se na proslavi osnivanja REKOM-a.